

ARHEOLOĢIJA UN ETNOGRĀFIJA

XXXII

2022

ARHEOLOĢIJA
UN
ETNOGRĀFIJA

XXXII
2022

REDAKCIJAS KOLĒGIJA

Zinātniskie redaktori:

Andrejs Vasks, *Dr. habil. hist.*, prof., LU Latvijas vēstures institūts

Antonija Vilcāne, *Dr. hist.*, LU Latvijas vēstures institūts

Redakcijas kolēģijas locekļi:

Valdis Bērziņš, *Dr.*, LU Latvijas vēstures institūts

Guntis Gerhards, *Dr. hist.*, LU Latvijas vēstures institūts

Aija Jansone, *Dr. hist.*, LU Latvijas vēstures institūts

Vitolds Muižnieks, *Dr. hist.*, Latvijas Nacionālais vēstures muzejs

Gunita Zariņa, *Dr. hist.*, LU Latvijas vēstures institūts

Guntis Zemītis, *Dr. hist.*, prof., LU Latvijas vēstures institūts

Anna Bitnere-Vrubļevska (*Anna Bitner-Wróblewska*), *Dr.*,
Varšavas Valsts arheoloģijas muzejs (Polija)

Aļģirds Girininks (*Algirdas Girininkas*), *Dr. habil. hist.*,
Klaipēdas Universitāte, Baltijas reģiona vēstures un arheoloģijas institūts (Lietuva)

Mila Santova, *Dr. sci.*, Bulgārijas Zinātņu akadēmijas
Etnoloģijas un folkloras institūts ar Etnogrāfijas muzeju

Heiki Valks (*Heiki Valk*), *Dr. hist.*, Tartu Universitāte (Igaunija)

Ilona Vaškevičūte (*Ilona Vaškevičiūtė*), *Dr. hist.*, prof.,
Lietuvas Izglītības zinātņu universitāte, Viļņa

Laidiena sastādītāja **Antonija Vilcāne**

Krājumā ievietotie raksti ir anonīmi recenzēti.

VALSTS
KULTŪRKAPITĀLA FONDS

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE

Rakstu krājums izdots ar Latvijas Universitātes un Valsts kultūrkapitāla fonda finansiālu atbalstu.

Vāka foto: Mihaila Kuscinska fotogrāfija "Barona Korfa Kreicburgas muižas zemnieki"
no Viļņas Universitātes bibliotēkas Fotogrāfiju arhīva (VUB F46-781).

Literārās redaktores:

Agita Kazakeviča (latviešu valoda)

Andra Damberga (angļu valoda)

Vāka dizains: Baiba Lazdiņa

Maketētāja: Andra Liepiņa

© Rakstu autori, 2022

© LU Latvijas vēstures institūts, 2022

© Latvijas Universitāte, 2022

<https://doi.org/10.22364/ae.32>

ISSN 0320-9415

ISBN 978-9934-18-886-2

ISBN 978-9934-18-887-9 (PDF)

SATURS

Ievads	5
Baiba Dumpe, Alise Gunnarssone, Vītolds Muižnieks	
Viduslaiku importa keramika Ikšķilē	7
Medieval Imported Ceramics of Ikšķile	45
Normunds Jērums	
Jaunas liecības par 11.–13. gadsimta ugunskaņiem zemgaļu teritorijā: Tērvetes Viesturu kapulauka izpētes rezultāti	49
New Evidence About 11 th –13 th Century Cremations in the Territory of Semigallians: The Results of Researching Cemetery of Tērvete Viesturi	68
Guntis Gerhards, Antonija Vilcāne, Elīna Pētersone-Gordina, Aija Ērkšķe	
Trepanācijas tikai privileģētajiem? Latvijas dzelzs laikmeta gadījumu izpēte (7.–10. gs.)	71
Trephination Only for the Privileged? Case Studies from the Iron Age (the 7 th –10 th Centuries AD)	93
Aija Jansone	
Tamborējums Latvijā 19. gadsimta beigās – 20. gadsimts.	97
History of Crochet in Latvia. The Late 19 th to the 20 th Century.	112
Anete Karlsonē	
Modes ietekme 18. gadsimta otrās puses un 19. gadsimta sākuma Vidzemes sieviešu tradicionālajā apģērbā: krāsu aspekts	115
Influence of Fashion on Traditional Clothing of Vidzeme Women in the Second Half of the 18 th Century and the Early 19 th Century: The Aspect of Colour.	134

Ieva Pīgozne

Mihaila Kuscinska fotogrāfijas – unikālas liecības par latviešu zemnieku apģērbu Krustpils apvidū 1866. gadā	137
Photographs by Mikhail Kustsinskii – Unique Evidence of Latvian Peasant Dress in Krustpils Area in 1866.	150

IEVADS

Izdevuma "Arheoloģija un etnogrāfija" 32. laidienā iekļautos oriģinālrakstus sagatavojuši vienpadsmit autori, kas pārstāv LU Latvijas vēstures institūtu, Latvijas Nacionālo vēstures muzeju, Etnogrāfisko brīvdabas muzeju un Tērvetes vēstures muzeju. Pētījumi aptver arheoloģijas, bioarheoloģijas un etnogrāfijas nozari. Analizēts gan izrakumos un datubāzēs jauniegūts, gan līdz šim nesistematizēts un detalizēti neizvērtēts materiāls no muzeju krājumiem, kā arī no jauna izvērtēti jau publicētie ikonogrāfiskie avoti. Salīdzinot ar iepriekšējiem sējumiem, rakstu skaits ir mazāks, bet daži no tiem ir plaši, un raksti joprojām ir bagātīgi ilustrēti. Arheologu un etnogrāfu pētījumos ilustratīvajam materiālam ir nozīmīga loma.

Arheologu un bioarheologu pētījumi aptver trīs tematiski un hronoloģiski atšķirīgas tēmas: viduslaiku dzīvesvietu keramikas analīze, zemgaļu apbedīšanas tradīcijas, trepanācijas dzelzs laikmetā. Atzinīgi vērtējama pēdējos gados pievērstā uzmanība dzīvesvietās iegūtajam keramikas materiālam, kura kopējums nereti vienā dzīvesvietā sasniedz vairākus tūkstošus keramikas lausku. Viduslaiku piļu pētniecībā iegūtais keramikas materiāls līdz šim ir maz analizēts. Viduslaiku perioda dzīvesvietu keramikas kolekcijas ir daudzveidīgas, tajās pārstāvētas ne tikai vietējā ražojuma, bet arī dažādu veidu ievestās keramikas paraugi. Milzīgā materiāla sistematizēšana prasa gan laiku, gan zināšanas par keramikas veidiem, materiālu un izgatavošanas tehnoloģiju. Šie pētījumi ir nozīmīgi, jo liecina ne tikai par dzīvesvietu apbūvi un izmantošanu, bet

arī apdzīvotās vietas saimnieciskajām aktivitātēm dažādos periodos un tirdznieciskajiem darījumiem.

Arheologiem ir ne mazums jautājumu, uz kuriem nav atbilžu vai arī tās ir nepilnīgas. Viens no tādiem bijis jautājums par zemgaļu apbedīšanas tradīcijām 11.–13. gs. Pēdējos gados iegūti nozīmīgi materiāli, kas apkopoti šajā laidienā. Lai arī no vienas puses var pieņemt, ka jauniegūtie materiāli devuši atrisinājumu problēmai par minētā perioda apbedījumu trūkumu zemgaļu zemēs, joprojām paliek diskutējams jautājums, kas izraisījis apbedīšanas tradīciju maiņu zemgaļu sabiedrībās un kā skaidrot zemgaļu kultūrai neraksturīgos kapu inventārus.

Ar savu neparastumu allaž uzmanību saista trepanācijas senatnē. Latvijas teritorijā trepanācijas zināmas kopš neolīta. Līdz šim konstatētie gadījumi literatūrā aplūkoti kā paleopatoloģijas gadījumi. Skaidrojot, kāpēc un kādos gadījumos veiktas trepanācijas dzelzs laikmetā, krājumā iekļautajā pētījumā trepanācijas aplūktas apbedīšanas tradīciju, dzimtes un sociālā statusa kontekstā. Iegūtie rezultāti ļauj diskutēt par trepanāciju saistību ar indivīda iespējamo sociālā statusa atspoguļojumu dzelzs laikmetā Latvijas teritorijā. Dzelzs laikmeta sabiedrību iekšienē pastāvošo sociālo grupu un indivīdu sociālā loma ir maz risināta tēma Latvijas arheoloģijā.

Etnogrāfu raksti veltīti Latvijas tekstiliju, rokdarbu un apģērba attīstības vēsturei. Par apģērba un cita veida tekstilijām un to darināšanu "Arheoloģijas un etnogrāfijas"

iepriekšējos laidienos ir publicēta rinda rakstu, bet apgērbu vēstures daudzveidība sniedz pētniekiem arvien jaunas tēmas un apgērbu un tekstiliju vēstures izpētē ienes jaunas atziņas. Attiecībā uz rokdarbu vēsturi un konkrēti tamborēšanu Latvijas muzeju krājumos un etnogrāfu zinātniskajās ekspedīcijās ir savākts apjomīgs 20. gs. ar tamborējumiem rotāto tekstiliju klāsts, līdz šim plaši aprakstīti arī tamborēšanas tehniskie paņēmieni, bet trūkst pētījumu par šī rokdarbu veida izcelsmi, attīstību un prasmju apguves veidiem. Apzinātie un šajā izdevumā publicētie materiāli no tamborēšanas paraugu jeb rakstraudžu grāmatām ir nozīmīgs izziņas avots ne tikai pētniekiem, bet arī ikvienam, kas vēlas apgūt šo rokdarbu tehniku un izmantot šī veida tekstilijas kā dizaina elementu ikdienas dzīvē.

Šajā laidienā iekļautajos rakstos par apgērbu pievērsta uzmanība latviešu zemnieku sieviešu apgērbam 18. gs. beigās un 19. gs.

pirmajā ceturksnī un tā rekonstrukcijas iespējām, izmantojot gan rakstītos, gan ikonogrāfiskos avotus, kā arī praktiskās darbības pārbaudot rakstītajos avotos aprakstīto apgērbu izejmateriāla krāsošanu ar dabas krāsvielām un iegūstamās krāsas. Pateicoties muzeju un bibliotēku krājumu digitalizācijai un atvērtajai piekļuvei šiem materiāliem, apzināti līdz šim nezināmi ikonogrāfiskie avoti par Latvijas zemnieku apgērbu 19. gs. otrajā pusē, kas parāda minētā perioda apgērbu valkāšanas tradīcijas. Šie materiāli būtiski tāpēc, ka nevienā muzejā pilns 19. gs. tērpa komplekts nav saglabājies un nereti, veidojot tērpu rekonstrukcijas, tiek pieļautas kļūdas to komplektēšanā.

Jāpiebilst, ka 2022. gads "Arheoloģijai un etnogrāfijai" ir arī neliels atskaites gads, jo pirmais šī izdevuma laidienš iznāca 1957. gadā. Tā norādīts titullapā, lai gan daudzo toreizējo cenzūru dēļ patiesībā pie lasītājiem tas nokļuva vien 1958. gada aprīlī.

Antonija Vilcāne

VIDUSLAIKU IMPORTA KERAMIKA IKŠĶILĒ

Baiba Dumpe*, Alise Gunnarssone, Vitolds Muižnieks

Latvijas Nacionālais vēstures muzejs

Šī raksta mērķis ir izpētīt, ko par viduslaiku Ikšķiles vēsturi varam uzzināt, analizējot keramikas atradumus, un kā tie saistās ar rakstītos avotos atrodamajām ziņām un arheolģiskajiem pētījumiem par vietas apbūvi un izmantošanu. Īpaša uzmanība pievērsta apstākļiem, kas varēja sekmēt noteiktu viduslaiku keramikas veidu nonākšanu Ikšķilē, kā arī tam, kā trauku palieku stāvokli kultūrslānī ietekmējusi vietas izmantošana jaunajos laikos. Rakstā tuvāk analizēti vairāki viduslaiku ievestās keramikas veidi. Noteiktas pazīmes, kas var palīdzēt turpmākos pētījumos pazīt un klasificēt viduslaiku keramikas paraugus. Pētījumā izmantota keramika, kas iegūta Jāņa Graudoņa vadītajos arheolģiskajos izrakumos laikā no 1968. līdz 1975. gadam. Keramikas kolekcija glabājas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājumā.

Atslēgas vārdi: viduslaiki, Livonija, Ikšķile, pelēkā keramika, grezni rotātā keramika, akmensmasas keramika

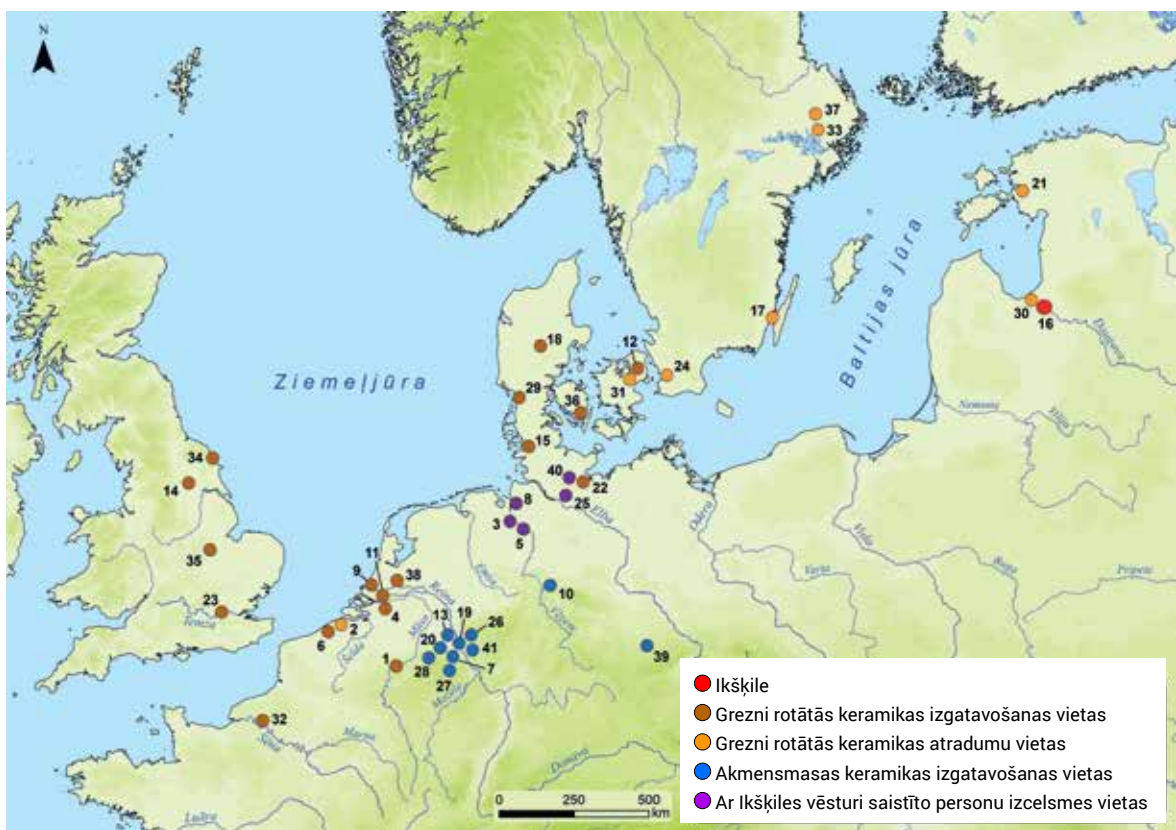
Ikšķiles vēsture pētījumos un dokumentos

Vārds “Ikšķile” (*Ykescola*) cēlies no lībiešu vārdiem *ikš kīla*, kas tulkojumā nozīmē ‘viens ciems’. Pastāv arī viedoklis, ka vārda pirmā daļa ir saistāma ar personvārdu un vārdu savienojums būtu tulkojams kā ‘Ikes ciems’. Vārda otrā daļa varētu būt tulkojama arī kā sala vai sēklis, jo pirms Rīgas HES uzcelšanas pie Ikšķiles atradies brasls (Auns 2005, 89–92).

Lībiešu apmetne (ciems) Daugavas labajā krastā pastāvējusi no 11. gs. beigām līdz 15. gs.,

ar intensīvāku apdzīvotības periodu 12.–13. gs. Ciems izveidojies stratģģiski nozīmīgā vietā, kur Daugavu šķērsoja sauszemes ceļš (Graudonis 1991, 69–73). 12. gs. astoņdesmitajos gados kopā ar tirgotājiem, kuri bieži mēdza apmeklēt Līvzemi, Ikšķilē ieradies Zēgebergas (*Sigebergensis*) abatijas Augustīniešu klostera priesteris Meinards (*Meynardus*) (1. att.). Saņēmis Polockas kņaza Vladimira (*Woldemarus de Ploceke*) atļauju, kura meslu atkarībā tobrīd atradās Daugavas lībieši, Meinards uzsāka sludināšanas darbu un Ikšķiles ciema teritorijā 1184. gadā uzcēla baznīcu (IH I, 2–3).

* Korespondējošās autorens e-pasts: baibadumpe@inbox.lv

1. att. Tekstā minētās vietas: 1 – Andene (*Andenne*); 2 – Ārdenburga (*Aardenburg*); 3 – Bardevisa (*Bardewisch*); 4 – Breda (*Breda*); 5 – Brēmene (*Bremen*); 6 – Brige (*Brugge*); 7 – Brīle (*Brühle*); 8 – Bukshēvdēna (*Bexhövede*); 9 – Delfta (*Delft*); 10 – Dingene (*Duingen*); 11 – Dordrehta (*Dordrecht*); 12 – Fāruma Lillevang (*Farum Lillevang*); 13 – Frehena (*Frechen*); 14 – Grimstona (*Grimston*); 15 – Husuma (*Husum*); 16 – Ikšķile; 17 – Kalmara (*Kalmar*); 18 – Krāgelunda (*Kragelund*); 19 – Ķelne (*Cologne*); 20 – Langervē (*Langerwehe*); 21 – Lihula (*Lihula*); 22 – Lībeka (*Lübeck*); 23 – Londona (*London*); 24 – Lunda (*Lund*); 25 – Meijendorfa (*Meyendorf*); 26 – Pāfrāte (*Paffrath*); 27 – Pingsdorfa (*Pingsdorf*); 28 – Rērene (*Raeren*); 29 – Rībe (*Ribe*); 30 – Rīga; 31 – Roskilde (*Roskilde*); 32 – Ruāna (*Rouenne*); 33 – Sigtūna (*Sigtuna*); 34 – Skarboro (*Scarborough*); 35 – Stemforda (*Stamford*); 36 – Svendborga (*Svendborg*); 37 – Upsāla (*Uppsala*); 38 – Utrehta (*Utrecht*); 39 – Valdenburga (*Waldenburg*); 40 – Zēgeberga (*Segeberg*); 41 – Zīgburga (*Siegburg*). Sastādījuši autori, zīmējums N. Grasis

Drīz pēc tam 1185.–1186. gadā blakus baznīcai kā vienots komplekss ir tapusi mūra pils, kuras celtniecībā bija iesaistīti no Gotlandes ataicinātie akmeņkaļi. 1186. gadā priesteri Meinardu iesvētīja par bīskapu (IH I, 8). Jauno bīskapu ar rezidences vietu Ikšķilē pāvests Klements III (*Clemens III*) apstiprināja 1188. gadā un Ikšķiles bīskapiju (*episcopatus Ixscolanensis*) pakļāva Brēmenes arhibīskapam (*Bremensi archieopiscopo*) (Švābe 1937, doc. Nr. 24).

Domājams, ka šajā laikā jau bija pabeigti pils celtniecības darbi. Pēc sākotnējās vienošanās pils bija sadalīta divās daļās: četras piektdaļas piederēja lībiešiem, bet tikai viena

piektdaļa bīskapam (IH I, 6). Šāds sadalījums pastāvēja līdz 1205. gada nemieriem, kad pēc sacelšanās lībieši no pils tika padzīti (IH IX, 11). Lībiešu gals atradās austrumu pusē, bet bīskapa pils daļa rietumu pusē, tuvāk baznīcai, kur mituši arī konventa (Domkapitula) brāļi.

Ikšķile kā Līvzemes bīskapijas centrs pastāvēja līdz 1201. gadam, kad pēc kārtas trešais bīskaps Alberts Bukshēvdēns (*Albrecht von Buxthoerden*) mūku konventu un savu rezidenci pārcēla uz Rīgu (IH VI, 3). Ikšķiles pili izlēņoja vasalim – bruņiniekam Konrādam Meijendorfam (*Conrad von Meyendorff*), bet pēc viņa nāves Ikšķiles lēni 1257. gadā ieguva Johans no Bardevisas (*Johann von Bardewis*),

kura pēcnācēji pieņēma uzvārdu fon Ikskils (Löwis of Menar 1906, 77). 1257. gada dokumentā ir norādīts, ka Johana Bardevisa īpašumā nonāk valdījums (bona) (LGU 1:24), kurā acīmredzot ietilpa ne tikai mūra pils, bet plašāka teritorija jeb pilsnovads ar ciemiem un sētām. Ikšķiles ciems pēdējo reizi minēts Hermana Ikskila (*Herman von Uxkule*) testamentā 1405. gadā (LGU 1:162). Šīs dzimtas pārstāvji Ikšķili pārvaldīja līdz 15. gs.

Rīgas parādu grāmatā 1289. gadā ir minēti Johans un Villekins Bardevisi (*Johannes et Willekinus de Bardewisch*) kopā ar kundzi Alheidisi (*Alheydis*) no Ikšķiles, kas atzīmēti kā parādnieki Rīgas birģerim Johanam Ostinhusenam (*Johanni de Ostinchusen*) (Hildebrand 1872, Nr. 17). Kopā ar Rīgas birģeri Ikšķiles pārvaldnieki veidojuši tirgotāju savienību (latīniski *communi manu*, latviski – *koproka*). Kopročiem varēja būt dažāda ieguldījuma daļa savienībā, parasti tās nebija ilglaicīgas, bet noslēgtas ar kreditoru katram atsevišķam gadījumam. Saisības bieži izbeidzās pēc preču piegādes vai pārdošanas. Visu 13. gs. Rīgas parādu grāmatā redzami dažādi Ikšķiles pārvaldnieku darījumi. Pieņemams, ka ar tirdzniecību saistītie darījumi labi nevedās, jo 14. gs. sākumā Ikšķiles pils par 300 mārķām bija ieķīlāta Livonijas ordenim. Šo darījumu apstrīdēja arhibīskaps (LUB 2:616), kā rezultātā Ikskilu dzimtas pārstāvji pili atguva pēc ķīlas naudas atmaksas (LUB 2:1036, II, 8).

Kopš 14. gs. sākuma Ikšķile vairākkārt pieminēta ordeņa un arhibīskapa savstarpējos strīdos, kas periodiski par šo valdījumu turpinājās līdz pat 16. gs. Pēc Rīgas arhibīskapijas sekularizēšanas 1566. gadā Ikšķile kļuva par Polijas kroņa īpašumu. Polijas karalis Stefans Batorijs (*Stefan Batory*) 1586. gadā Ikšķili ieķīlāja Rīgas pilsētai, bet 17. gs. sākumā, kad Vidzeme un Rīga nonāca Zviedrijas pakļautībā, karalis Gustavs II Ādolfs (*Gustav II Adolf*) 1630. gadā Ikšķili atdāvināja Rīgai (Löwis of Menar 1906, 80).

Par pils nopostīšanu un bojā ejas laiku ir atrodama pretrunīga informācija. 1582. gada revīzijas protokolā norādīts, ka pils nopostīta 15. gs. beigās Livonijas Ordeņa mestra

Valtera Plettenberga (*Wolter von Plettenberg*) konflikta laikā ar Rīgas arhibīskapu (VKPAI 1961, 97). Savukārt citos dokumentos līdz pat 1552. gadam ir atrodamas ziņas, ka pils ir bijusi apdzīvojama un tajā uzturējies arhibīskaps (Löwis of Menar 1906, 79–80). Pēc citas versijas pils gājusi bojā 1577. gadā, kad Livonijas kara laikā rīdzinieki nopostījuši Lielvārdi (*Lennewarden*) un Salaspili (*Kirchholm*), lai nedotu iespēju maskaviešiem (krievu kara spēkam) nostiprināties Rīgas pievārtē. Iespējams, ka toreiz nopostīta arī Ikšķiles pils, jo tā atradās ceļā starp Lielvārdi un Salaspili (Pētersone 2003, 135; Caune, Ose 2004, 212; Auns 2020, 35).

Livonijas kara laikā maskavieši nodedzinājuši arī blakus pilij uzcelto nelielo muižiņu. Ciema teritorijā muižas apbūves komplekss veidojies jau 15. gs. (Graudonis 1991, 73). Pēc 1582. gada revīzijas komisijas domām, šo muižu vecajā vietā blakus pilij nolēma atjaunot. Tāpat norādīts, ka būtu lietderīgi atjaunot kaļķu cepli un ķieģeļnīcu (Pētersone 2003, 135).

1590. gada revīzijā minētas vairākas muižas koka ēkas ar pagrabiem un apkures ietaisēm, kā arī kaļķu ceplis. Vēsturnieks Roberts Malvess minētās ēkas mēģinājis lokalizēt pils vietā (Malvess 1961). Kaļķu ceplis pils teritorijā atklāts J. Graudoņa vadītajos izrakumos (Graudonis 1991, 84). Muižas kompleksa ēkas pils un agrākā ciema teritorijā pastāvējušas arī vēlākajos gadsimtos.

Arheoloģiskie pētījumi Ikšķilē

Pirmie izrakumi Ikšķilē norisinājās 1927. gadā sakarā ar Pirmā pasaules kara laikā sagrautās baznīcas atjaunošanas iecerēm. Izpētes darbos baznīcā un kapsētā piedalījās arhitekti – vadītājs prof. Helgi Čellins (Kjellins) no Zviedrijas un viņa palīgi – Osvalds Tīlmanis, Arveds Dzirkalis un arheologs – Eduards Šturms. 1942. gadā neliela apjoma izrakumi veikti pilsdrupu teritorijā. Plašāki arhitektoniskās un arheoloģiskās izpētes darbi baznīcas un pils mūru konservācijas nolūkā atsākti 20. gs. 60. gadu sākumā (Malvess 1961). Sakarā ar

plānoto Rīgas HES celtniecību Ikšķiles senvietu kompleksā laikā no 1968. līdz 1975. gadam izrakumus vadīja Latvijas PSR ZA Vēstures institūta arheologs Jānis Graudonis. Pētījumi veikti Ikšķiles pils vietā, lībiešu ciema teritorijā, Rumuļu kapulaukā, baznīcā un kapsētā (2. att.) (Graudonis 1991).

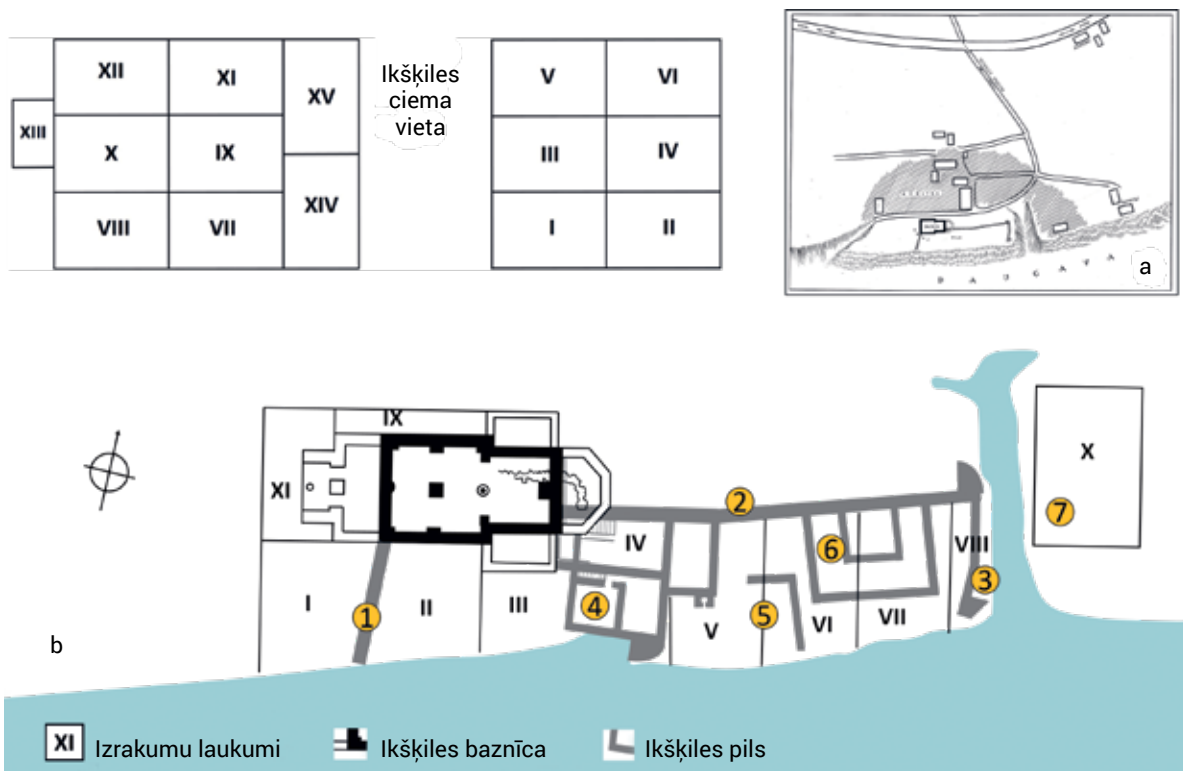
Ikšķiles ciems

Ciema vietā par senām celtņu vietām liecināja atsegte plienakmeņu un māla kloni, kā arī pavardi un akmens krāsni. Ap 3,5–4,5 × 4–6 m lielās celtnes bijušas virszemes vai iedziļinātas guļbūves. Apkurei izmantoti vairāku tipu atklātie pavardi un iedziļinātas akmens krāsni. Celtņu iekšpusē un blakus tām atklātas “pārtikas bedres” – 1 m dziļi un līdz 1,5 m plati pagrabiņi, kur, domājams, glabāti pārtikas

krājumi. Vairākās vietās 12.–13. gs. celtnes sedza 15. gs. un vēlāka laika apbūves konstrukcijas. Ar šo laiku datējama celtne, kas aizņēmusi 100 m² lielu platību. Atrastie krāsni fragmenti un sienu apmetumi liecina, ka tā bijusi muižas dzīvojamā māja (Graudonis 1991, 70–73).

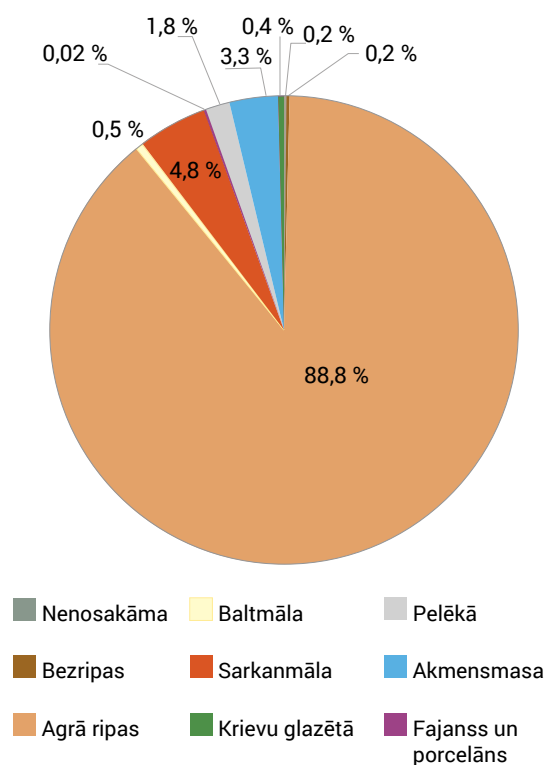
Ikšķiles pils

Pils teritorijas izpētē konstatēts, ka tā būvēta blakus baznīcai, veidojot vienotu apbūves kompleksu. Baznīcas dienvidaustrumu stūrī atradusies 10 × 16 m liela pils rietumu korpusa ēka ar pagrabtelpām un apkures ietaisēm. No tās bija saglabāties pagrabstāvs ar kaļķakmens velves paliekām. Austrumu pagrabtelpas grīdu klāja laukakmeņu bruģis, kura centrā no lielākiem akmeņiem bija izlikts latīņu krusts.

2. att. Ikšķiles pils, baznīca un ciema vieta: a – situācijas plāns pirms appludināšanas (LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuve, Inv. Nr. 129-1: 1); b – izrakumu laukumu novietojums (zīmēts pēc izrakumu pārskatu dokumentiem): 1 – pils rietumu aizsargsiena, zem sienas 14.–15. gs. apbedījumi, pie tās 17.–18. gs. pirts; 2 – pils ziemeļu aizsargsiena, uz pamatzemes; 3 – pils austrumu aizsargsiena, uz pamatzemes; 4 – pils pagrabi (atrakti 1968. g., izmantoti 17. gs.); 5 – V un VI laukumā celtne ar krāsni, sapostīta 16. gs. sākumā, ierīkojot kaļķu cepli (1970. g. izrakumi); 6 – ar mūri atdalīts laukums 11 × 16 m, centrā celtne 7,2 × 7,2 m – kroga vieta, minēta 16. gs. (1970. g. izrakumi); 7 – kaļķu noliktava, no 16./17. gs. Zīmējums B. Dumpe

Šo celtni saista ar Indriķa hronikā minēto Meinarda pils piekto daļu, kur atradušās bīskapa un domkapitula locekļu dzīvojamās telpas. Celnēs austrumu pusē atradusies ar aizsargsienu apņemta pils teritorija, kas gar Daugavas krastu norobežojusi 56 m garu un līdz 22 m platu laukumu. Šajā daļā arheoloģiskajos izrakumos atklātas lībiešu celtniecības liecības – akmens krāšņu vietas līdzīgas ciema vietā pētītajām, kas norāda, ka šeit bijusi lībiešu pils daļa. Pagalma ziemeļrietumu stūrī atradusies 6 × 8 m liela dzīvojamā ēka ar siltā gaisa apkuri. Otrās 7 × 7 m lielas divtelpu ēkas pamati atsegti 16 m uz austrumiem no tās. Ar aizsargsienu ieskautajā teritorijā konstatētas vairākas mūra celtnu paliekas, kuras ierīkotas ilgākā laika posmā un nav pastāvējušas vienlaikus. Izrakumu vadītāji R. Malvess, J. Graudonis un arhitekts G. Jansons par atsevišķu būvkonstrukciju datējumu ir izteikuši atšķirīgus viedokļus (Graudonis 1991, 84–86; Jansons 2004).

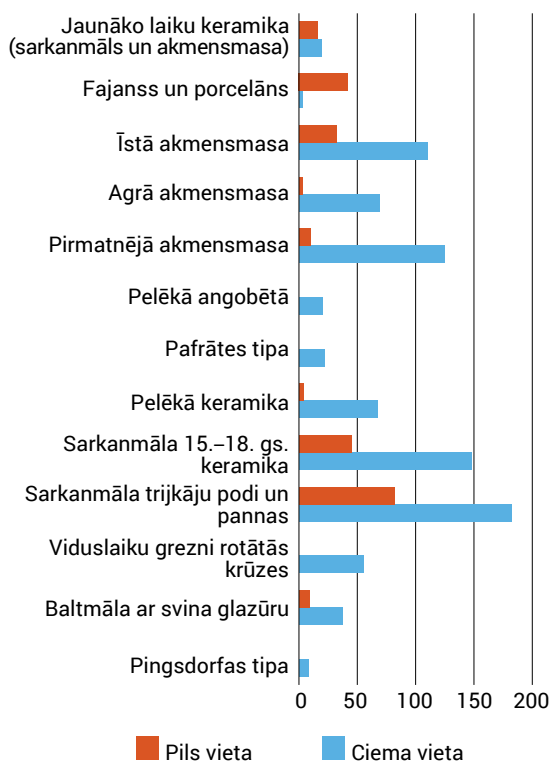
3. att. Keramikas lauskas Ikšķīles pils un ciema vietā. Sastādījusi A. Gunnarssone

Keramikas kolekcijas sastāvs

Arheoloģiskajos izrakumos iegūtās keramikas kopapjoms pils vietas un ciema teritorijā ir 10 976 lauskas. Visu Ikšķīlē iegūto keramiku var iedalīt vairākās grupās pēc keramikas materiāla un izgatavošanas tehnikas pazīmēm (3. att., 4. att.).

Bezripas apmestajai keramikai pieder niecīga daļa lausku, kas liecina par vietas apdzīvotību pirms lībiešu ciema izveidošanās, iespējams, 1. g. t. pirmajā pusē, bet trauku izgatavošanas laiks nav tuvāk precizējams.

Agrā ripas keramika izgatavota no vietējā viegli kūstošā māla ar granīta zvīrgzdu piejaukumu. Izgatavošanas tehnika apvieno veidošanas un apvirpošanas paņēmienus, tai raksturīga pēcapstrādes tehnika – rūdīšana. Ikšķīlē atrastā agrā ripas keramika lielākoties ir vietējas izcelsmes, bet iespējams, ka daļa trauku bijuši ievesti. Tā izgatavota laikā no 10./11. gs. līdz jaunajiem laikiem.

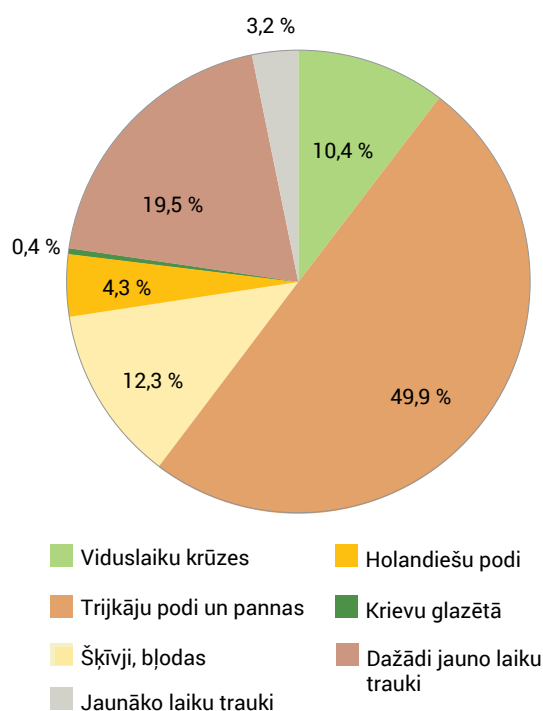

4. att. Rakstā analizētā Ikšķīles pils un ciema vietas keramika. Sastādījusi A. Gunnarssone

Pelēkā keramika apvieno trauku veidus, kas redukcijas apdedzinājumā ieguvuši pelēku vai melnu drumstalu un to apdarē nav lietota glazūra. Ikšķiles keramikā noteikti četri pelēkas keramikas tipi: *pelēkā keramika*, *Pafrātes (Paffrath) tipa keramika* un *pelēkā keramika ar sarkanās angobas rotājumu*. Šie keramikas tipi sīkāk apskatīti attiecīgajās nodaļās. Ikšķilē atrastas arī lauskas no vienas krūzes, kas vis ticamāk, pieder *Polijas pelēkajai keramikai*. Trauks virpots no tīriem māliem bez acīm redzamiem piejaukumiem.

Baltmāla keramikas grupā ir divi skaidri nodalāmi keramikas tipi, kas atšķiras gan pēc izgatavošanas laika, gan metodēm.

Pingsdorfas (Pingsdorf) tipa keramika ir neglazēti baltmāla trauki, ko rotā dzelzs oksīda angobas triepieni. Biežāk sastopamie drumstalas toņi ir balts, dzeltenīgs un pelēks, bet tie var būt arī sārti vai brūni dzeltenā krāsā (Heege, 1995, 69; Keller 1995, 19, 21), tādēļ to mēdz dēvēt arī par viduslaiku dzelteno keramiku (Drenkhahn 2017, 184). Latvijā pagaidām nav atrasti izteikti krāsaini šīs keramikas paraugi, tādēļ Pingsdorfas tipa keramika te apskatīta

5. att. Glazētā sarkanmāla keramika Ikšķiles pils un ciema vietā. Sastādījusi A. Gunnarssone

baltmāla keramikas kontekstā. Atradumi analizēti atsevišķā nodaļā.

Ikšķilē atrastajiem *baltmāla traukiem ar svina glazūru* ir smalkgraudaina balta vai pelēcīga drumstala un dzeltena, zaļa vai bezkrāsaina svina glazūra. Šķiet, ka gandrīz visi fragmenti pieder nelieliem plakandibena podiem ar osu. Izgatavošanas laiks – 15.–17. gs.

Glazētās sarkanmāla keramikas grupā iekļautas tādu trauku lauskas, kuri izgatavoti no viegli kūstošiem dzelzi saturošiem māliem, tādēļ keramikas drumstala pēc apdedzināšanas oksidējošā atmosfērā ir dažādu toņu sārtā krāsā. Tie izgatavoti uz podnieka ripas, un to apdarē izmantota svina glazūra. Dažkārt traukus ar dzeltenīgu vai gaiši sārtu drumstalas krāsu mēdz nošķirt atsevišķā dzeltenās keramikas grupā (Drenkhahn 2015, 207–210), bet, ņemot vērā visai nenoteikto robežu starp drumstalas toņu niansēm, te visi izstrādājumi no krāsainiem viegli kūstošiem māliem apskatīti vienkopus. No daudzveidīgā sarkanmāla trauku lausku kopuma var izdalīt vairākas keramikas grupas (5. att.).

Viduslaiku grezni rotāto krūžu fragmenti sīkāk apskatīti atsevišķā nodaļā.

Trijkāju vārāmie podi un pannas Ikšķilē pārstāv vācu podniecības tradīcijas, kas nosakāms pēc kāju un cauruļveida rokturu formas (Drenkhahn 2015, 195). To iespējamais izgatavošanas laiks var būt no 15. gs. vidus līdz 18. gs. Atrasta arī viena lentveida osa un pāris to fragmentu, kas varētu piederēt 14. gs. izgatavotiem trijkāju traukiem, bet tas nav droši nosakāms. Pašreizējā izpētes stadijā arī nav iespējams nodalīt viduslaiku un jauno laiku trijkāju traukus, tādēļ tie šeit nav tuvāk apskatīti.

Holandiešu podu fragmenti pazīstami pēc raksturīgās piesātināti oranžās drumstalas krāsas un masīvajām apļa griezuma osām ar saspīestu augšdaļu. Iespējamais lietošanas laiks Ikšķilē – 17.–18. gs.

Ikšķilē atrastas dažādas *šķīvju un bļodu* lauskas ar baltmāla zīmējumu, baltmāla aplējumu un gravējumu. Iespējams, daļa no šiem traukiem ir vietējas izcelsmes, bet daži varētu būt izgatavoti Polijā, Vācijā un Holandē. Pēc

stilstiskajām pazīmēm tie atbilst 16. gs. beigū – 18. gs. darinājumiem.

Krievijas glazēto keramiku pārstāv tikai divas mazas ceļojuma pudeles lauskas. Tām ir pelēka drumstala un zaļi glazēta ārējā virsma. Latvijā un Igaunijā šīs keramikas parādīšanos saista ar 16. gs. – Livonijas kara notikumiem (Tvauri 2004, 403–404; Russow 2006, 135–136, 242).

Jaunāko laiku sarkanmāla keramikai piešķaitītas lauskas, kuru forma, drumstala un glazējuma veids atbilst 19.–20. gs. keramikas paraugiem.

Akmensmasas keramikas grupai pieder daudzveidīgi pirmatnējās un agrās akmensmasas paraugi, kā arī īstās akmensmasas trauku lauskas. Tie ir no dažāda sastāva ugunsturīgiem māliem izgatavoti trauki, kas ļauj noteikt to izgatavošanas laiku, sākot no 13. līdz 20. gs. Viduslaiku akmensmasas trauki analizēti atsevišķā nodaļā.

Daļa akmensmasas keramikas atradumu Iksķilē ir jauno laiku akmensmasas trauku lauskas, kas izgatavoti Ķelnē (*Cologne*), Frehenā (*Frechen*), Rērenē (*Raeren*), Valdenburgā (*Waldenburg*) un Dingenē (*Duingen*). 19.–20. gs. akmensmasas keramikas lauskas pieder minerālūdens pudelēm.

Fajansa un porcelāna fragmenti Iksķilē pieder jauno laiku un mūsdienu smalkkeramikas izstrādājumiem. Starp rūpnieciski ražotu trauku lauskām atrodami tikai divi mazi fajansa fragmenti, kas, iespējams, pieder 17. gs. Delftas majolikas šķīvim.

Viduslaiku ievestās keramikas raksturojums

Pingsdorfas tipa keramika

Pingsdorfas tipa keramika ir baltmāla trauki – drumstalas toņi var variēt no balta līdz dzeltenīgam un pelēkam. Traukus var atpazīt pēc raksturīgā dzelzs oksīda angobas triepienu rotājuma (Heege, 1995, 69; Keller 1995, 19, 21) (6. att.). Šīs keramikas tips ir nosaukts pēc pirmās zināmās izgatavošanas vietas starp Bonnu un Ķelni, taču šī veida keramiku

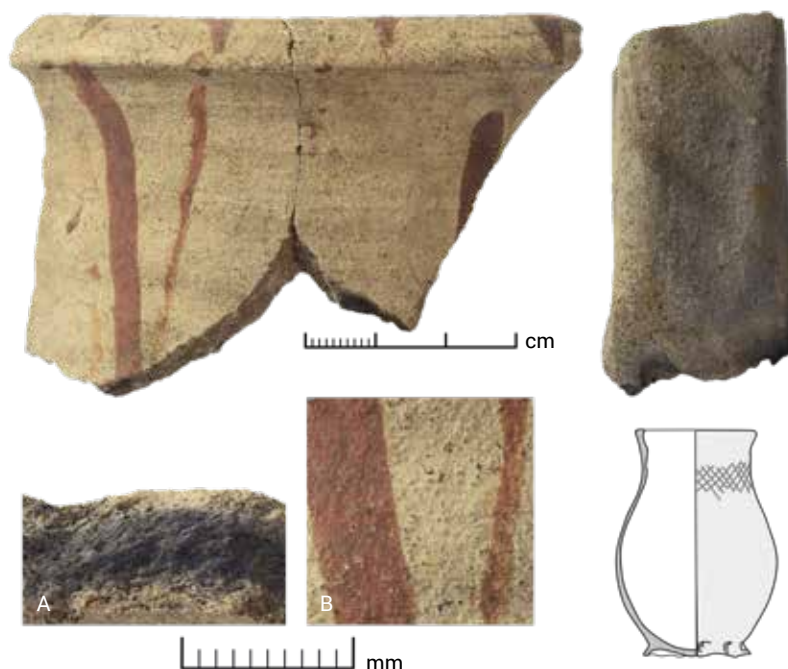
gatavoja daudz plašākā teritorijā. Pingsdorfas tipa keramiku var ciešāk saistīt ar diviem izgatavošanas centriem: Reinas piekrasti un Dienvidu Limburgu (Keller 1995, 19, 21). Datētie atradumi liecina, ka Pingsdorfas tipa keramiku gatavoja no 10. gs. sākuma līdz 13. gs. pirmajai pusei (Keller 1995, 24; Heege, 1995, Abb. 44; Biermann 1999, 229).

Iksķilē atrastas astoņas lauskas tikai no viena Pingsdorfas tipa trauka (11. att.). Tas bijis kausa formas, ar osu un 11 cm lielu mutes atvērumu. Pingsdorfas tipa kausa formas traukiem osas ir atrastas salīdzinoši reti, vairāk tās sastopamas bumbierveida kausiem (Stephan 1978, 333–334; Heege, 1995, 15, 19). Iksķilē redzams, ka angobas rotājums var atrasties arī uz osas (6. att.) (Hoffmann 1997, 47).

Pelēkā keramika

Eiropas viduslaiku podniecības raksturojumā apzīmējums “pelēkā keramika” aptver daudzveidīgu keramikas grupu – sākot no mājražotas bezripas keramikas līdz podnieku darbnīcās uz ripas gatavotajai keramikai. Dažādos reģionos un laika posmos apjomīgajai pelēkās keramikas grupai lieto atšķirīgu tipoloģiju. Latviešu valodā termins “pelēkā keramika” apvieno visus traukus, kas ir mērķtiecīgi apdedzināti reducējošā atmosfērā, t. i., svēpēti (Dumpe 2011, 283). Šāds apdedzinājums dažādu krāsu mālus padara pelēkus (Hamer & Hamer 2004, 188). Otra vienojošā pazīme – pelēkās keramikas trauki tipiski nav glazēti (Gaimster 2006, 80). Pelēkās keramikas krāsojuma viendabība ir atkarīga no iespējas apdedzināšanas laikā kontrolēt temperatūru un noslēgt gaisa piekļuvi apdedzināšanas beigās. Nevienmērīga temperatūra un gaisa piekļuve daļu trauka iekrāsoja brūnu. Tikai 12.–13. gs. krāšņu konstrukciju uzlabojumi ļāva iegūt viendabīgi pelēku keramiku (Lüdtke 2001, 110; Gaimster 1997, 35, 165).

Vienkāršības labad daudzveidīgo pelēko keramiku, ko ražo viduslaiku Vācijā, iedala divās lielās grupās pēc izgatavošanas laika un apdedzināšanas stiprības. Traukus, kas izgatavoti laikā no 9. līdz 12. gs., pazīst kā mīksto jeb agro pelēko keramiku. To apdedzināšanas

6. att. Pingsdorfas keramika: trauka malas fragments un osa, VI 131: 1271; A – drumstala; B – ārējā virsma (zīmēts pēc: Keller 1995, Fig. 3). Foto un zīmējums A. Gunnarssone

temperatūra ir relatīvi zema, nereti nevienmērīga. Pelēko keramiku, ko izgatavoja no 12. līdz 15. gs., dēvē par cieto jeb vēlo pelēko keramiku (Lüdtke 2001, 83–87; Drenkhahn 2015, 56–57). Šajā grupā ietilpst gan tādi trauki, kas izgatavoti, kombinējot veidošanas un apvirpošanas paņēmienus, gan virpoti trauki. Lielākoties tie apdedzināti podniecības krāsnīs. Tiek uzskatīts, ka pāreja no pelēko trauku ražošanas mājas apstākļos uz amatniecību notika pakāpeniski, laikā no 11. līdz 16. gs., taču dažos reģionos mājražošana ilgstoši pastāvēja līdzās profesionālai amatniecībai (Linaa 2015, 4–5; Lüdtke 2001, 98).

Nav iespējams vienkāršotā veidā precīzi raksturot pelēko keramiku kā kopumu tā, lai ietvertu visus iespējamus trauku veidus (Lüdtke 2001, 83). Pelēkā keramika ir atrodamā Skandināvijā, Nīderlandē, Ziemeļvācijā un Ziemeļpolijā – katrā reģionā izmanto atšķirīgus izejmateriālus un vietējās tradīcijās balstītus tehniskos paņēmienus (Lüdtke 2001,

87–88; Drenkhahn 2015, 56; Ose 2019, 64; Starski 2016, 40).

Ziemeļeiropā populārākā pelēkās keramikas forma bija apaļpods (*Kugeltopf*) (Lüdtke 2001, 113–114; Drenkhahn 2015, 64; Biermann 1999, 219). Citas biežāk sastopamās pelēkās keramikas trauku formas: bļodas (*schüssel, schale*), ko raksturo plašs atvērums un “plakana” proporcija, krūzes vai kannas (*kanne, krug*) šķidrums uzglabāšanai un liešanai un lielās, plakanās pannas (*deckel*). Pavisam reti izgatavotas lampas un trauku vāki (Lüdtke 2001, 113–114, 120, 124; Biermann 1999, 218–223; Drenkhahn 2015, 63–64).

Ikšķilē konstatēti 14 pelēkās keramikas trauki (MTS¹ pēc malām) (11. att.). No tiem desmit, visticamāk, ir bijuši apaļpodi un trīs krūzes, viens nenosakāms (7. att.). Taču, analizējot fragmentāru materiālu, tas var būt tikai pieņēmums, jo agros trijkājus no apaļpodiem bieži atšķir vienīgi tiem pievienotās kājiņas (Drenkhahn 2015, Abb. 22, 28;

¹ MTS – minimālais trauku skaits.

Lieb Gott 2001, 22). Līdz ar to nav pilnīgi noliedzams, ka kāds no šiem traukiem ir bijis trijkājis, kura kājiņu lauskas nav saglabājušās. Atrastie malu profili liecina arī par trīs pelēkās keramikas krūzēm Ikšķilē (MTS pēc malu lauskām).

Ziemeļeiropas pelēko keramiku 15. gs. laikā pakāpeniski aizstāja glazēti sarkanmāla keramikas trauki, taču iespējams, ka Nīderlandē šis process aizsākās jau 14. gs vidū (Drenkhahn 2015, 130; Biermann 1999, 206, 218).

Apalpodī

Ziemeļeiropas pelēkās keramikas raksturīgākais trauku veids ir apalpodis, izgatavots no viegli kūstošiem māliem, apvienojot veidošanas un virpošanas paņēmieni (7. att.: 1). Trauku apaļā dibena forma atviegloja to stabilu

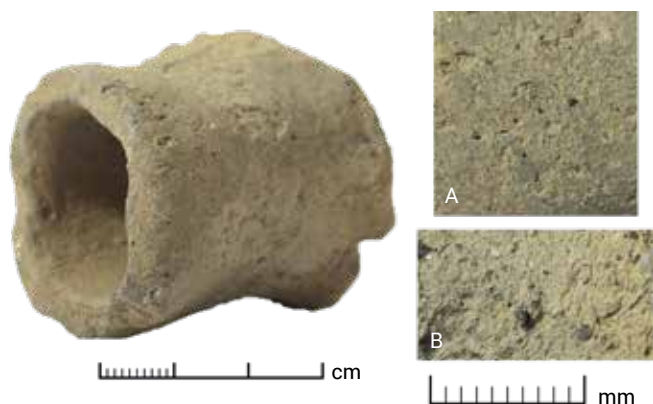
novietošanu uz nelīdzenas virsmas – pavarda akmeņos, uz ogļēm vai pelnos (Biermann 1999, 219). Apalpodu tilpums var sasniegt 10 litrus (Drenkhahn 2015, 64). Trauku mala ir atliekta, tie var būt gan bez redzama kakla, gan ar pagarinātu, rievotu kakla daļu. Dekoratīvais trauka kakla rievojums sastopams galvenokārt no 13. gs. (Lüdtke 2001, 127; Biermann 1999, 209). Daļa Ikšķilē atrasto pelēkās keramikas apalpodu bijuši rotāti ar kakla vai plecu daļas rievojumu (7. att.: 2). Rievojuma dziļums ir atšķirīgs. Nevienai no lauskām nav cita – švīkāta, iespiesta vai pieveidota – dekora. Apalpodiem var būt pievienota arī apaļa vai lentveida osa (8. att.), kā arī apaļš (dobs) lietnis (9. att.) (Drenkhahn 2015, 70–73, 90–92; Lüdtke 2001, Tafel 98: 3, 165: 3–4).

7. att. Pelēkā keramika: 1 – restaurēts apalpodis, VI 129: 461; 2 – malu profili, VI 129: 461, VI 131: 1280, 1272, 1331, 1277, 1271, 1298; 3 – krūzes malas fragments ar osas pievienojuma vietu, VI 131: 1298; A – iekšējā virsma; B – drumstala. Foto un zīmējums A. Gunnarssone

8. att. Pelēkās keramikas osa, VI 131: 1272. Foto A. Gunnarssone

9. att. Pelēkās keramikas dobais lietus, VI 129: 460; A – ārējā virsma; B – drumstala. Foto A. Gunnarssone

Ikšķiles pelēkās keramikas malu lauskām ir atšķirīgu veidu profili, no kuriem vairākiem ir plašs iespējamās hronoloģijas spektrs. Restaurētā trauka (7. att.: 1) malas profils un kakla rievrojums liecina par trauka izgatavošanu 13. gs. pirmajā pusē (Biermann 1999, Abb. 1., Abb. 26.). Aptuveni 13. gs. apaļpodiem sāka pievienot balsta kājiņas, izveidojot labi zināmo viduslaiku trauku formu – trijkājus (Drenkhahn 2015, 64, 78; Biermann 1999, 206, 220). Pelēkajiem trijkājiem gandrīz vienmēr ir lentveida osas, un tikai no 14. gs. otrās puses atrodami atsevišķi trijkāji ar cauruļveida osu (Drenkhahn 2015, 64, 78–82). Līdz ar trijkāju izplatības pieaugumu 14. gs. apaļpodi zaudēja savu dominējošo lomu saimniecībā (Drenkhahn 2015, 64).

Polijas pelēkā keramika

Viena no iepriekš minētajām Ikšķilē atrastajām pelēkās keramikas krūzēm ir saglabājusies gandrīz pilnā apjomā un ir vizuāli atšķirīga no pārējās pelēkās keramikas (10. att.). Atšķirībā no citiem Ikšķilē atrastajiem viduslaiku un jauno laiku pelēkajiem māla traukiem šī krūze veidota no tīras māla masas un ir ar izteikti plānām sienām (3,5–4 mm). Tai ir salīdzinoši viegls apdedzinājums. Trauka profils līdzinās īstās akmensmasas traukiem, taču tās pēda ir taisna. Tuvākās paralēles šai pelēkās krūzes formai atrodamas Polijā (Starski 2016, Ryc.: 82, 92, 93, 104). Līdzīgi trauki atrasti arī Vācu ordeņa pārvaldītajā Prūsijā (Starski 2016, 166). Ikšķilē atrastā trauka datējums aptver periodu no 14. gs. beigām

10. att. Pelēkās keramikas krūze, VI 131: 1348; A – iekšējā virsma; B – drumstala. Foto A. Gunnarssone

līdz 16. gs. sākumam (Starski 2016, 160–161; Starski 2021, Fig. 5).

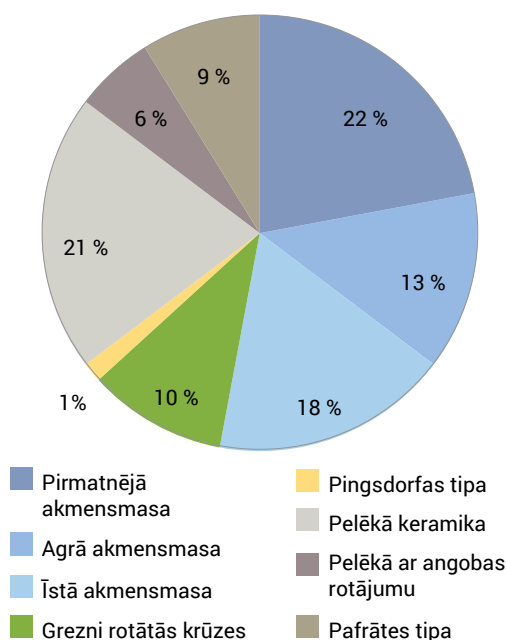
Pafrātes tipa keramika

Pelēkās keramikas grupā ietilpst arī *Pafrātes tipa keramika*. Taču tā ir uzskatāma par atsevišķu pelēkās keramikas veidu, kas no pārējās pelēkās keramikas atšķiras gan pēc ārējā izskata, gan cietības. Šī keramika bija plaši izplatīta, un tai bijusi pievērsta arī liela pētnieku uzmanība (Lüdtke 2001, 87), tādēļ to ir derīgi aplūkot atsevišķi. Ikšķilē Pafrātes keramikas atradumi nav masveidīgi, konstatētas tikai 22 lauskas. Minimālais trauku skaits (MTS pēc malu lauskām) ir seši (11. att.).

Pafrātes tipa keramikas nosaukums atvasināts no vietas, kur to pirmo reizi atrada, taču šo keramikas tipu gatavoja arī citās darbnīcās (Biermann 1999, 238–239; Russow 2006, 39). Piemēram, Pafrātes tipa keramiku gatavoja arī Pingsdorfas podnieku darbnīcās, kas ir plašāk pazīstamas ar citu keramikas veidu. Pafrātes tipa keramiku lietoja ne tikai uz vietas, bet

arī eksportēja, līdz ar to Pafrātes tipa keramika ir atrodamā arī Skandināvijā un Baltijā. Skandināvijā šī veida keramika tiek dēvēta par zilganpelēko keramiku (Øye 2011, 227). Šo apzīmējumu izmanto arī publikācijās angļu valodā, taču vācu tekstos termins “zilganpelēkā keramika” apzīmē plašāku pelēkās keramikas grupu (Lüdtke 2001, 87, 165; Russow 2006, 39–40).

Pafrātes tipa keramikas apaļpodi gatavoti no ugunsturīgiem māliem ar kvarca smilšu piejaukumu. Māla masa ir smalka un stipri vai ļoti stipri apdedzināta. Drumstalas iekšpuse mēdz būt mīkstāka, ar blīvāku ārējo virsmu. Lauskas krāsojums ir gaiši vai tumši pelēks (12. att.). Lauskas virsma var būt arī atšķirīgā krāsā nekā drumstalas iekšpuse. Tās virsmai ir raksturīgs metāliskais spīdums, kas ļauj to viegli atpazīt (Lüdtke 2001, 165; Mahlitz-Frey 2007, 7). Atkarībā no sākotnējā apdedzinājuma kvalitātes un atkārtotas degšanas lauskas krāsa var būt: balta drumstala un pelēka virsma, pelēka

11. att. Importēto trauku skaits (MTS pēc malu lauskām) Ikšķķīles pils un ciema vietā. Sastādījis A. Gunnarssone

drumstala un pelēka virsma vai pilnīgi balta lauska. Visām Ikšķķīlē atrastajām Pafrātes tipa keramikas lauskām ir pelēka virsma, visbiežāk ar baltu vai gaiši pelēku drumstalu.

Pafrātes tipa traukus gatavoja bezripas tehnikā. Tie ir ļoti vienveidīgi apaļdibena trauki (Lüdtke 2001, 165; Mahlitz-Frey 2007, 7). Tipiskajam trauka veidam mala ir uzbiezināta, dažreiz ar gropi uz pašas augšmalas (Lüdtke 2001, 166). Vienīgais sastopamais rotājums ir iespaidumi uz pleca, taču parasti Pafrātes tipa trauki nav rotāti, arī lietņi (dobie) ir sastopami reti (Lüdtke 2001, 166; Mahlitz-Frey 2007, 7; Russow 2006, 40). Poda malai var būt pievienots savdabīgs rokturis (12. att.), un tā forma palīdz atpazīt šī tipa keramiku (Lüdtke 2001, 165). Diemžēl Ikšķķīlē Pafrātes tipa keramikas rokturi nav atrasti. Ikšķķīlē četru trauku (MTS) malu lauskām redzami lietņveida iespaidumi (12. att.: 2), kas parasti šim trauku veidam nav raksturīgi.

Visplašāk Pafrātes tipa traukus izgatavoja 12.–13. gs., bet atsevišķi atradumi zināmi arī no 11. un 14. gs. (Lüdtke 2001, 168; Mahlitz-Frey 2007, 7; Drenkhahn 2015, 56; Heege

1995, 85; Øye 2011, 227; Biermann 1999, 238–239). Igaunijas monētu atradumi norāda, ka šo keramiku Baltijā pārstāja lietot 13. gs. trešajā ceturksnī (Russow 2006, 38).

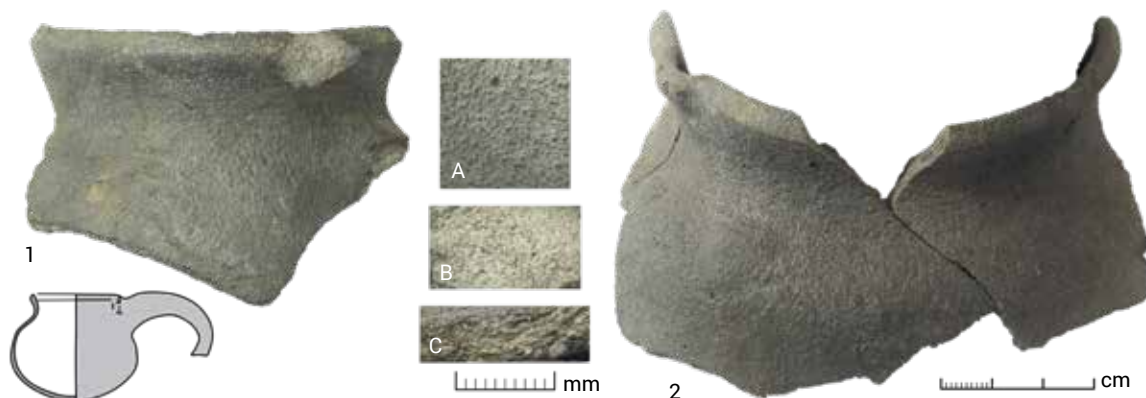
Pelēkā keramika ar sarkanu angobas rotājumu

No pārējās pelēkās keramikas pelēkā keramika ar angobas rotājumu atšķiras ar vairākām pazīmēm. Māla masai pievienots daudz smalkas smilts, kas ļāva traukus apdedzināt augstā temperatūrā. Tā rezultātā trauku drumstala kļuva izteikti cieta un virsma ieguva nelīdzenu, graudainu tekstūru. Drumstalas krāsa ir gaiši pelēka vai balta. Trauku forma ir konstanta – plakandibena podi ar plānām sienām un vienu lentveida osu. Trauku augšdaļu rotā viena brīvi vilkta brūni sarkana līnija (13. att.) (Drenkhahn 2015, 212; Starski 2013, Ryc. 1, 190–191; Hoffmann 1997, 54).

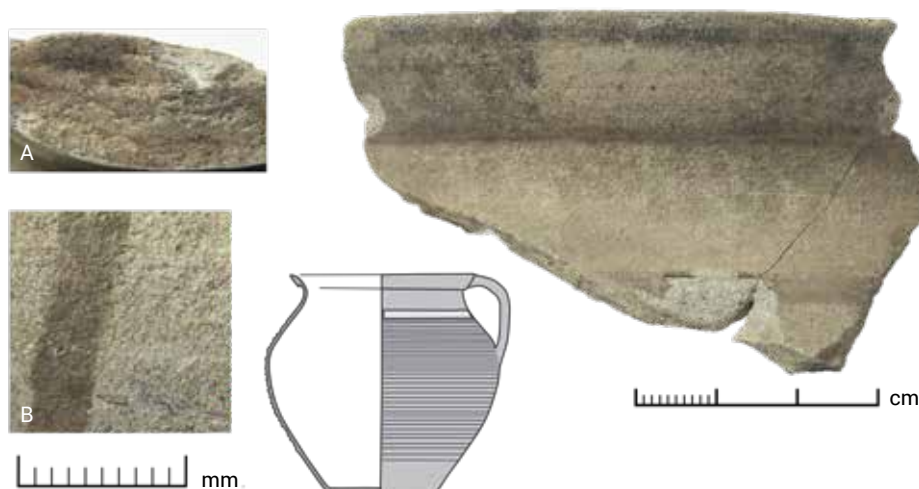
Ikšķķīlē atrastas 20 pelēko angobēto trauku lauskas, iespējams, no četriem traukiem (MTS pēc malu lauskām) (11. att.). Pelēko keramiku ar sarkanu angobas rotājumu gatavoja visā Eiropā (Russow 2006, 104). Izgatavošanas centri ar spēcīgiem uz ziemeļiem un austrumiem vērstiem tirdzniecības kontaktiem bija Saksija, Bohēmija un vēlāk arī Polija (Russow 2006, 104–105; Trzeciecki, Affelski 2016, 176; Drenkhahn 2015, 212; Sikora, Trzciński 2013, 116).

Trauku formas, kas līdzīgas Baltijā atrodamajām, ir zināmas Austrumu Saksijā un Ziemeļu Bohēmijā. Pelēko keramiku ar angobas rotājumu Saksijā un Bohēmijā sāka gatavot 13. gs. otrā pusē, bet masveida keramikas tirdzniecība zināma no 14. gs. sākuma līdz 16. gs. sākumam (Russow 2006, 104–105). Taču, ņemot vērā Oderas un Vislas upes tirdzniecības ceļus, iespējamā Ikšķķīlē atrasto trauku izcelsmes vieta varētu būt bijusi Polija (Starski 2017, Fig. 7: 1; Starski 2016, Ryc. 106; Starski 2016a, 161–163; Starski 2013, Ryc. 1). Vislas (*Wisła*) upes tirdzniecības ceļš sāka uzplaukt 15. gs. otrajā pusē un pēc Trīsdesmit gadu kara, 16. un 17. gs., kļuva arvien populārāks amatnieku vidū (Starski 2013, 203).

Baltijas jūras piekrastē pelēkā keramika ar sarkanu angobas rotājumu parādījās līdz

12. att. Pafrātes trauku malas: 1 – VI 131: 1285, A – iekšējā virsma, B – drumstala; 2 – VI 131: 1319, 1346, 1353, C – drumstala (zīmēts pēc: Madsen, Stilke 2001, Tafel 244: 1, 2). Foto un zīmējums A. Gunnarssone

13. att. Pelēkā keramika ar sarkanās angobas rotājumu: poda malas lauska, VI 131: 1359; A – drumstala; B – iekšējā virsma (zīmēts pēc: Russow 2006, Fig. 29). Foto un zīmējums A. Gunnarssone

ar 15. gs. beigām. Trauki izgatavoti līdz pat 17. gs. pirmajam ceturksnim (Russow 2006, 104–105).

Viduslaiku glazētā sarkanmāla keramika, grezni rotātās krūzes

Ikšķilē pavisam atrastas 55 lauskas, kas pieder viduslaiku glazētajiem sarkanmāla traukiem, no tiem 31 ir ar rotājuma pazīmēm.

Starp šiem atradumiem ir: 11 malu lauskas no septiņām krūzēm²; 10 dibenu gabali no sešiem traukiem; septiņi osu fragmenti no sešām krūzēm. Kritiski vērtējot lausku kopīgās un atšķirīgās pazīmes, kā arī apvienojot saderīgās lauskas, var teikt, ka šie fragmenti pieder apmēram 20 dažādiem traukiem, domājams – krūzēm. Visi šie fragmenti atrasti Ikšķiles ciema teritorijā.

² Sekojot vācu pētniecības tradīcijai, ir mēģinājumi latviešu valodā ieviest šī trauku veida dalījumu kannās un krūzēs atkarībā no lietņa esamības vai tā trūkuma (Ose 2019, 57). Tomēr, ņemot vērā priekšmetu sadrumstaloto stāvokli, tikai retos gadījumos ir iespējams noteikt, vai traukam bijis lietnis / snīpis vai nē. Šeit, sekojot latviešu valodas tradīcijām, par krūzi saukts trauks ar osu dzēriena pasniegšanai un liešanai neatkarīgi no lietņa esamības vai trūkuma.

Izcelsme, izgatavošanas laiks, iedalījums

Senākie māla trauki ar svina glazūru ziemeļrietumu Eiropā zināmi no vairākiem Francijas keramikas centriem, no Māsas (*Maas*) upes apvidus flāmu zemēs, kā arī no Stemfordas (*Stamford*) podniecības Anglijā. Šajos apgabalos laika posmā no 8. līdz 11. gs. epizodiski tika izgatavoti trauki, kam uz ārējās virsmas redzami stiklveida pārklājuma laukumi, dažkārt tikai nelielu plankumu vai "šļakatu" veidā. Jau 12. gs. Māsas apgabalā attīstījās pastāvīga glazētas keramikas ražošana, kas pazīstama ar Andenes (*Andenne*) tipa keramikas nosaukumu. Anglijā līdztekus Stemfordas podniecībai glazētu trauku izgatavošana sākās Grimstonā (*Grimston*), bet 12. gs. otrajā pusē arī Skarboro (*Scarborough*) un Londonas (*London*) apkārtnes podniecībās (Madsen, Stilke 2001, 542–547, 607). Šie agrākie glazētās keramikas veidi lielākoties ir balta vai gaiša māla izstrādājumi, bet gan Andenes tipa keramikā, gan starp angļu darinājumiem atrodami arī glazēti sarkanmāla trauki.

12. gs. beigās glazētu trauku izgatavošana paplašinājās un izveidojās viduslaiku keramikas stils, ko dēvē par grezni rotāto keramiku (angļu: *Highly decorated ware*; vācu: *hochverzierter Irdenware*). Baltmāla pārklājums, plastiski elementi, reljefi raksti un krāsaini zīmējumi kombinācijā ar spožu glazūru radīja iepriekš neredzētu podniecības izstrādājumu klāstu, kas īpaši populāri bija 13. gs. un tika izgatavoti līdz 14. gs. vidum, bet vietām arī ilgāk.

Viduslaiku keramikas pētniecības pamatlicējs angļu arheologs Džeralds Danings (*Gerald Clough Dunning*, 1905–1978) aizsāka šīs keramikas iedalīšanu pēc tās izgatavošanas apgabaliem (Dunning 1968). Lai gan daudzi viņa sākotnējie pieņēmumi ir tikuši pārskatīti, keramikas iedalījuma pamatprincipi tiek lietoti vēl

arvien. Vācu pētnieki Ziemeļeiropas³ glazēto sarkanmāla keramiku iedala flāmu jeb Beļģijas-Nīderlandes, Ziemeļvācijas, Dienvidskandināvijas un Anglijas izstrādājumos (Madsen, Stilke 2001). Igaunų arheologs Erki Rusovs (Russow 2006) viduslaiku sarkanmāla keramikas atradumus Igaunijā iedalījis divos lielos apgabalos – Nīderlandes un Dienvidbaltijas⁴ izstrādājumos.

Galvenais priekšmets, kas tika ražots ne tikai vietējam patēriņam, bet arī tirgum, bija krūze. Rotāto trauku grupai tiek pieskaitītas arī tauku savākšanas pannas un ūdens trauki (*aquamanile*), retāk – sveču lādes, ogļu trauki u. c. No grezni rotātajiem traukiem Latvijā līdz šim atrasti tikai krūžu un tauku pannu fragmenti, bet Ikšķilē – tikai krūžu lauskas.

Ziemeļeiropā lietoto nerotāto viduslaiku glazēto sarkanmāla trauku klāsts ir plašāks. Kopā ar jau minētajiem trauku veidiem tika izgatavoti arī saimniecības podi, bļodas, pannas. Kopš 14. gs. zināmi arī glazēti trijkāju podi un Holandē – arī šķīvji. Dažās darbnīcās izgatavoja arī tauku lampas, svečturus, krājkašītes, mucīņas, ceļojumu pudeles, caurdurus, naktspodus, zāļu podiņus, miniatūrtraukus un figūriņas-rotalietas (skat., piemēram, Baart 1996; Drenkhahn 2015, 138, 139, 191). Kā minēts iepriekš, Ikšķiles keramikas kolekcijā varētu būt daži viduslaiku pannu, šķīvju un trijkāju podu fragmenti, bet tos pagaidām nevar droši identificēt.

Katram podniecības reģionam, katrai darbnīcai bija raksturīgi savi iecienītie trauku formas veidošanas un rotāšanas paņēmieni, katrā apvidū ir nedaudz atšķirīgs mālu sastāvs, ko dažkārt var novērot arī ar neapbruņotu aci. Tomēr precīzu izgatavošanas vietu ne vienmēr ir iespējams noteikt – amatnieki kopēja citu darbnīcu darinājumus, podnieki pārvietojās tuvāk jaunam noieta tirgum, turpinot jaunajā vietā izgatavot savus iecienītos ražojumus

³ Ar Ziemeļeiropas reģionu viduslaiku keramikas pētījumu kontekstā apzīmē Skandināviju, kā arī Ziemeļjūras un Baltijas jūras dienvidu piekrasti (Lüdtke, Schietzel 2001, 14).

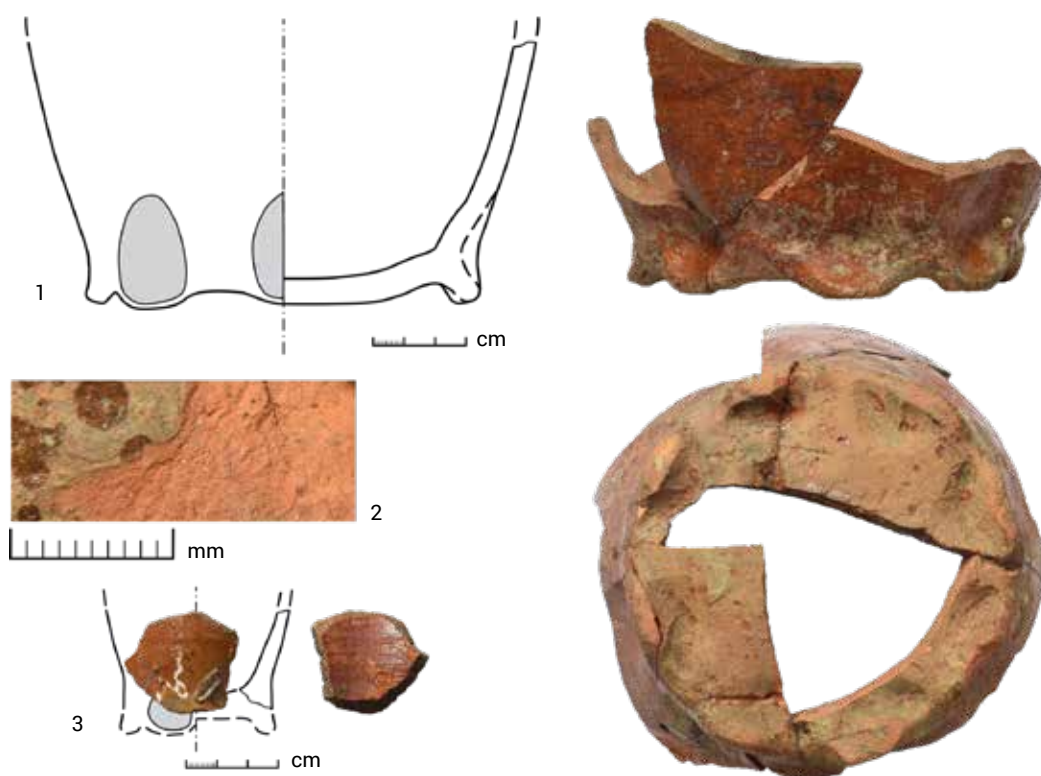
⁴ Dienvidbaltija – apgabals Baltijas jūras dienvidu piekrastē, parasti ar to apzīmē mūsdienu Dāniju, Zviedrijas dienvidu daļu un Ziemeļvāciju. Dažreiz apskatam tiek pievienota arī Polijas ziemeļu daļa (Russow 2006, 87–91, 290).

(Gaimster 1999, 62). Piemēram, Londonas podniecībā tika izgatavotas Ruānas (*Rouenne*) tipa krūžu kopijas, kas no oriģināliem atšķiramas galvenokārt pēc drumstalas īpatnībām, t. i., vietējā izmantotā māla izskata (Madsen, Stilke 2001, 555). Savukārt viduslaiku Dānijas keramikas attīstībā novērojama liela Anglijas un Nīderlandes podniecības ietekme, kas nosakāma ne tikai pēc trauku stilistiskajām īpatnībām, bet galvenokārt pēc podniecības krāšņu konstruktīvajiem risinājumiem (Liebgott 1978, 37, Hansen 2014). Jāpiebilst, ka par viduslaiku glazētās keramikas vietējas izgatavošanas pierādījumu tiek uzskatīti podniecības krāsns un/vai ražošanas atkritumu (brāķu) atradumi, pēc kuriem var spriest par podniecībā izgatavoto trauku izskatu un īpašajām pazīmēm.

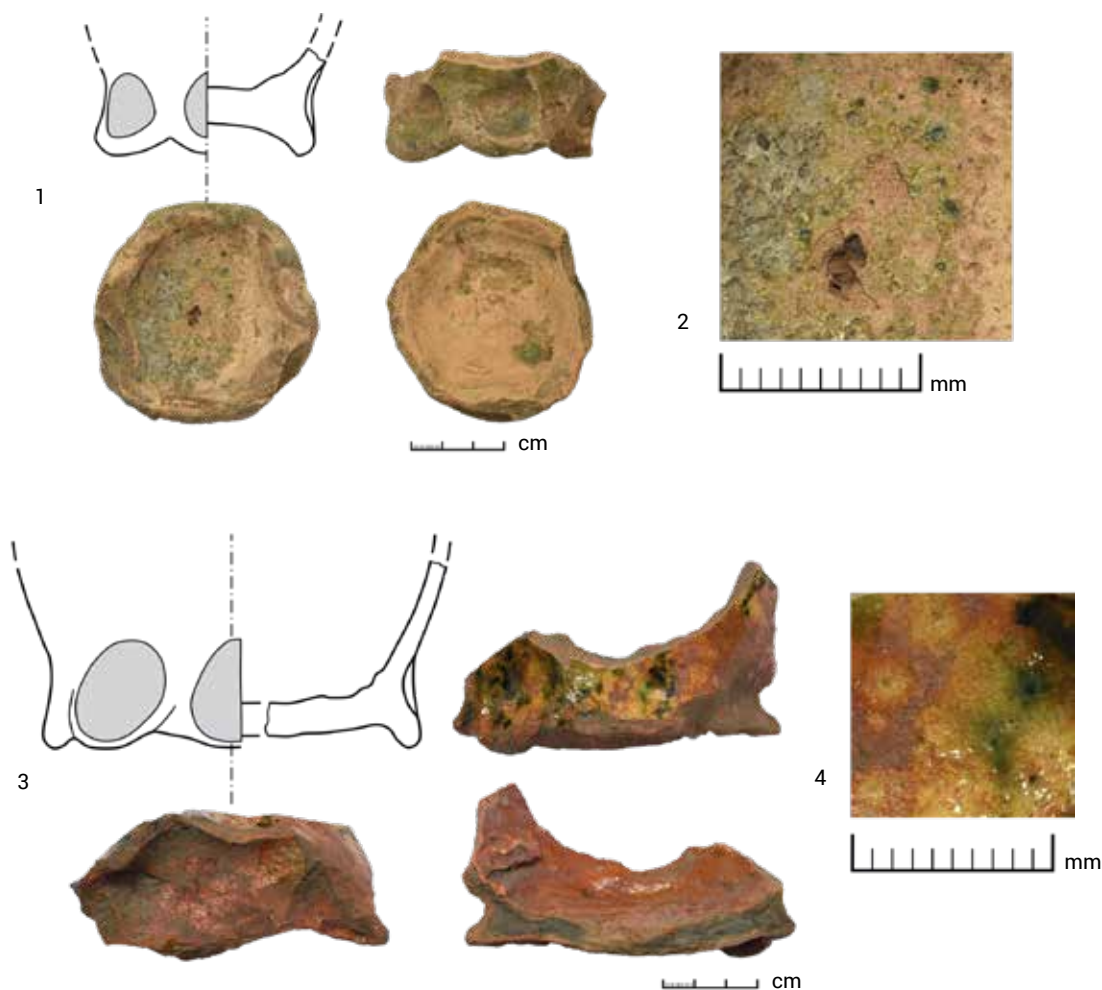
Drumstalas sastāvs un krūžu izgatavošanas tehnika

Vairumam Ikšķilē atrasto viduslaiku sarkanmāla lausku drumstalas krāsa ir izteikti oranžā

vai sārti oranžā tonī. Dažiem vāji apdedzinātiem paraugiem drumstala ir gaiša, dzeltenīgi sārtā, bet cietām stingri apdedzinātām lauskām – oranži brūna. Apmēram ceturtajai daļai lausku vērojama daļēja reducēšanās – nevienmērīgi pelēks drumstalas krāsojums (14., 15. att.). Objektīvi sagrupēt lauskas pēc šīm pazīmēm tomēr nav iespējams, jo dažādās nianšes acīmredzot atkarīgas ne tikai no izmantotajiem māliem, bet arī no apdedzināšanas temperatūras un atmosfēras krāsnī. Visiem keramikas paraugiem māli ir vairāk vai mazāk smilšaini, tomēr nav nosakāms, vai tāds ir dabiskais mālu sastāvs vai mērķtiecīgs piemaisījums. Šo liesinājumu var raksturot kā smalku, kad smilšu graudiņi nepārsniedz 1 mm, vai ļoti smalku, kad graudiņu izmērs ir ievērojami mazāks. Kā īpaša drumstalas pazīme jāpiemin izteikti balti graudiņi, kā arī sīki tumši piemaisījumu graudi, ko var novērot ar neapbruņotu aci (14. att.: 2). Tāds dažāds

14. att. Viduslaiku glazēto sarkanmāla trauku dibenu fragmenti: 1 – no septiņām lauskām līmēts fragments, VI 131: 1360, 2 – trauka iekšējā virsma ar glazūras “šļakatām” un drumstalas izskats lūzuma vietā ar gaišiem un tumšiem piemaisījumu graudiņiem; 3 – maza trauka dibena daļas sānu lauska, VI 131: 1302. Foto un zīmējums B. Dumpe

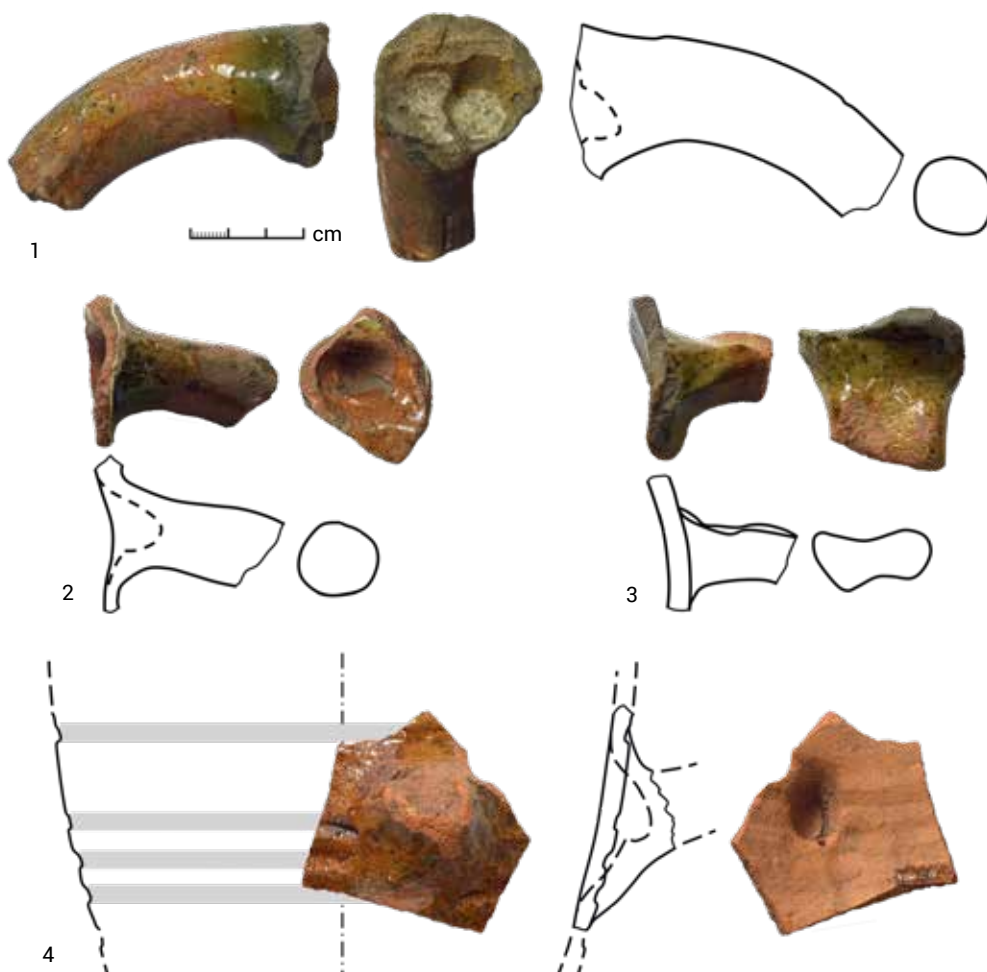

15. att. Viduslaiku glazēto sarkanmāla trauku dibenu fragmenti: 1 – neliela trauka dibena daļa, VI 131: 1290, 2 – dibena virsma ar neizkusušām glazūras sastāvdaļām – svina un vara skaidiņām; 3 – trauka dibena fragments, VI 131: 1270; 4 – trauka ārējā virsma ar baltmāla pārklājumu un dzeltenī zaļu labi izveidojušos svina-vara glazūru. Foto un zīmējums B. Dumpe

drumstalas sastāvs norāda uz vairākām keramikas izcelsmes vietām, ko precizēt varētu tikai īpašas mālu un piemaisījumu analīzes.

Drumstalas sastāvam uzmanību pievēršuši gandrīz visi viduslaiku keramikas pētnieki, bet izpētes detalizācijas pakāpe ir atšķirīga un pagaidām nepilnīga. Pētījumos tiek minēts, ka Skandināvijas podnieku ražojumi no flāmu keramikas atšķiras ar rupjāku drumstalas struktūru (Madsen, Stilke 2001, 590), balti graudiņi raksturīgi Ribē (*Ribe*) izgatavotajai keramikai (Madsen, Stilke 2001, 597), bet tumši ieslēgumi – dzelzs savienojumi, konstatēti Krāgelundas (*Kragelund*) keramikas plānslīpējumu paraugos (Lindahl 2001, 291). Attiecībā uz keramiku Ikšķilē šie konstatējumi ir tikai orientējoši.

Jautājums par viduslaiku krūžu izgatavošanas veidu vairumā pētījumu netiek skarts, vai arī ir izteikts pieņēmums, ka trauki ir virpoti, t. i., izgatavoti uz podnieka ripas no vienas māla pikas. Tomēr atsevišķi pētītie paraugi apliecina, ka krūzes varēja tikt izgatavotas ar kārtu veidošanas un apvirpošanas metodi, līdzīgi kā vairums viduslaiku pelēkās keramikas un arī Baltijas reģionā plaši izplatītā agrā ripas keramika. No kārtām veidotas apvirpotas krūzes atrastas Lībekā (*Lübeck*) Ziemeļvācijā (Drenkhahn 2017, 361, 364) un Krāgelundā Dānijā (Klemensen 1996, 134), un šāda krūzes izgatavošanas tehnika nepārprotami redzama arī vienai malas lauskai Ikšķilē (17. att.: 2).

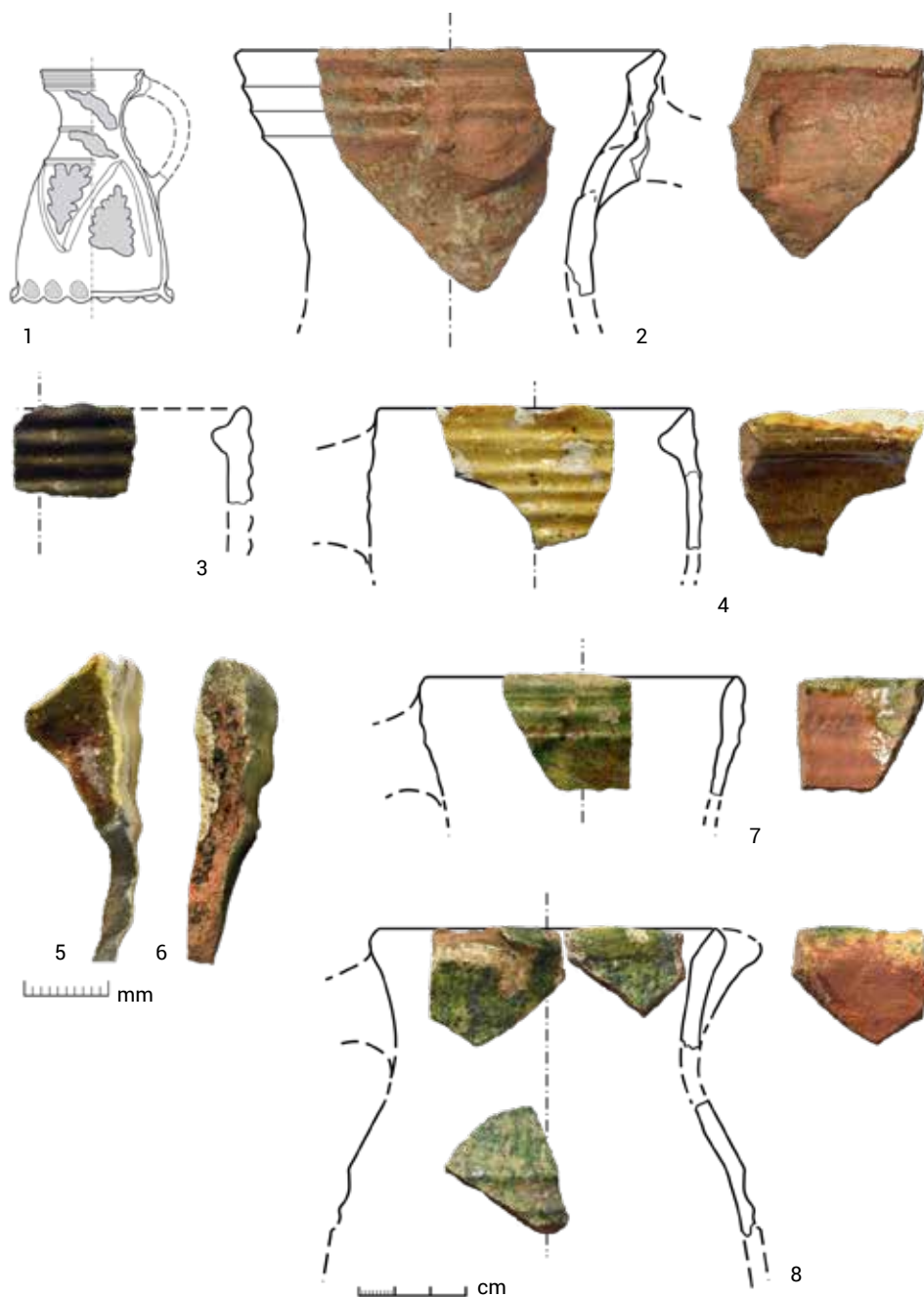
16. att. Viduslaiku glazēto sarkanmāla trauku osas: 1, 2 – apaļa griezuma osu fragmenti ar augšējo pievienojuma vietu, VI 131: 1319, 1296; 3 – lentveida osas fragments ar augšējo pievienojuma vietu, VI 131: 1315; 4 – krūzes siena ar apakšējo osas pievienojuma vietu, VI 131: 1270.
Foto un zīmējums B. Dumpe

Forma un rotājums

Detaļas, kas sarkanmāla krūzēm raksturīgas tikai viduslaikos, ir apaļa griezuma osas un ar pirkstu iespaidumiem veidota dibena apmale. No Ikšķilē atrastajiem sešu trauku dibenu fragmentiem viena lauska ir no krūzes dibena vidusdaļas, viena ir maza trauka sānu lauska, kas nolūzusi dibena pievienojuma vietā (14. att.: 3), bet pārējām labi redzami pirkstu iespaidumi, kas veido reljefu riņķveida pēdu (14. att.: 1; 15. att.: 1, 3). Mazākā trauka pamatnes diametrs varētu būt apmēram 5 cm, bet lielākajam tas ir 13 cm. No sešām Ikšķilē atrastajām osām tikai viena ir lentveida (16. att.: 3), bet pārējie fragmenti ir no masīvām apaļām osām un osu pievienojuma vietām (16. att.: 1,

2, 4; 17. att.: 2; 18. att.). Raksturīga detaļa ir krūzes iekšpusē ar pirkstu iespiests padziļinājums – bedrīte, gan augšējā, gan apakšējā osas pievienojuma vietā.

Krūžu augšdaļas profilējums var būt visai dažāds, un tas redzams arī Ikšķilē atrastajām septiņu trauku malu lauskām. Augšmalām raksturīgs uzbiezinājums, visbiežāk ar augšmalas noplacinājumu un slīpumu uz trauka iekšpusi, bet katrai krūzei tas veidots nedaudz atšķirīgi. Gandrīz visām krūzēm malas ārpusē redzams vairāk vai mazāk izteikts rievojums, kas var tikt uztverts arī kā rotājošs formas elements (17. att.: 2–4, 7; 18. att.). Tāds malas modelējums redzams gan flāmu podnieku darinājumiem Ārdenburgā (*Aardenburg*) un

17. att. Viduslaiku glazētā sarkanmāla keramika: 1 – krūze no Roskildes (zīmēts pēc: Madsen, Stilke 2001, Tafel 496: 1); 2 – mala ar osas pievienojuma vietu, VI 131: 1276; 3 – mala ar dekoratīvu rievojumu, VI 131: 1330; 4 – rievota mala ar baltmāla pārklājumu, VI 131: 1314; 5, 6 – malu profili ar lūzuma vietā ieplūdušu glazūru; 7 – mala ar nevienmērīgu baltmāla pārklājumu, VI 131: 1332; 8 – trīs zaļi glazētas krūzes lauskas, VI 131: 1310, 1314, 1340. Foto un zīmējums B. Dumpe

Brigē, gan Dānijas podnieku darbnīcu ražojumiem Husumā (*Husum*) un Fārumā (*Farum Lillevang*). Īpaši izteikta rievota apmale ir fragmentam ar slaidi atliktu malū un sašaurinātu kaklu, kas padara to līdzīgu krūzei no Roskildes (*Roskilde*) avota Dānijā (Liebgott

1978, 31) (17. att.: 1, 2). No pārējām malām atšķirīga ir krūze, kam saglabājušās divas malas un viena sānu lauska – tās augšmala bijusi slaidi atliktā, ar ievēdotu lietni, kakla daļa sašaurināta, bet plecu daļa izvirzīta, ar paplatu horizontālu rievu (17. att.: 8).

18. att. Grezni rotātās krūzes fragmenti – osa, malas, sānu un dibena lauskas, VI 131: 1340; A – glazēta virsma ar svina radītām bedrītēm; B – uzputojusi glazūra trauka iekšpusē. Foto un zīmējums B. Dumpe

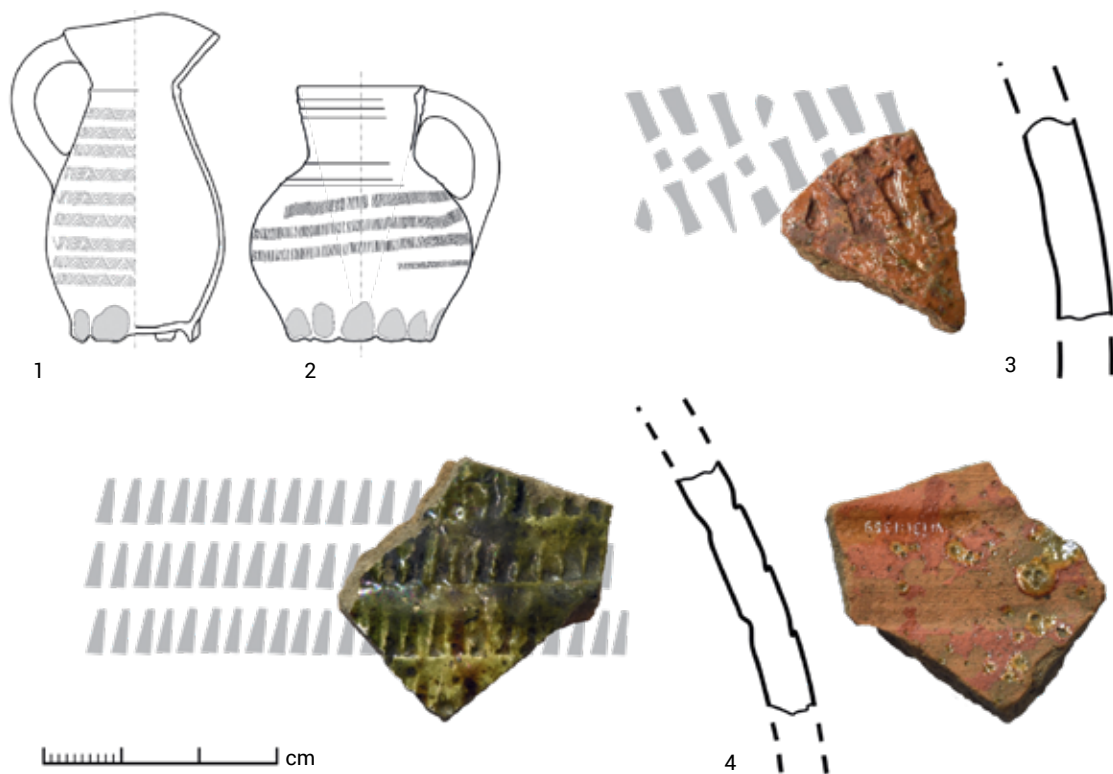
Pagaidām publicētajos materiālos tai nav izdevies atrast analogijas.

Viduslaiku grezni rotātās keramikas apdarē izmantoti daudzveidīgi elementi: baltmāla pārklājums, zīmējums, gravējums, rullīša spiedoga raksti, kā arī plastiskais rotājums – valniši, zvīņas, veidnē spiestas vai veidotas rozetes un antropomorfas vai zoomorfas figūras. Dažkārt par rotājumu tiek uzskatītas arī mērķtiecīgi veidotas virpojuma rievās uz trauka stāva. Pārsteidzoši, ka Ikšķiles keramikā redzami gandrīz visu šo rotājuma veidu paraugi.

18 lauskām (septiņiem traukiem) ir baltmāla pārklājums, kas uzziests nevienmērīgi, plānākā vai biezākā slānī (15. att.: 3; 17. att.:

4–8; 18. att.; 19. att.: 4). Šāds apdares veids īpaši raksturīgs flāmu podniecības tradīcijām, kā tas redzams pēc atradumiem Brigē un Delftā (*Delft*) (Baart 1994, Baart 1996, 124). Uz dažām lauskām redzamās raksturīgās diagonālās svēdras veidojušās, pusšķidro baltmāla masu (angobu) uzklājot ar plaukstu,⁵ un šķiet, ka tas ir tikai viduslaikiem raksturīgs angobēšanas paņēmieni. Gan angobētā, gan neangobētā sarkanmāla virsmā ar rakstainu rullīti tika iespiestas rotājuma joslas. Rakstainās rindas veidotas krūžu plecu daļā vai ap visu trauka stāvu. Priekšstatu par šādi rotātu krūžu izskatu var gūt no publicētajiem flāmu keramikas atradumiem Brigē, Ārdenburgā

⁵ B. Dumpes eksperimenti 2018.–2020. g.

19. att. Rotējošā spiedoga jeb ritenīša rotājums: 1 – krūze no Briges, 2 – krūze no Ārdenburgas (zīmēts pēc: Madsen, Stilke 2001, Tafel 481: 1, 480: 6); 3, 4 – sānu lauskas ar ritenīša rotājumu, VI 131: 1340, 1359. Foto un zīmējums B. Dumpe

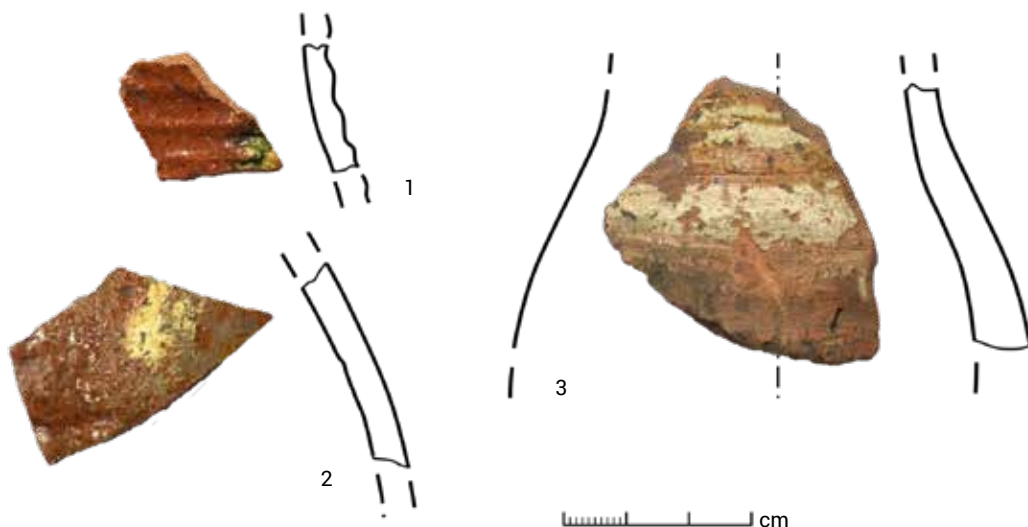
un Lundā (*Lund*) (Verhage 1987, Fig. 16, 17; Madsen, Stilke 2001, Tafel 480, 481; Gaimster 1998, 161–164, Bild 1a). Ar rullīša rotājumu ikšķilē atrastas divas mazas dažādu krāsu sānu lauskas (19. att.).

Gan flāmu, gan Dienvidbaltijas grezni rotātajā keramikā plaši lietoti gan baltmāla, gan tumši iekrāsota māla zīmējumi, visbiežāk veidoti ar pirkstu triepieniem. Tie ir ziedu un lapu motīvi, kas nereti izskatās kā zemas aplikācijas, bet sastopami arī trauki ar vienmērīgi izkārtotiem atsevišķiem neregulāriem baltmāla plankumiem (Madsen, Stilke 2001, 566, 567, Abb. 6). Ikšķilē atrastas trīs mazas sānu lauskas ar baltmāla triepienu fragmentiem (20. att.: 1, 2). Publicētajos materiālos šādi rotātu trauku paraugus var redzēt starp Utrehtas (*Utrecht*) un Bredas (*Breda*) podniecību ražojumiem (Baart 1996, Fig. 3, 9). Vienai lauskai redzamas neregulāras baltmāla joslas, papildinātas ar gravētām līnijām

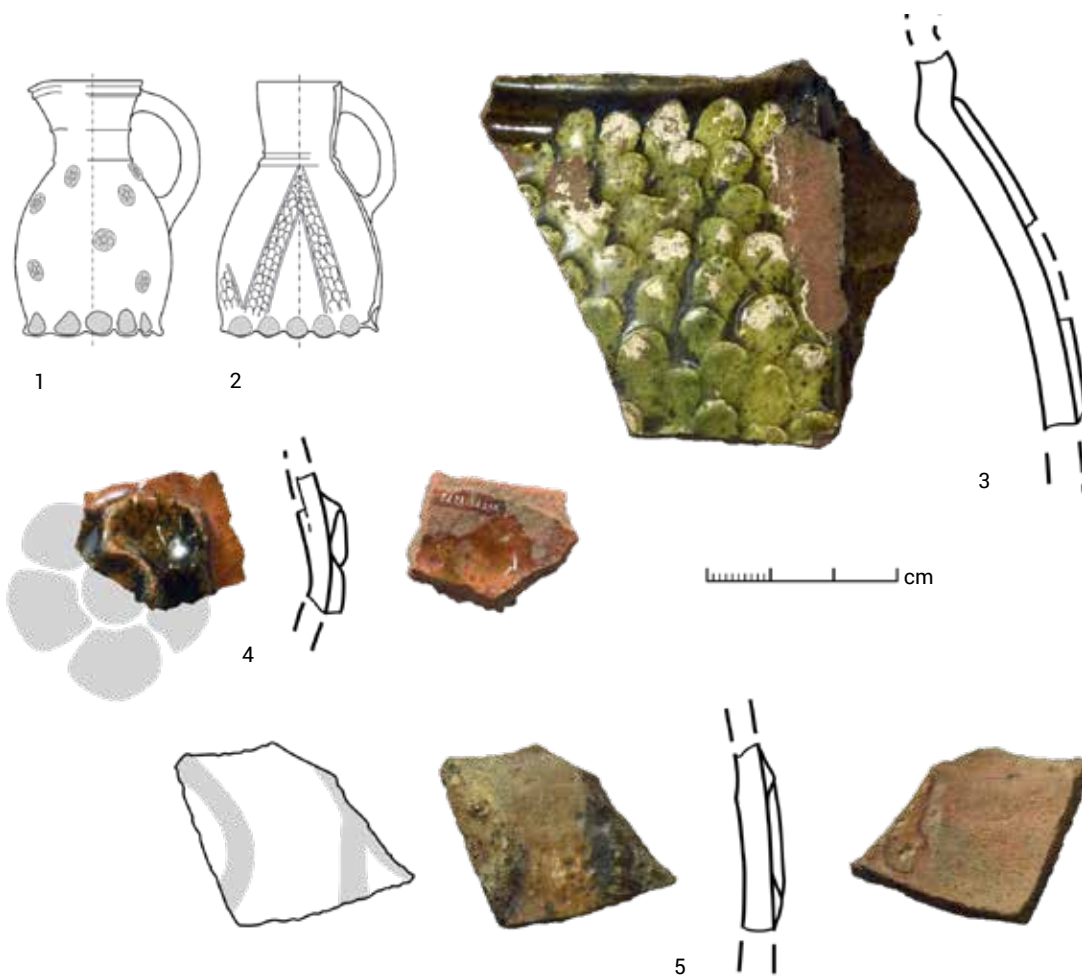
(20. att.: 3). Šī nelielā trauka veidojums ir izteikti paviršs.

Plaši lietots plastiskā rotājuma veids ir no baltmāla, sarkanmāla vai tumši iekrāsota māla veidoti valnīši. Tie uz krūzes virsmas veido līnijas vai lokveida figūras, kas papildina baltmāla zīmējumus vai aplikācijas. Ikšķiles keramikas kolekcijā ir viena maza sānu lauska ar liektu valnīšu fragmentiem, kā arī krūzes plecu daļas fragments, kur vertikāls valnītis norobežo baltmāla zvīņu klājuma joslu (21. att.: 3, 5). Baltmāla vai sarkanmāla zvīņas tāpat ir viens no izplatītākajiem plastiskā rotājuma veidiem. Ar tām var būt noklāti norobežoti laukumi uz krūzes stāva vai pat viss trauks (Ose, Dumpe 2019). Zvīņas arī var būt novietotas vertikālās rindās – brīvi vai pamīšus ar citiem rotājuma elementiem (Madsen, Stilke 2001, 566).

Pieveidotas vai no trauka sienas veidnēs izspiestas rozetes, gliemežvāki un tā saucamās

20. att. Baltmāla rotājums: 1, 2 – mazas sānu lauskas ar baltmāla triepienu fragmentiem, VI 131: 1327, 1359; 3 – neliela trauka sānu lauska ar baltmāla joslām un gravētām līnijām, VI 131: 1360. Foto un zīmējums B. Dumpe

21. att. Plastiskais rotājums: 1 – krūze no *Farum Lillevang* darbīcas (zīmēts pēc: Klemensen 1996, Fig. 3); 2 – krūze no Kalmaras (zīmēts pēc: Madsen, Stilke 2001, Tafel 502: 5); 3 – krūzes sānu lauska ar zvīņu klājumu un veidotu valnīti, VI 131: 1346; 4 – plastiski veidota zieda fragments, VI 131: 1272; 5 – lauska ar valnīšu fragmentiem, VI 131: 1271. Foto un zīmējums B. Dumpe

avenes ir lietotas krūžu rotājumā atsevišķi vai kopā ar citiem rotājuma veidiem. Vienai Ikšķiles lauskai redzams plastiska rotājuma fragments, kas bijis veidots zieda formā. Tas izgatavots, pieveidojot trauka sāniem māla picīņu un ar pirkstu iespiežot ziedlapiņu formu (21. att.: 1, 4). Ļoti iespējams, ka šis trauks nācis no *Farum Lillevang* darbnīcas Zēlandē, kur atrasti trauki un to fragmenti ar identisku rotājumu (Klemensen 1996, Fig. 2, 3; Liebgott 2001, 134–135). Uzska, ka šī darbnīca pastāvējusi dažas desmitgades ap 1300. gadu (Liebgott 2001, 137).

Visiespaidīgākais viduslaiku glazētās keramikas plastiskā rotājuma veids ir cilvēku un dzīvnieku figūras un to kompozīcijas. Sevišķi daudzveidīgi šī stila paraugi zināmi no vairākām Anglijas podniecībām (piemēram: Cumberpatch 2006; Moss 2019). Tomēr dzīvnieku figūras krūžu rotājumā sastopamas salīdzinoši reti, turpretī cilvēka atveidojums jeb antropomorvais rotājums ir visai daudzveidīgs. Visplašāk izplatītais antropomorfā rotājuma veids ir cilvēka seja, kas izgatavota, atspiežot veidnē, vai brīvi veidota un piestiprināta trauka sienai. Šādi rotāti trauki nereti tiek dēvēti par “seju krūzēm” (*face jug*). Nepretendējot uz pilnīgu tēmas analīzi, seju krūzes kompozicionāli var iedalīt trīs galvenajās grupās.

Pirmajā grupā var apvienot sejas, kas novietotas uz trauka sāniem vai osas atsevišķi vai kopā ar citiem rotājuma elementiem (piemēram: Piton 1996, couverture; Caune 1994, 13. att.). Visbiežāk tās izgatavotas, iespiežot veidnē trauka sienu vai tai pieveidotu māla gabaliņu.

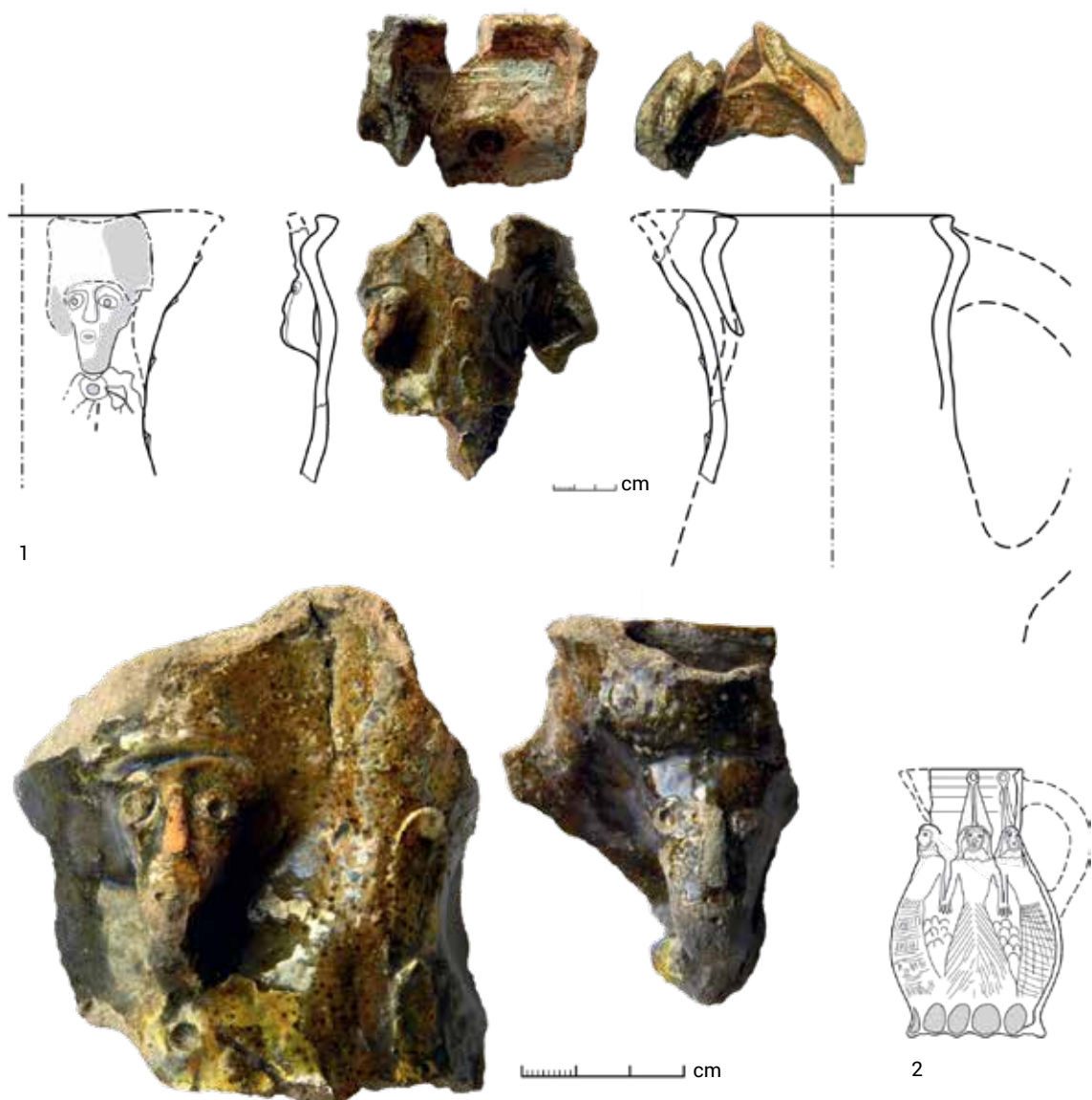
Atsevišķā grupā var apkopot krūzes, kam cilvēka seja veidota trauka priekšpusē, lietņa vietā, bet pašu krūzi var iztēloties kā cilvēka figūru (Baart 1996, Fig. 4; Caune 1994, 4. att.). Nereti to papildina plastiski veidotas rokas un veidotas vai iezīmētas apgērba detaļas. Šādas sejas var būt gan brīvi veidotas no trauka sienas, gan spiestas veidnē, gan arī papildinātas ar gravētiem un plastiskiem elementiem.

Baltijas reģionā vislielāko grupu veido tādu krūžu fragmenti, uz kurām attēloti vairāki cilvēku stāvi visā augumā. Kā liecina

pētījumi, šīs figūras attēlo sievietes, kas iet riņķa dejā (Russow 2006, 88; Kock 2019, 188, 192–197). Visbiežāk figūru galvas veidotas apjomīgas, ar plastiskiem elementiem iezīmējot sejas detaļas un matus vai galvassegas. Retāk sastopami paraugi, kur dejojšo figūru sejas spiestas veidnē (Wahlöö 1976, Nr. 211, 409). Visos gadījumos dejojšo sieviešu ķermenis un apgērbs modelēts ar baltmāla ieklājuma laukumiem. Figūras parasti papildinātas ar gravētām līnijām, kas iezīmē detaļas – pirkstus, svārku krokas, jostu u. c. Priekšstatu par “riņķa dejas” krūžu izskatu un figūru kompozīciju dod šādas krūzes atradums Lihulā (*Lihula*) Igaunijā (Russow 2019), kā arī vairāki viena trauka fragmenti Lībekā Vācijā (22. att.: 2). Podniecība Lībekā ir pagaidām vienīgā zināmā “riņķa dejas” krūžu izgatavošanas vieta, tomēr plastisko detaļu stilistiskā daudzveidība norāda uz vairāku darbnīcu pastāvēšanu (Kock 2019).

Ikšķilē atrastas četras lauskas no “riņķa dejas” krūzes. Trīs saderīgas lauskas veido fragmentu no krūzes malas ar pieveidotu lietni un divām apjomīgi veidotām galviņām abpus tam (22. att.: 1). Lietnis priekšpusē rotāts ar vertikālu baltmāla zvīņu rindu. Galviņas pieveidotas trauka sienai paura un kakla daļā, bet pakauša daļā starp trauka sienu atstāta sprauga. Atšķirībā no vairuma līdzīgu atveidu šīm galviņām nav seju ietveroša matu vai kapuces attēlojuma, bet ir plastiska galvassega, kas rada vistiešākās asociācijas ar augstu vainagu. Saglabājusies arī daļa no figūras plecu daļas baltmāla ieklājuma. Tajā, līdzīgi kā citiem šāda veida tēliem, redzamas gravētas līnijas apgērba detaļu iezīmēšanai, kā arī bedrīte pie kakla, kas attēlo apgērba saturošo saktu. Viena neliela lauska ir no trauka sāniem, uz tās redzams baltmāla klājums un gravētas līnijas, kas varētu būt apgērba modelējums.

Apskatot citus publicētos plastisko galvu atveidus, var redzēt, ka līdz šim zināmi divi galvassegu veidi: 1) vaļēji mati vai plīvurs abpus sejai, 2) vaigus un zodu ietverošs galvas auts. Abos variantos virs pieres izveidota savdabīga “nūja” ar apli vai lapām galā, kuras nozīme pagaidām nav skaidra (Kock 2019,

22. att. Keramika ar antropomorfo rotājumu: 1 – “riņķa dejas” krūzes fragments, VI 131: 1310, 1340, 1359; 2 – krūze ar sieviešu figūrām no Lībekas darbnīcas (zīmēts pēc: Kock 2019, Abb. 19). Foto un zīmējums B. Dumpe

214–215). Ikšķiles “dejojošo sieviešu” vainagveida galvassega ir būtiski atšķirīga, un līdz šim publicētajos materiālos tāda nav zināma.

Figūras veidolam un novietojumam vislīdzīgākais fragments atrasts Rīgā (VRVM 22 737, Caune 1994, 8. att.). Šai sejai galvassega ir nolūzusi, bet pārējās saglabājušās detaļas ir ļoti līdzīgas Ikšķiles paraugam. Starp Baltijas jūras reģionā atrastajiem plastiskajiem seju veidojumiem var atrast vēl dažus, kam galvassegas veids nav zināms, jo galvas augšdaļa nolūzusi, tomēr līdzīgi kā Ikšķiles gadījumā

seja veidota brīva, bez ietverošiem elementiem, un pakauša daļa ir atdalīta no krūzes sienas. Viens no tiem ir Rīgā atrastā galviņa (VI 161: 201a, Caune 1994, 9. att.), otrs atrasts Upsālā (*Uppsala*) (Wahlöö 1976, Nr. 208; Kock 2019, Abb. 73). Šauras sejas bez ietvara atrastas arī Sigtūnā (*Sigtuna*) (Wahlöö 1976, Nr. 425) un Lībekā (Kock 2019, Nr. 119/567), tomēr to veidojums stilistiski atšķiras.

Svina glazūra un apdedzināšana

Senākās rakstītās ziņas par glazēšanas tehniku saglabājušās tekstā, kas pazīstams kā

Heraklija (*Heraclius, Eraclius*) manuskripts "De coloribus et artibus romanorum" (Par romiešu krāsām un amatniecību) (Heraclius, Liber III, 3). Pēc speciālistu atzinuma, šī darba autors nav zināms, pirmās divas daļas rakstītas 10. gs. Itālijā, bet trešā daļa – Francijā 13. gs. (Muñoz-Viñas 1998, 115). Šajā papildinājumā atrodama pamācība, kā māla traukus pārklāt ar svina (*Quomodo vasa figuli plumbeantur*). Lai iegūtu dzeltenu glazūru, Heraklijs iesaka glazējamus traukus noklāt ar miltu klīsteri un apkaisīt ar svina pulveri. Zaļo glazūru iegūst, svinam pievienojot smalkas vara vai misiņa skaidas. Autors arī pamāca, kā iegūt svina oksīdu, kausējot un maisot svina traukā.

Mūsdienu Latvijas tradicionālajā podniecībā ir labi pazīstams gan svina dedzināšanas (oksidēšanas) process, gan glazēšanas paņēmiens – pulverveida glazūras uzputināšana ar līmvielu (klīsteri) aplietam traukam. Tradicionāli tā saucamā svina jēlglazūra tiek gatavota, sajaucot svina oksīdu (gletu PbO vai mīniju Pb₃O₄) ar kvarca smiltīm, kuru pamatsastāvdaļa ir silīcija dioksīds (SiO₂). Izsakoties vienkāršoti, svins palīdz izkausēt smiltis, lai veidotos jauns kristālisks silīcija-svina savienojums – keramiskā glazūra. Šī arhaiskā svina glazūras sagatavošanas metode mums palīdz labāk izprast viduslaiku glazēšanas paņēmienus. Heraklija receptē trauki tiek pārklāti ar tīru svina vai svina-vara maisījumu, tātad glazūras stikla veidošanā piedalās silīcijs no paša glazējamā trauka drumstalas. Šis ir iemesls, kādēļ viduslaiku traukiem zem glazūras redzamas sīkas bedrītes, bet nevienmērīgi glazētās virsmas izskatās "nošlakstītas" – ar nelieliem stiklojuma pilieniem, ar sīku bedrīti centrā (14. att.: 2; 15. att.: 4). Šī raksturīgā glazūras pazīme palīdz atšķirt viduslaiku keramikas fragmentus gadījumos, kad lauskas ir ļoti mazas un nav redzami trauka formas vai rotājuma elementi, kā tas nereti ir Ikšķiles keramikas kolekcijā.

Anglijas keramikas pētniecībā termins "šļakatu glazūra" (*splashed glaze*) tiek lietots samērā plaši, un ir bijuši mēģinājumi šo glazēšanas tehniku atdarināt, balstoties uz

angļu keramikas paraugiem un recepti Heraklija manuskriptā (Newell 1995). Galvenais šo eksperimentu secinājums – bedrīšu un "šļakatu" veidošanās saistīta ar rupjām svina savienojumu daļiņām un nevienmērīgu to sadalījumu uz virsmas. Visticamāk, ka viduslaiku podnieki izmantoja svina sulfida rūdu – galenītu (PbS), ko saberza miezerī un lietoja nepārstrādātu, vai arī dedzināja, iegūstot gletu (PbO) (Nenk 1997, 94).

Svina glazūras stikls, kas veidots no kvarca-svina maisījuma, ir bezkrāsains, ja glazūras smiltis ir pietiekami baltas, t. i., bez krāsojošiem piemaisījumiem. Bet svina stikls, kas veidojas, svinam reaģējot ar māla drumstalu, ir dzeltens, jo glazūrā izšķīst mālos esošie dzelzs savienojumi. Oksidējošā atmosfērā uz sarkanmāla virsmas šāda glazūra izskatās oranža, bet ierobežotas gaisa piekļuves apstākļos piedūmotā krāsnī dzelzs savienojumi reducējas un glazūra zaudē dzeltenu iekrāsojumu vai iegūst zaļganu toni (piemēram: 14. att.; 16. att.: 1). Glazūras stiklu intensīvi zaļu vai zaļi raibumainu iekrāso vara oksīds, kas glazūras sastāvam, iespējams, pievienots vara vai misiņa skaidu veidā, kā tas norādīts Heraklija receptē. Tomēr dažiem Ikšķiles viduslaiku traukiem vērojams, ka svins un varš uzkaisīti atsevišķi – vispirms svins visai trauka virsmai, pēc tam varš mazākā apjomā (15. att.: 3, 4; 18. att.).

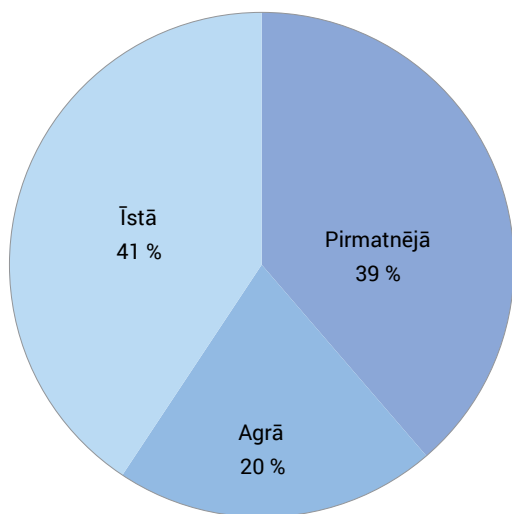
Viduslaikos glazūra tika uztverta galvenokārt kā dekoratīvs elements, tādēļ trauka neredzamā daļa – iekšpuse (podiem, krūzēm, pudelēm) netika glazēta. Lai noglazētu visu ārpusi, ar līmvielu aplieto trauku apkaisīja, nedaudz grozot, un vienmērīga glazūras veidošanās bija atkarīga no podnieka veiklības. Šajā procesā svins iebira arī traukā, un glazūra dažkārt veidojās dibena iekšpusē un pie augšmalas. Ikšķiles keramikā redzams, ka sliktāk noglazēta ir osa (16. att.: 1, 2; 18. att.).

Vienai krūzei ir pilnīgi glazēta iekšpuse – tā ir dzeltenī oranža, izraibināta ar bedrītēm, glazūras stikls sakusis biežā kārtā, veidojot putainus plankumus (18. att.). Kā redzams, podnieks šoreiz gribējis rūpīgi noglazēt visu trauku, bet iekšā ielietai līmvielai pielipis pārāk daudz svina, tādēļ glazūra

“uzvārījusies” – svins nav spējis piesaistīt pietiekami daudz silīcija vai iztvaikot krāsns atmosfērā. Glazūras vārīšanās putas redzamas arī vienai krūzes sānu lauskai ar osas pievienojuma vietu (16. att.: 4).

Divu trauku fragmentiem Ikšķilē ir uzpuņusies, burbuļaina glazūra, kas radusies nepietiekamas apdedzināšanas temperatūras dēļ. Krūzes malas gabalam glazūras stikls tikko sācis veidoties, bet vēl ir daudz neizkusšu laukumu, kas trauku padara nepievilcīgi raibu (17. att.: 2). Uz neliela trauka dibena fragmenta redzamas apkusušas svina un vara daļiņas, bet tā drumstala ir bāla un poraina – vāji apdedzināta (15. att.: 1, 2). Šie fragmenti rāda, ka lietošanā nonāca arī apdedzināšanas brāķi, ja vien trauki bija tam derīgi.

Ikšķiles materiālos redzamas liecības arī par apdedzināšanas kārtību, t. i., divpakāpju apdedzināšanu. Divām dažādu krūžu malu lauskām redzams, ka glazūra ieplūdusi plaisā (17. att.: 5, 6). Iespējams, tas noticis tādēļ, ka trauki pēc izgatavošanas dedzināti pirmajā jeb tā saucamajā biskvīta apdedzinājumā, un pēc glazēšanas apdedzināti otrreiz. Plaisas ir radušās žāvējot, pēc pirmā apdedzinājuma, traukam atdzīstot atvērušās, bet otrajā

23. att. Akmensmasas keramikas lauku apjoms Ikšķiles ciema un pils vietā. Sastādījusi A. Gunnarssone

apdedzinājumā, svinam veidojot glazūru, pārstiklojušās arī plaisu virsmas. Liecības par divpakāpju apdedzināšanu zināmas Dordrehtā (*Dordrecht*) Nīderlandē (Baart 1996, 124), Lībekā Ziemeļvācijā (Drenkhahn 2017, 384), Svendborgā (*Svendborg*) Dānijā (Klemensen 1996, 136), Brigē Beļģijā (Hillewaert 2010, 76), tomēr pētījumos šis jautājums nav skatīts konsekventi.

Pagaidām ir grūti precizēt Ikšķiles viduslaiku glazēto sarkanmāla krūžu izgatavošanas vietu un laiku. Vienīgais fragments (plastiskais zieds), kura izgatavošanas vieta ir nosakāma, nāk no dāņu podniecības, kas darbojusies ap 1300. g. Pārējām lauskām iespējamās stilistiskās līdzības atrodamas gan flāmu, gan viduslaiku Dānijas podnieku ražojumos. To izgatavošanas laiks, iespējams, aptver visu 13. gs. un iesniedzas 14. gs.

Akmensmasas keramika

Akmensmasas keramikas ražošanai nepieciešams plastisks māls ar garu pārstiklošanās periodu. Tas pieļauj augstāku apdedzināšanas temperatūru un līdz ar to ļauj iegūt blīvāku un izturīgāku māla drumstalu (Hamer & Hamer 2004, 351, 371). Šādas māla atradnes Eiropā ir salīdzinoši retas, un akmensmasas keramikas darbnīcas veidojās māla atradņu tiešā tuvumā, pamatā Vācijas teritorijā (Roehmer 2001, 467; Gaimster 1997, 32, 300; Stephan 1988, 81).

Pāreja no spēcīgi apdedzinātas māla keramikas uz akmensmasas keramiku aizsākās aptuveni 12. gs. un norisinājās pakāpeniski. Tā kā akmensmasas ražošanas attīstības periods bija salīdzinoši īss, šajā grupā ir novērojama ļoti liela daudzveidība, kas sarežģī akmensmasas sākotnējo stadiju hronoloģiju un padara to vairāk aptuvenu (Roehmer 2001, 467–468; Gaimster 1997, 34). Akmensmasas keramikas attīstību pēc tās apdedzināšanas pakāpes var iedalīt trīs stadijās: pirmatnējā akmensmasa (jeb *protoakmensmasa*), agrā akmensmasa un akmensmasa (jeb *īstā akmensmasa*) (Gaimster 1997, 34; Russow 2006, 43).

Pirmatnējā akmensmasas keramika (protoakmensmasa)

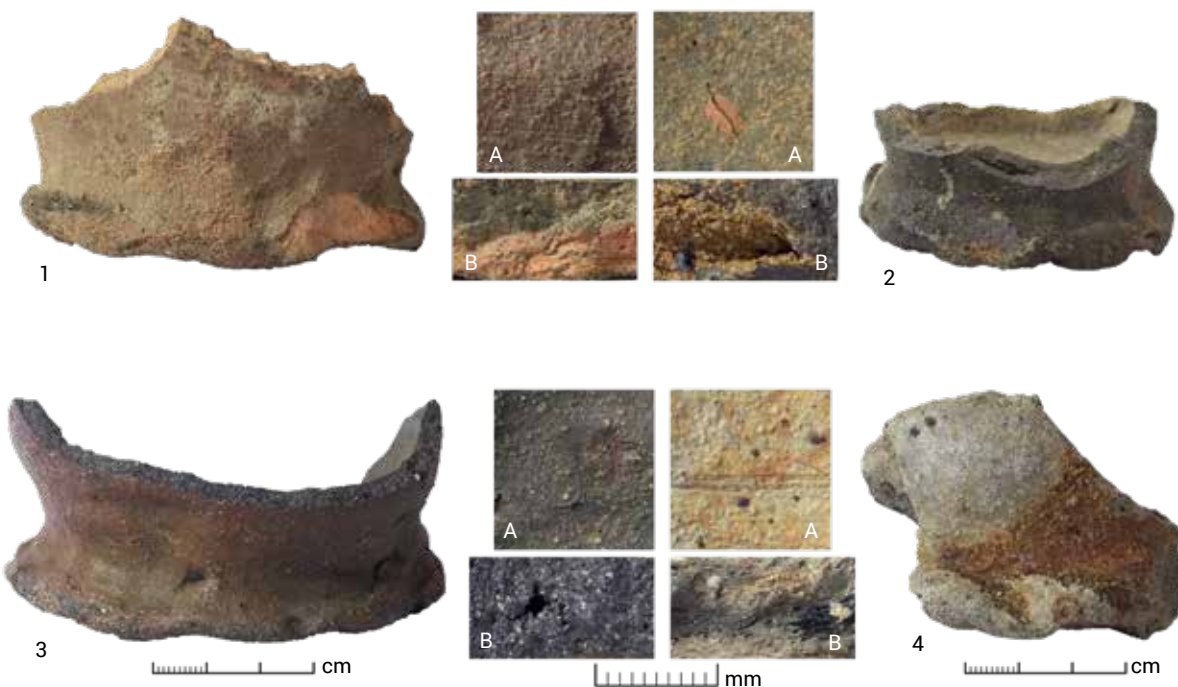
Pirmie konsekventie eksperimenti ar īpaši augstā temperatūrā apdedzinātiem māla traukiem parādās 12. gs. otrajā pusē, un šī tipa trauki vēl ir atrodami līdz 13. gs. beigām. Intensīvākais izgatavošanas periods attiecas uz 13. gs. pirmo pusi (Russow 2006, 42; Gaimster 1997, 34; Heege 1995, Abb.44).

Pirmatnējās akmensmasas apdedzināšanas temperatūra svārstās 1000–1050/1100 °C robežās. Bez precīzām analizēm temperatūru var aptuveni aplēst pēc tā, cik ļoti ir pārstiklojusies (sakususi) trauka drumstala. Salīdzinot ar īsto akmensmasu, trauku drumstalai ir augsta porainība (5,3 procenti). Trauka virsma ir nedaudz vairāk pārstiklojusies kā pārējā drumstala. Kā papildu identifikatoru var izmantot piejaukumu (liesinātāju) izmēru un apjomu. Pirmatnējās akmensmasas drumsstalā un uz virsmas redzami 0,2–0,7 mm (līdz 1,6 mm) lieli kvarca graudi, kas var veidot līdz 30 % no māla masas, tādēļ lauskas virsma pēc taustes ir līdzīga rupjam smilšpapīram (Gaimster 1997, 34; Stephan 1988, 94).

Trauka virsmas krāsa atkarībā no masas un redukcijas pakāpes var būt: brūna, sarkanīga, pelēka vai melna (Russow 2006, 42; Gaimster 1997, 34).

Ikšķilē konstatēti 135 pirmatnējās akmensmasas trauku lauskas (4. att., 23. att.). Divi trauki bijuši ar izteikti vāju pārstiklošanos (24. att.: 1). Sakususi tikai trauka virsma, un drumstala saglabājusi līdzīgu krāsojumu kā sarkanmāla traukiem. Vairumam Ikšķilē atrasto pirmatnējās akmensmasas lausku drumsstalas krāsa ir tumši pelēka vai melna, retāk tā ir gaiši brūna vai pelēka (24. att.). Reducējoša atmosfēra apdedzinājumā varētu būtu atvieglojusi trauku stiklošanos (Hamer & Hamer 2004, 299; Schifer 2003, 104). Atsevišķos gadījumos drumsstalā redzamas olīvzaļas vai okera toņa joslas (25. att.) (Roehmer 2001, 73).

Ikšķilē atrastajām pirmatnējās akmensmasas lauskām drumsstalā redzams ne tikai kvarca graudu piejaukums, bet arī precīzāk nedefinēti melni graudi (līdz 3,0 mm) ar augstu dzelzs saturu (25. att.: 2B, 2A). Melnie graudi redzami gan drumsstalā, gan uz trauka virsmas.

24. att. Pirmatnējā akmensmasa: 1–4 – trauku dibeni, VI 131:1280, VI 131:1283, VI 131:1320, VI 131:1270, VI 131:1320; A – iekšējā virsma; B – drumstala. Foto A. Gunnarssone

25. att. Pirmatnējās akmensmasas trauka mala ar gaišām joslām, VI 131:1293. Foto A. Gunnarssone

26. att. Pirmatnējās akmensmasas krūzes mala, VI 131: 1275; A – iekšējā virsmā redzami kusuši dzelzs oksīda graudi. Foto A. Gunnarssone

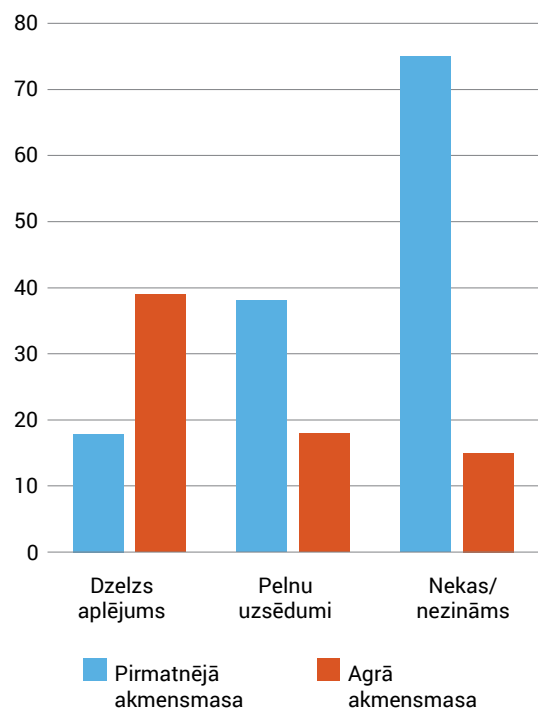

27. att. Pirmatnējās akmensmasas trauka dibens, VI 131: 1284; A – iekšējā virsma; B – drumstala. Foto A. Gunnarssone

Uz virsmas redzams, ka karstuma ietekmē tie ir kusuši, veidojot angobai līdzīgus brūni violetus pilienus (26. att.). Līdzīgi ieslēgumi ir pieminēti atsevišķos darbos, kas apraksta Reinas ielejā atrastu pirmatnējo akmensmasu (Höltken 2000, 14; Jansen 1999, 81).

No konstatētajiem pirmatnējas akmensmasas lauskām gandrīz piektdaļai bijis dzelzs aplējums/angoba vai dabisks pārklājums no paaugstināta dzelzs satura māla masā (27. att.), (28. att.). Pirmatnējā akmensmasa šādi tika apstrādāta tīri funkcionālu iemeslu dēļ – lai padarītu trauku virsmu mazāk porainu. Ar dzelzs aplējumu bieži apstrādāja Zīgburgas (*Siegburg*) pirmatnējo akmensmasas keramiku (Höltken 2000, 14; Jansen 1999, 81; Geimster 1997, 34, 40; Roehmer 2001, 468; Russow 2006, 47).

Daļai lausku ir labi saskatāmas dabīgās pelnu glazūras pēdas (24. att.: 4), (28. att.). Nejauša glazūra veidojās apdedzināšanas procesā, uz trauku virsmas veidojoties pelnu nosēdumiem, kas sakūstot radīja dabīgu glazūru

28. att. Pirmatnējās un agrās akmensmasas keramikas virsmas apstrāde (lausku skaits). Sastādījusi A. Gunnarssone

29. att. Pirmatnējās akmensmasas krūzes: 1 – VI 131: 1359; 2 – VI 131: 1310; A – iekšējā virsma; B – drumstala (zīmēts pēc: Russow 2006, Fig. 11). Foto un zīmējums A. Gunnarssone

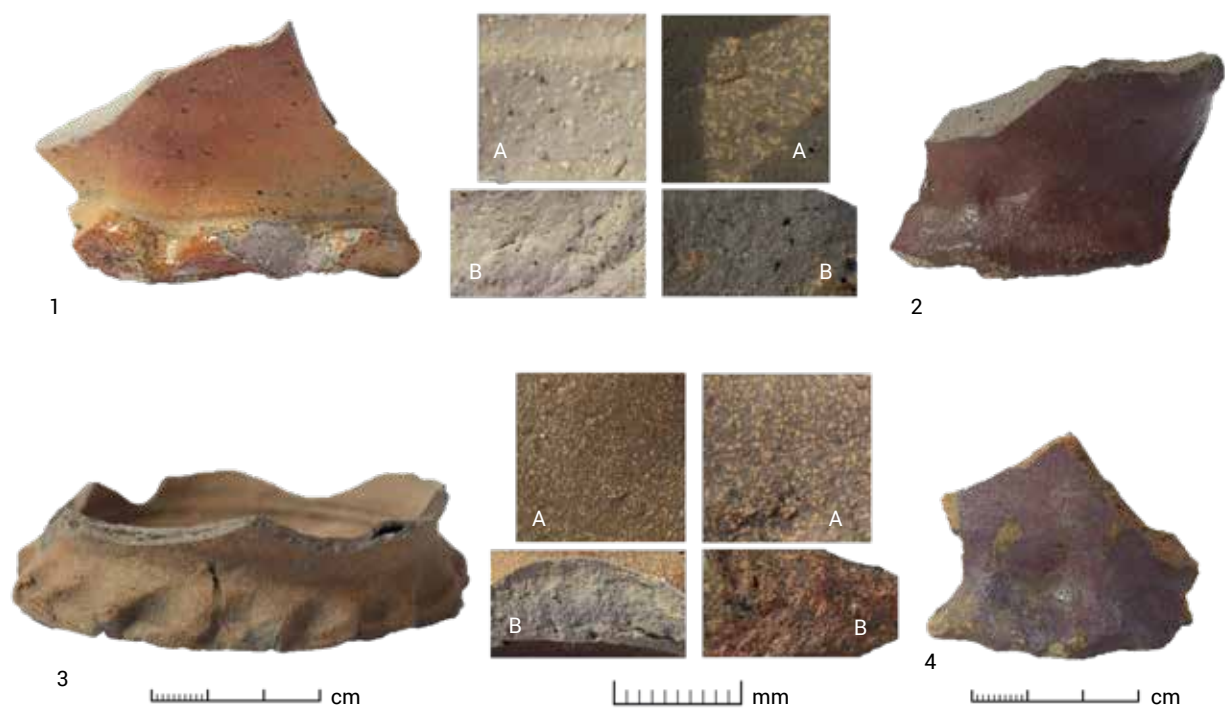
(Roehmer 2001, 468). Pirmatnējo (vēlāk arī agro un īsto) akmensmasu izmantoja galvenokārt galda trauku ražošanā. Akmensmasas keramikas blīvums padarīja traukus trauslus saskarsmē ar karstumu, līdz ar to nepiemērotus ēdiena gatavošanai (Stephan 2012, 23; Biermann 1999, 198; Maurer 2007, 1; Stephan 2012, 23; Roehmer 2001, 468).

Lai gan pirmatnējās akmensmasas izgatavošana norisinājās vairākās darbnīcās, visvairāk pētīta un labāk zināma ir Zīburgas pirmatnējā akmensmasa. Zīburgas pirmatnējās akmensmasas trauku malas ir uzbiezinātas un var būt pat divreiz biezākas nekā pārējā trauka sienas (29. att.: 1). Trauku malas ārpusē ir rievota, augšmalas noplacinātas un vērstas uz iekšpusi. Šīs krūzes tiek datētas ar 1220.–1260. g. (Russow 2006, Fig. 11; Roehmer 2001, 473, Tafel 392; Gaimster 1997, 186–187). Ikšķīles ciemā konstatējami vismaz četri Zīburgas pirmatnējās akmensmasas trauki ar uzbiezinātu malu (MTS pēc malu lauskām). Lielākais ir attēlā redzamais fragments ar trauka osu un noplacinātu augšmalu (29. att.: 1). Zīburgas

podnieki trauku malas 13. gs. otrā pusē veidoja plānākas, saglabājot tikai nedaudz uzbiezinātu malu joslu (29. att.: 2). Jaunākā varianta krūzes izgatavotas 1250.–1290. g. (Russow 2006, Fig. 11). Taču jāņem vērā, ka līdzīgas formas traukus ražoja arī Langervē (*Langerwehe*) un Brilē (*Brühle*), līdz ar to datējums var atšķirties (Lüdtke, Schietzel 2001, Tafel 415, 417). Tā kā arī Zīburgā šī forma parādījās laikā, kad notika akmensmasas ražošanas attīstība, daļa šīs formas trauku pieder agrās akmensmasas keramikai.

Agrā akmensmasa

Trauki, kas izgatavoti starpposmā starp pirmatnējo un īsto akmensmasu, no 13. gs. otrās puses līdz 14. gs. sākumam, ir pazīstami kā agrā akmensmasa (Gaimster 1997, 34; Russow 2006, 42; Heege 1995, Abb. 44). Daži pētnieki izvēlas šos traukus neizdalīt kā atsevišķu grupu, bet pieskaitīt pirmatnējai akmensmasai, jo tos bez precīzām drumstalas analīzēm ir sarežģīti nošķirt no abām blakus grupām (Roehmer 2001, 467; Seewaldt 1993, 57; Biermann 1999, 187). Taču bez sīkāka

30. att. Agrā akmensmasa: 1–4 – trauku dibeni, VI 131: 1314, VI 131: 1310, VI 131: 1287, VI 131: 1280, VI 131: 1320; A – iekšējā virsma; B – drumstala. Foto A. Gunnarssone

31. att. Zīburgas krūzes apakšdaļa, VI 131: 1081; A – iekšējā virsma; B – drumstala. Foto A. Gunnarssone

iedalījuma viena liela pirmatnējās akmensmasas grupa būtu pārāk daudzveidīga, lai to būtu iespējams aprakstīt un lietot pētniecībā (Russow 2006, 41–42).

Agrā akmensmasa apdedzināta 1050/1150–1200 °C. Šādā temperatūrā māls jau sāk pārstikloties un drumstala ir mazāk poraina (ūdens uzsūce 1,5 procenti). Drumstala joprojām satur aptuveni 25 % kvarca graudus. Graudi var būt 0,2–0,4 mm lieli (līdz 1,3 mm) un saskatāmi gan drumstalā, gan uz virsmas (Gaimster 1997, 34; Stephan 1988, 94). Atkarībā no māla masas un apdedzinājuma drumstalas krāsa mēdz būt pelēka, bēša, dzeltenīga vai sarkanīga. Ikšķilē nav konstatēts vienīgi sarkanīgais drumstalas tonis (30. att.). Līdzīgi pirmatnējai akmensmasai uz ārējās virsmas var būt dzelzi saturošs aplējums, taču tas ir koncentrētāks nekā pirmatnējai akmensmasai. Tas vairs nav tikai funkcionāls porainības samazināšanas līdzeklis, bet piešķir traukam dekoratīvu, sarkanīgu vai sarkanbrūnu toni (30. att.: 2, 4). Uz trauka virsmas vietām var būt arī pelnu nosēdumi, kas veido dabīgu glazūru (28. att.; 30. att.: 1) (Gaimster 1997, 34).

Agrās akmensmasas keramikas lauskas ikšķilē konstatētas mazākā skaitā nekā pirmatnējās akmensmasas keramikas lauskas (23. att.). Bez padziļinātām māla masas analīzēm noteikt atsevišķus traukus var pēc malu vai dibenu lauskām. Aplūkojot gan trauku dibenu lauskas, gan malu lauskas, jāsecina, ka šī proporcija saglabājas. No konstatētajiem 29 pirmatnējās un agrās akmensmasas traukiem 21 ir uzskatāmi par piederīgām pirmatnējai akmensmasai, bet astoņi agrajai akmensmasai (11. att.).

“Īstā” akmensmasa

Akmensmasas (jeb īstās akmensmasas) keramikas produkciju sāka izgatavot 13. gs. beigās, un tās ražošana uzplaukst 14. gs. otrajā ceturtdaļā (Gaimster 1997, 35, 55–56; Roehmer 2001, 471; Heege 1995, Abb. 44). Akmensmasas traukus apdedzina temperatūrā virs 1200 °C. Augstajā temperatūrā māla daļiņas pilnīgi pārstiklojas un izveido ļoti blīvu drumstalu (zem 5 % porainības) (Hamer & Hamer 2004, 350). Zīgburgā šajā laikā vairs

neizmantoja liesinātājus, un mālā atrodas tikai dabīgi kvarca graudi. Līdz ar to drumstalā un uz virsmas vairs nevajadzētu būt redzamiem kvarca graudu liesinātājiem (Gaimster 1997, 35). Taču, ņemot vērā ierobežoto karstuma kontroli krāsnīs, blakus stāvošu krūžu apdedzinājuma stiprums var atšķirties – uz trauka virsmas un drumstalā joprojām var būt redzamas nepilnības (31. att.: A) (Stephan 1988, 82; Stephan 2012, 24). Zīgburgā 14. gs. apdedzināšanas process attīstījās līdz tādām līmenim, ka krāsnī bija iespējama adekvāta gaisa kontrole un konsekventa oksidētas vides nodrošināšana (Gaimster 1997, 35, 165). Izmantojot attiecīgo mālu, tas ļāva podniekiem kontrolēt trauka drumstalas toni un izgatavot pat pilnīgi baltus traukus.

Akmensmasas tehnoloģijas attīstība nav viendabīga, un, lai gan dažādu darbnīcu produkcija bieži pārklājas, katrā darbnīcā nedaudz atšķiras apdedzināšanas temperatūras un trauku formas. Ikšķilē konstatēti četri īstās akmensmasas trauki ar baltu masu un pelnu glazūru (11. att.) (MTS pēc dibenu lauskām). Šādu tonējumu tipiski asociē ar **Zīgburgas** akmensmasu (Russow 2006, 287–288; Linaa, Krants 2016, 222, Figure 59.). Tiešākas liecības par trauku izcelsmi sniedz trauka pēda, kuras forma rodas izmantoto trauku veidošanas metožu rezultātā. Zīgburgas akmensmasas trauku pēdas ir salīdzinoši biezas ar sekliem pirkstu iespaidumiem. Pati trauka dibena pamatne ir izliekta uz āru, vidū veidojot savdabīgu “burbuli” (31. att.) (Roehmer 2001, 477, Abb. 4.).

Viduslaiku periodā Zīgburgas akmensmasa dominēja gan Reinas ielejā, gan visā Hanzas ietekmes reģionā (Gaimster 1997, 55–56). Zīgburgas keramika jau 12. gs. pa seniem tirdzniecības ceļiem izplatījās Beļģijā un Nīderlandē. Pieņemams, ka caur šīm Beļģijas un Nīderlandes piekrastes tirdzniecības pilsētām Zīgburgas akmensmasa izplatījās tālāk uz Ziemeļeiropu un Baltiju (Roehmer 2001, 481–482; Linaa, Krants 2016, 172; Russow 2006, 43–51; Gaimster 1997, 165).

Ikšķilē saglabājusies viena ornamentēta **Langervē** trauka malas lauska (32. att.).

Langervē traukus identificē iespēsts dekors gar trauka malu, kas atšķiras no Zīburgas rullīša iespaiduma (Roehmer 2007, 124, 155–156; Roehmer 2001, 498). Traukiem raksturīga bieza dzelzs angoba, kas tiem piešķir spīdīgu vai dūmakainu purpursarkanu krāsu (Höltken, Steinbring 2017, 715; Roehmer 2001, 495). Sākot ar 15. gs., parādās sāls glazūra, un virsma var būt spīdīgi pelēka vai brūna, (Höltken, Steinbring 2017, 715; Russow 2006, 55). Trauku drumstala ir tumši pelēka, retāk – gaiši pelēka, gaiši brūna vai blāvi dzeltena (33. att.). Drumstalā mēdz būt gaiši brūnas vai dzeltenas strīpas, kas izvietotas trauka veidošanas rotācijas virzienā. Gaišais tonis vietām var parādīties arī uz trauka iekšējās virsmas. Liesinājums sastāv no spilgtiem kvarca graudiem (Roehmer 2001, 494; Höltken, Steinbring 2017, 715).

Langervē darbnīcā pirmatnējās akmensmasas traukus gatavoja jau 12. gs. “Īsto” akmensmasu sāka ražot vienlaikus ar Zīburgu, taču 14. un 15. gs. turpināja gatavot arī vājāk apdedzinātu akmensmasu (nav pilnīgi pārstiklojusies). Iespējams, ka produkcijas dažādošana bija izdevīga eksportam un cīņai ar Zīburgas masu produkciju, kas dominēja tirgū. Langervē akmensmasas eksports attiecas galvenokārt uz 14.–16. gs. (Gaimster 1997, 186–187; Russow 2006, 55; Höltken, Steinbring 2017, 715).

Otrs akmensmasas izgatavošanas reģions, kura produkcija ir atrodama Ikšķilē, ir **Lejassaksija**. Reģiona darbnīcās gatavoja gan sarkanmāla, gan akmensmasas keramiku, ko eksportēja uz Baltiju (Stephan 2012, 24; Gaimster 1997, 300; Russow 2006, 70–72). Līdzīgās produkcijas un ierobežoto arheoloģisko pētījumu dēļ Lejassaksijas keramikas darbnīcu (*Duingen, Coppengrave, Solling* u. c.) produkciju bieži nav iespējams nošķirt un ir praktiski aplūkot vienkopus (Stephan 2012, 11, 15; Rother 2001, 440; Gaimster 1997, 300).

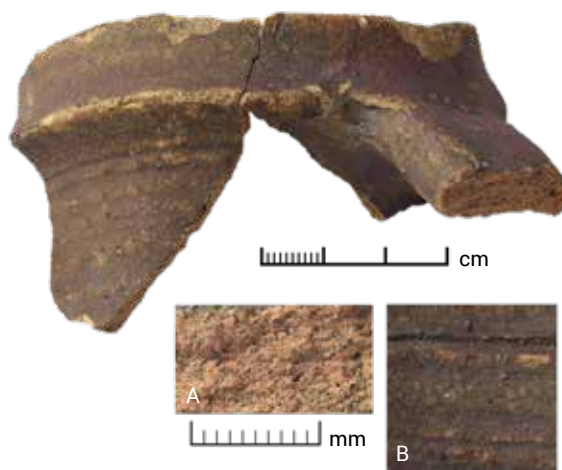
Akmensmasas izgatavošanas tehnoloģija līdz Lejassaksijai nokļuva 13. gs. otrajā pusē. Lejassaksijas agrās akmensmasas lausku drumstalas tonis ir dzeltens vai sārts. Trauka virsmu klāj plāna, neregulāra, brūni sarkana

32. att. Langervē trauka malas lauska ar ornamentu, VI 131: 1360; A – drumstala; B – iekšējā virsma. Foto A. Gunnarssone

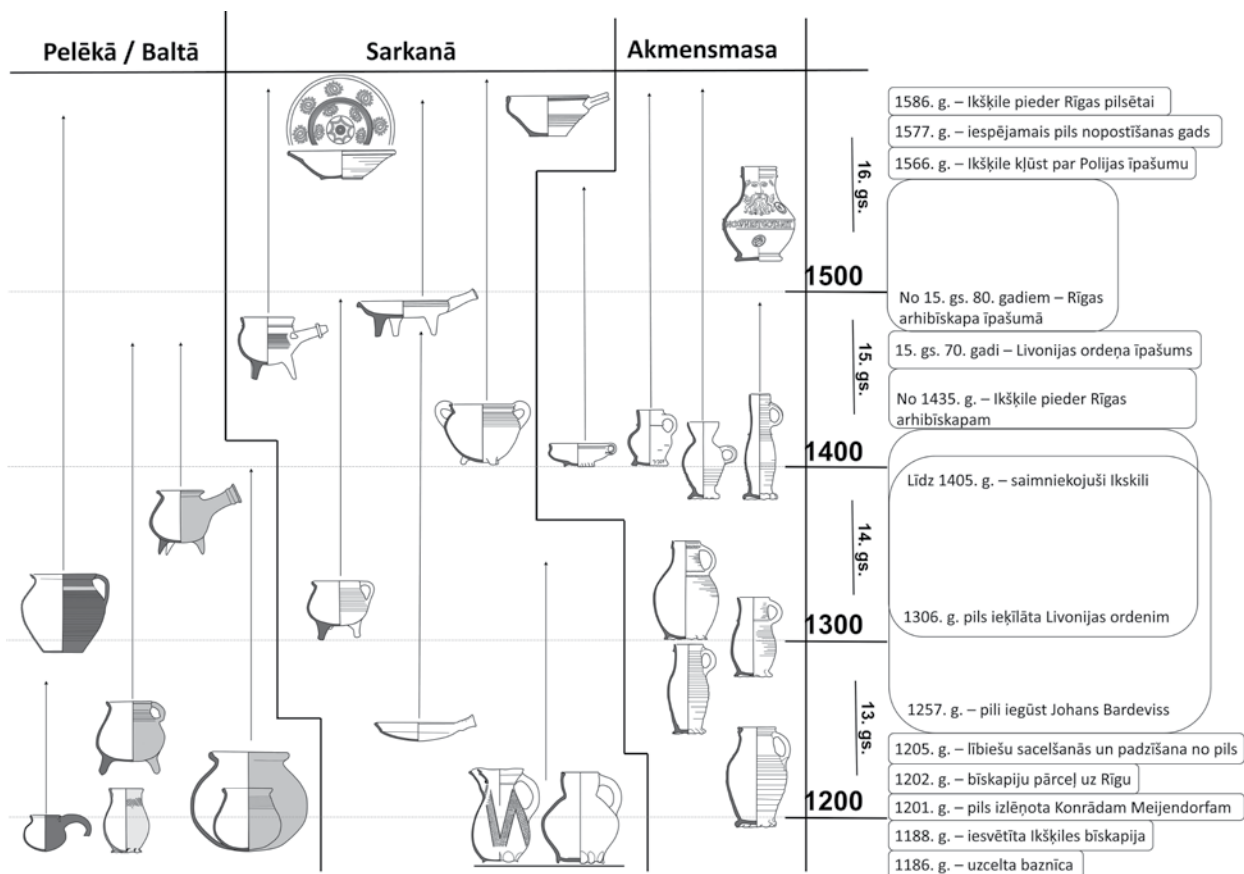
33. att. Langevē trauka malas lauska, VI 129: 460. Foto A. Gunnarssone

34. att. Lejassaksijas agrās akmensmasas trauka mala, VI 131: 1288; A – drumstala; B – iekšējā virsma. Foto A. Gunnarssone

35. att. Lejassaksijas akmensmasas trauka pamatne, VI 131: 1258; A – ārējā virsma; B – drumstala.
Foto A. Gunnarssone

36. att. Keramikas tipi un vēsturiskie notikumi Ikšķīlē. Zīmējusi A. Gunnarssone

vai brūna angoba (34. att.) (Wehmer 2019, 255, 261; Russow 2006, 72). Līdzīgi Langervē darbnīcām nepilnīgā gaisa kontrole krās-nīs vai konkurence ar Zīburgas produkciju noteica to, ka pāreja uz pilnīgi pārstiklotu īsto akmensmasu bija tikai daļēja (Russow 2006, 70; Stephan 2012, 23, 25). Lejassaksijas īstās akmensmasas trauku drumstala ir pelēka un bez redzamiem piejaukumiem. Traukus klāj brūna angoba (35. att.) (Wehmer 2019, 255, 261; Russow 2006, 72).

Diskusija un secinājumi

Salīdzinot keramikas sastāvu Ikšķiles ciemā un pils vietā, redzamas zināmas atšķirības (4. att.). Pils vietā lielāko keramikas daļu veido ievestā keramika, taču, apskatot iegūto materiālu kopapjomus, skaitliski vairāk importa keramikas lausku iegūts lībiešu ciema teritorijā. Tas īpaši labi redzams, aplūkojot viduslaiku grezni rotātās krūzes, kas atrastas tikai ciema vietā, un pirmatnējo akmensmasas keramiku, kur no 135 lauskām tikai 10 atrastas pils vietā. Kā apskatīts iepriekš, Ikšķiles ciema vietā nav atrastas ar reprezentāciju vai tāltirdzniecību saistītas viduslaiku būves, tādēļ rodas jautājums – kā ciema vietā nonācis ievērojams apjoms ar tāltirdzniecību saistītas viduslaiku keramikas?

Iespējamu skaidrojumu var sniegt viena trauka atrašanas apstākļi. Iepriekš apskatītā apaļpoda (7. att.: 1) lauskas netika atrastas visas vienkopus. Lielākā daļa šī trauka lausku kopā ar dažiem pirmatnējās un agrās akmensmasas trauku fragmentiem bija saglabājušās pils pagalma kultūrslānī, zem 16. gs. ierīkotā kaļķu ceplja paliekām (Graudonis 1974b, 27, 29). Taču vairākas lauskas tika atrastas ciema teritorijā: II, III un XII laukumā (Graudonis 1974a). Tas nepārprotami liecina par lausku pārvietošanu pēc trauka saplīšanas.

Muižu revīzijās aprakstītā situācija pēc pils sagraušanas liecina, ka pils teritoriju un pagrabus turpināja izmantot arī vēlākajos gadsimtos (Malvess 1961; Graudonis 1991, 86). To apstiprina arī arheoloģiskie pētījumi

(Graudonis 1969, 33). Varam pieņemt, ka, turpinot pili lietot arī jaunākajos laikos, tās teritoriju un pagrabus iztīrīja no viduslaiku kultūrslāņa. Ierīkojot kaļķu cepli, daļa lausku tika ieslēgtas kultūrslānī zem tā, līdz ar to šīs lauskas tika pasargātas no pārvietošanas. Taču pārējās viduslaiku lauskas kopā ar sešām šī konkrētā poda lauskām tika izvestas ciema teritorijā. Tādējādi viduslaiku pils saimniecības liecības nonāca ciema vietā, bet pili turpināja uzkrāties jauno laiku apdzīvotības paliekas.

Nemot vērā šādu kultūrslāņa iespējamo pārvietošanu, var uzskatīt, ka esošais materiāls ir sajaukts un keramikas atrašanas vieta nav saistāma ar trauka tiešo lietošanas vietu. Viduslaiku importa keramikas interpretācija, kas balstītos uz precīzu atradumu vietas kontekstu novestu pie maldīgiem secinājumiem. Līdz ar to, viduslaiku keramika, kas atrasta Ikšķiles pilī un tās apkārtnē, apskatāma kā vienots materiālu kopums.

Ikšķiles viduslaiku keramikas izpētes gaitā radās divi jautājumi: kādā veidā no Ziemeļeiropas ievestā keramika nonāca Ikšķilē un Livonijas teritorijā kopumā un – kas bija šīs keramikas lietotāji? Šķiet pašsaprotami, ka saimniecības traukus (galvenokārt pelēko keramiku) uz Ikšķili atveda ieceļotāji (tirgotāji, garīdznieki, krustneši, būvdarbos iesaicinātie amatnieki) kopā ar citiem iedzīves priekšmetiem un to izmantoja saimniecībā. Savukārt viduslaiku grezni rotātās krūzes un akmensmasas trauki ir galda piederumi, kas paredzēti reprezentācijai un statusa demonstrēšanai, tādēļ iespējams, ka šīs keramikas grupas Ikšķilē nonāca nevis kā saimniecības priekšmeti, bet kā tirgus preces.

Ikšķilē ir maz importa keramikas atradumu, kas būtu tieši datējami ar 12. gs. beigām, kad Ikšķili apmeklēja Ziemeļeiropas tirgotāji un tika uzcelta pils un baznīca (36. att.). Ar šo periodu saistāma Pingsdorfas tipa keramika, ko pārstāja izgatavot 13. gs. pirmajā pusē. Ikšķilē ir konstatēts tikai viens Pingsdorfas tipa keramikas trauks. Taču uz šo laiku posmu var attiecināt arī daļu pelēkās keramikas (apaļpodus un Pafrātes tipa traukus), ko

turpināja lietot arī visu 13. gs. Nav zināms, vai 12. gs. beigās starp ievestajiem traukiem bija arī glazētā sarkanmāla keramika. Ticamāk, ka tās, tāpat kā pirmatnējās akmensmasas trauku, parādīšanās Ikšķilē saistāma ar periodu, kad bīskapija jau bija pārcelta uz Rīgu un Ikšķiles pils tika izlēnota Konrādam Meijendorfam un vēlāk – Johanam Bardevisam.

Rīgas parādu grāmatās redzams, ka Ikšķilu dzimta (Johana Bardevisa pēcteči) visu 13. gs. aktīvi iesaistījās tirdzniecības darījumos. Tas paver iespēju, ka grezni rotātās krūzes un akmensmasas trauki 13. gs. Ikšķilē nonāca kā prece, kas paredzēta tālākai pārdošanai. Par šādu iespēju liek domāt salīdzinoši lielais glazēto sarkanmāla krūžu skaits – vairāk nekā 20 trauku. Tomēr redzams, ka trauku kvalitāte bijusi visai atšķirīga, un kopā ar teicami izgatavotām krūzēm ir bijušas arī tādas, kam konstatējami dažādi izgatavošanas laikā radušies defekti. Ja pieņemam, ka tāltirdzniecības priekšmeti bija labas kvalitātes keramika (Mührenberg 2002, 23), tad jājautā: kādā veidā Ikšķilē nonāca trauki ar plaisām un nenokusušu glazūru? Iespējams, ka vienkāršāki un

sliktākas kvalitātes trauki tika izplatīti vietējā tirgū keramikas izgatavošanas vietās, un Ikšķilē tie tika atvesti kopā ar citiem iecerotāju iedzīves priekšmetiem. Taču jāpatur prātā, ka mūsdienu priekšstati par kvalitatīviem izstrādājumiem var nesaskanēt ar viduslaiku uzskatiem par labu keramiku.

Par ievērojamu saimniecisko aktivitāti 13. gs. liecina arī ievestās akmensmasas keramikas apjoms, kas, spriežot pēc trauku malu skaita (11. att.), bija krietni lielāks nekā sarkanmāla krūžu daudzums. Turklāt lielāko daļu no šīs keramikas lausku kopskaita veido pirmatnējās un agrās akmensmasas izstrādājumi, kas izgatavoti šajā laika posmā (23. att.).

Ikšķiles tālākā attīstība, sākot ar 14. gs., ir salīdzinoši pieticīgāka. Lai gan Ikšķilē turpināja lietot importa akmensmasas keramiku, tās apjoms ir ierobežotāks salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu. Arī sarkanmāla trauki vairs neizceļas ar īpašu – Eiropas līmeņa – greznību. Tas varētu būt saistāms ar saimnieciskām un tirdznieciskām problēmām, ko piedzīvoja Ikšķilu dzimta. Par finanšu problēmām Ikšķilē liecina pils ieķīlāšana 14. gs. sākumā.

AVOTI

- Graudonis, J. 1974a. Pārskats, 1969.–1974. Ikšķiles ciema vieta. AA 467.
Graudonis, J. 1974b. Pārskats, 1968.–1974. Ikšķiles pilsvieta un baznīca AA 741.
VKPAI 1961. Ikšķiles baznīca. Arhīvu materiālu izraksti I. Rīga. Inv. Nr. 10851/2670-173III.

LITERATŪRA

- Auns, M., 2005. Ikšķiles vārds viduslaikos. *Ikšķiles almanahs. Veltījums Ikšķiles 820. gadadienai*. Ikšķile, 89–92.
Auns, M., 2010. Kāpēc Ikšķilē? *Ikšķiles Almanahs*. V. Villerušs, red. Ikšķile: Mantojums, 11–15.
Auns, M., 2020. *Ikšķiles novads. Vieta, kur sākās Latvija*. Ikšķile.
Baart, J. M., 1994. Dutch Redwares. *Medieval Ceramics*, 18. K. Barclay, M. Hughes, eds. London: The British Museum, 19–27.
Baart, J. M., 1996. Highly Decorated Redwares from The Netherlands. D. Piton, ed. *La céramique très décorée dans l'Europe du Nord-Ouest (Xème–XVème siècles): actes du Colloque de Douai (7–8 avril 1995): travaux du Groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord – Pas-de-Calais*, 121–130.
Biermann, F., 1999. *Die mittelalterliche Keramik der Ausgrabung Altstädtische Fischerstraße 5–6 zu Brandenburg an der Havel*. Die mittelalterliche Keramik der Ausgrabung Altstädtische Fischerstraße 5–6 zu Brandenburg an der Havel.
Caune, A., Ose, I., 2004. *Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons*. Rīga.
Cumberpatch, C., 2006. *Face to face with medieval pottery: Some observations on medieval anthropomorphic pottery in north-east England*. Pieejams: <https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/assemlage/html/9/cumberpatch.html> [skatīts 22.03.2022.]

- Drenkhahn, U., 2015. *Die Lübecker Keramikchronologie vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*. Lübecker Schriften zu Archäologie und Kulturgeschichte, 29. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 321 Seiten, 145 Abbildungen.
- Drenkhahn, U., 2017. Rote Irdenware des 12. und frühen 13. Jahrhunderts aus Lübecker Töpfereien und Anfänge der einheimischen Glasurkeramik. M. Schneider, red. *Studien zum Bronzeguss und zur Keramik im mittelalterlichen Lübeck*. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, 31. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 355–405.
- Dumpe, B., 2011. Svēpētās keramikas izcelsme Latvijas podniecībā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 25. Rīga, 283–293.
- Dunning, G. C., 1968. The Trade In Medieval Pottery Around the North Sea. *n.e. Rotterdam Papers: a contribution to medieval archaeology*, 35–58.
- Gaimster, D., 1997. *German Stoneware 1200–1900*. London: British Museum Press.
- Gaimster, D., 1999. The Baltic Ceramic Market c. 1200–1600: An Archaeology of the Hanse. *Fennoscandia archaeologica XVI*, Helsinki: Suomen arkeologinen seura ry, 59–69. Pieejams: http://www.sarks.fi/fa/PDF/FA16_59.pdf [skatīts 24.11.2021.]
- Graudonis, J., 1969. *Ikšķiles arheoloģiskā izpēte 1968. g.* Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1968. gada pētījumu rezultātiem. Rīga: Zinātne, 32–34.
- Graudonis, J., 1971. *Arheoloģiskie izrakumi Ikšķilē 1970. gadā*. Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1970. gada pētījumu rezultātiem. Zinātne, 36–38.
- Graudonis, J., 1991. Ieskats Ikšķiles vēsturē. *Daugavas raksti. No Aizkraukles līdz Rīgai*. Rīga, 66–87.
- Hamer, F., Hamer, J., 2004. *The Potter's Dictionary of Materials and Techniques*. Fifth edition. London: A&C Black.
- Hansen, P., 2014. *English Pottery Production During the Middle Ages and Its Influence on the Contemporary Danish Pottery Industry*. Bachelor's thesis. Advisor: Rainer Atzbach. Aarhus Universitet. Pieejams: https://www.researchgate.net/publication/294735037_English_Pottery_Production_During_the_Middle_Ages_and_its_Influence_on_the_Contemporary_Danish_Pottery_Industry [skatīts 13.12.2021.]
- Heege, A., 1995. *Die Keramik des frühen und hohen Mittelalters aus dem Rheinland: Stand der Forschung – Typologie, Chronologie, Warenarten*. Archäologische Berichte 5, Bonn.
- Heraclius. *De coloribus et artibus Romanorum*, Liber III. Pieejams: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost10/Heraclius/her_col3.html [skatīts 23.11.2021.]
- Hildebrand, H., 1872. *Das Rigische Schuldbuch (1286–1352)*. St. Petersburg.
- Hillewaert, B., 2010. A Jug on a Jug. Some Thoughts on Decorative Function or Functional Decoration. *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*. De Groote K., Tys D., Pieters M., eds. Brussel: Flemish Heritage Institute, 75–79. Pieejams: https://www.academia.edu/934157/De_Groote_K_Tys_D_and_Pieters_M_eds_2010_Exchanging_Medieval_Material_Culture_Studies_on_archaeology_and_history_presented_to_F_Verhaeghe_Relicta_Monografie%C3%ABn_4_Brussel_ISBN_978_90_7523_0291_ISSN_2030_9910 [skatīts 17.12.2021.]
- Hoffmann, Y., 1997. Rotbemalte Irdenware des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Sachsen. W. Schwabannicky, Hrsg. *Forschungen zu Baugeschichte und Archäologie II*. Veröffentlichungen der Kreisarbeitsstelle für Bodendenkmalpflege Mittweida, Heft 7. Mittweida, 31–65. Pieejams: https://www.academia.edu/12139771/Rotbemalte_Irdenware_des_Mittelalters_und_der_fr%C3%BChen_Neuzeit_in_Sachsen_1997 [skatīts 15.12.2021.]
- Höltken, T., Steinbring, B., 2017. *Mittelalterliche Keramik aus Langerwehe, Raeren und Aachen*. Kölner Jahrbuch, 50, 713–751. Pieejams: https://issuu.com/w.a.s/docs/mittelalterliche_keramik_aus_langerwehe_raeren_und [skatīts 15.12.2021.]
- Höltken, T., 2000. *Die Keramik des Mittelalters und der Neuzeit aus dem Elsbachtal*. Inaugural-Dissertation. der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn. Pieejams: <https://bonndoc.ulb.uni-bonn.de/xmlui/handle/20.500.11811/1739> [skatīts 02.04.2022.]
- IH, 1993. *Indriķa hronika*. No latīņu valodas tulkojis Ā. Feldhūns, Ē. Mugarēviča priekšvārds un komentāri. Rīga: Zinātne.

- Jansons, G., 2004. *Ikšķiles viduslaiku baznīca un pils*. Pētījums arhitektūras vēsturē. Rīga.
- Jansen, J., 1999. *Die archäologischen Funde und Befunde aus der „ersten Bauzeit“ der gotischen Kathedrale zu Köln*. Inaugural-Dissertation. Otto-Friedrich-Universität zu Bamberg. Pieejams: https://fis.uni-bamberg.de/bitstream/uniba/26/2/Dokument_2.pdf [skatīts 02.04.2022.]
- Kalme, G., 2010. *Sv. Meinards – laikmets, misija, mācība Baznīcai un sabiedrībai?* Ikšķiles Almanahs. V. Villerušs, red. Ikšķile: Mantojums, 17–38.
- Keller, C., 1995. Pingsdorf-type Ware – An Introduction. *Medieval Ceramics* 19. 19–28. Pieejams: https://www.researchgate.net/publication/264471023_Pingsdorf-type_Ware_-_An_Introduction [skatīts 15.12.2021.]
- Klemensen, M. F., 1996. Production of Highly Decorated Pottery in Medieval Denmark. D. Piton, ed. *La céramique très décorée dans l'Europe du Nord-Ouest (Xème–XVème siècles): actes du Colloque de Douai (7–8 avril 1995)*, travaux du Groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord – Pas-de-Calais, 131–140.
- Kock, A., 2019. *Anthropomorph verzierte Gefäßkeramik des Mittelalters aus Lübeck*. Funde aus der Lübecker Altstadt III. Rahden/Westf.: Leidorf.
- Liebgott, N. K., 1978. *Keramik fra vikingetid og middelalder*. København: Nationalmuseet.
- Liebgott, N. K., 2001. Keramikken fra Farum Lillevang. *Middelalderige Pottemagerovne i Danmark*. Moesgård: Forlaget Hokuin, 127–139. Pieejams: <https://tidsskrift.dk/Hikuin/article/view/111408/160435> [skatīts 15.12.2021.]
- Linaa, J., Krants, L., 2016. Urban Consumption: Tracing urbanity in the archaeological record of Aarhus c. AD 800–1800. Moesgaard: Jutland Archaeological Society.
- Linaa, J., 2015. *Black Pots from Jutland. A Danish Contribution to European Household Ceramics*. 48. Internationales Symposium Keramikforschung. Mölln. Presentation. Pieejams: https://www.academia.edu/16351253/Black_Pots_from_Jutland_A_Danish_Contribution_to_European_Household_ceramics_Paper_given_at_48_Internationales_Symposium_f%C3%BCr_Keramikforschung_M%C3%B6lln_2015 [skatīts 15.12.2021.]
- Lindahl, A., 2001. Laborativa analyser av keramik från Hellum, Barmer och Kragelund. *Middelalderige Pottemagerovne i Danmark*. Moesgård: Forlaget Hokuin, 281–296.
- LGU, 1908. *Livländische Güterurkunden* (aus den Jahren 1207 bis 1500), 1. Hrsg. von Bruiningk H. und Busch K. Riga.
- LUB, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, 2. Hrsg. von F. Bunge. Reval.
- Lüdtke, H., Schietzel, K., 2001. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa. Band 1: Text*. Schleswig: Wachholtz Verlag.
- Lüdtke, H., 2001. *Grauware des 12. bis 15. Jahrhunderts*. Lüdtke, H., Schietzel, K., eds. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, 1: Text. Schleswig: Wachholtz Verlag, 83–168.
- Löwis of Menar, K., 1906. Bericht über die am 25. Mai 1905 nach Üxküll und auf der Düna bis Kirchholm ausgeführte zweite Maifahrt der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1905*. Riga, 74–88.
- Madsen, K., Stilke, H., 2001. Bleigliasierte Irdenware. H. Lüdtke, K. Schietzel, eds. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, 1: Text. Schleswig: Wachholtz Verlag, 539–611.
- Mahlitz-Frey, K., 2007. Die Keramikfunde der Ausgrabung der Burg Vechta im Sommer 2005 und Herbst 2006. Vecha. Pieejams: <http://www.mittelalter-zentrum.eu/PDF/keramikfunde.pdf> [skatīts 27.10.2021.]
- Malvess, R., 1961. *Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Ikšķiles kapsētā 1961. gadā*. Glabājas LNVM AA 395
- Maurer, J., 2007. *Steinzeug*. Matr. Nr. 060564, Code 309/6.1. Pieejams: <https://www.neolithikum.at/download/1562/> [skatīts 08.11.2021.]
- Moss, R., 2019. *Faces of the past: The wonderful human images found on medieval pottery*. Pieejams: <https://museumcrush.org/faces-of-the-past-the-wonderful-human-images-found-on-medieval-pottery/> [skatīts 22.03.2022.]

- Muñoz-Viñas, S., 1998. Original Written Sources for the History of Mediaeval Painting Techniques and Materials: A List of Published Texts. Pieejams: <https://www.researchgate.net/publication/270719584> [skatīts 23.11.2021.]
- Mührenberg, D., 2002. Recyclt, repariert oder wiederverwendet. Fehl- und Halbfertigprodukte im archäologischen Fundgut der Hansestadt Lübeck. T. Kühnreiber, Red. *Medium Aevum Quotidianum* 45, 20–37.
- Nenk, B., 1997. Highly Decorated Pottery in Medieval England. *Pottery in the Making. World Ceramic Traditions*. I. Freeston, D. Gaimster, eds. London: British Museum Press, 92–97.
- Newell, R. W., 1995. Some notes on “splashed glazes”. *Medieval Ceramics* 19, 77–88. Pieejams: <https://medievalpottery.org.uk/publications/medieval-ceramics/medieval-ceramics-19/> [skatīts 23.11.2021.]
- Ose, I., 2019. Importa un vietējie vācu keramikas trauki Latvijas teritorijā 13.–19. gs. Stašulāne, I., red. *Katalogs. Turaidas pils 10.–19. gadsimta keramikas trauki*. Rīga: Zinātne, 47–95. Pieejams: <https://e.turaida-muzejs.lv/book/turaidas-pils-10-19-gadsimta-keramikas-trauki/read> [skatīts 24.11.2021.]
- Øye, I., 2011. Food and technology. Cooking utensils and food processing in medieval Norway. Klápšte, J., Sommer, P., eds. *Processing, Storage, Distribution of Food. Food in the Medieval Rural Environment*. Brepols, 225–234. Pieejams: https://www.academia.edu/1168026/Food_and_technology_-_Cooking_utensils_and_food_processing_in_medieval_Norway [skatīts 15.12.2021.]
- Ose, I., Dumpe, B., 2019. No lauskām līdz krūzei. Dažas atziņas par Turaidas pils izrakumos atrasto 13. gs. un 14. gs. sākuma importa sarkanmāla keramiku. *Mākslas vēsture un teorija*, 23, Rīga, 6–14.
- Pētersone, P., 2003. Ikšķīles muiža, baznīca un pastorāts. *Latvijas Arhīvi*, 2, Rīga, 134–149.
- Piton, D., ed., 1996. *La céramique très décorée dans l'Europe du Nord-Ouest (Xème–XVème siècles): actes du Colloque de Douai (7–8 avril 1995)*, travaux du Groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord – Pas-de-Calais.
- Roehmer, M., 2001. Steinzeug. Lüdtker, H., Schietzel, K., eds. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nord-europa*, 1: Text. Schleswig: Wachholtz Verlag, 465–535.
- Roehmer, M., ed. 2007. Siegburger Steinzeug. *Die Sammlung Schulte in Meschede Denkmalpflege und Forschung in Westfalen*, 46. Mainz: Philipp von Zabern.
- Rother, A., 2001. Chemische und mineralogische Untersuchungen an Keramik Pingsdorfer Art aus dem nord-europäischen Raum – Referenzgruppen für chemische Herkunftsbestimmungen. Lüdtker, H., Schietzel, K., eds. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, 1: Text. Schleswig: Wachholtz Verlag, 429–455.
- Russow, E., 2006. *Importkeramika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*. Tallinna: Raamatutrüülojas.
- Russow, E., 2019. *Kolm Tallinnast leitud inimkujutistega savikannude katket võivad olla märgid pealinna jõudnud Lübecki kaupmeheprouadest, kirjutab arheoloog Erki Russow*. Pieejams: <https://heureka.postimees.ee/6679710/tallinn-800-lubecki-naised-tallinnas> [skatīts 24.03.2022.]
- Seewaldt, P., 1991. *Keramik an der Wende vom Hoch- zum Spätmittelalter im Trierer Land: Funde von einem Töpfereigebäude in Kreuzweiler*. Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier: Aus der Arbeit des Rheinischen Landesmuseums Trier, 24. 57–68.
- Sikora, J., Trzciński, Ł., 2013. Castrum Raczens – przyczynek do obcych wpływów na XIII-wiecznym Pomorzu Wschodnim. *Archaeologia Historica Polona*, 21. 101–126. Pieejams: https://www.academia.edu/6281074/Castrum_Raczens_some_remarks_on_foreign_influences_in_13th_century_Pomerania_in_Polish_ [skatīts 15.12. 2021.]
- Starski, M., 2013. Naczynia białoszare w Pucku i na Pomorzu Gdańskim – rodzime czy obce. Próba identyfikacji jednego z nurtów późnośredniowiecznej wytwórczości garncarskiej. *Archaeologia Historica Polona*, 21. 187–208. Pieejams: https://www.academia.edu/6344872/Naczynia_bia%C5%82oszare_w_Pucku_i_na_Pomorzu_Gda%C5%84skim_rodzime_czy_obce_Pr%C3%B3ba_identyfikacji_jednego_z_nurt%C3%B3w_p%C3%B3%C5%BAno%C5%9Bredniowiecznej_wytw%C3%B3rzo%C5%9Bci_garncarskiej_Archaeologia_Historica_Polona_t_21_2013_s_187_208 [skatīts 15.12.2021.]
- Starski, M., 2016. Późnośredniowieczne wyroby garncarskie z Pucka. Studium małomiasteczkowej wytwórczości garncarskiej na Pomorzu Gdańskim. Warszawa. Pieejams: https://www.academia.edu/6344872/Naczynia_bia%C5%82oszare_w_Pucku_i_na_Pomorzu_Gda%C5%84skim_rodzime_czy_obce_Pr%C3%B3ba_identyfikacji_jednego_z_nurt%C3%B3w_p%C3%B3%C5%BAno%C5%9Bredniowiecznej_wytw%C3%B3rzo%C5%9Bci_garncarskiej_Archaeologia_Historica_Polona_t_21_2013_s_187_208

- edu/28616125/P%C3%B3%C5%BAno%C5%9Bredniowieczne_wyroby_garncarskie_z_Pucka_Late_medieval_pottery_products_from_Puck [skatīts 15.12.2021.]
- Starski, M., 2016a. Znaleźziska importowanych naczyń ceramicznych w mniejszych miastach Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu. *Archeologia miast Pomorza w kontekście ziem polskich*. Gdańsk. 151–170. Pieejams: https://www.academia.edu/35906950/Znaleźziska_importowanych_naczy%C5%84_ceramicznych_w_mniejszych_miastach_Pomorza_Gda%C5%84skiego_w_p%C3%B3%C5%BAnym_%C5%9Bredniowieczu_Imported_Ceramic_Wares_Findings_in_Smaller_Towns_of_Gda%C5%84sk_Pomerania_in_Late_Medieval_Times [skatīts 15.12.2021.]
- Starski, M., 2017. Szesnastowieczny warsztat garncarski z Pucka. *Archaeologia Historica Polona*, 25. 79–103. Pieejams: https://www.researchgate.net/publication/327984007_Szesnastowieczny_warsztat_garncarski_z_Pucka [skatīts 15.12.2021.]
- Starski, M., 2021. Between Centre and Periphery: The Small Towns of Pomerelia during the Period of Hanse Domination. *European Journal of Archaeology*. 1–25. Pieejams: <https://www.cambridge.org/core/journals/european-journal-of-archaeology/article/between-centre-and-periphery-the-small-towns-of-pomerelia-during-the-period-of-hanse-domination/A237095A2625153893E2CF734399855A>
- Stephan, H., 1978. Ein hochmittelalterlicher Töpferbezirk im „Sippscher Feld“ bei Duingen, Kr. Holzminden Vorbericht über die Grabungen 1976 und 1977. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, 47. 329–335. Pieejams: <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/nnu/issue/view/4210> [skatīts 15.12.2021.]
- Stephan, H. G., 1988. Steinzeug und Irdenware: Diskussionsbeitrag zur Abgrenzung und Definition mittelalterlicher deutscher Steinzeuggruppen. *BAR International Series*, 440. 81–117.
- Stephan, H. G., 2012. Das „Pottland“ Mittelalterliche und neuzeitliche Töpferei von landesgeschichtlicher Bedeutung und Keramik von europäischem Rang in Niedersachsen. *Aus dem Pottland in die Welt. Eine historische Töpferregion awischen Weser und Leine*. Funke, G., Leiber, C., ed. Holzminden: Verlag Jörg Mitzkat. 9–70. Pieejams: https://www.pottland.de/fileadmin/user_upload/pottland/pottland_katalog_verkleinert.pdf [skatīts 15.12.2021.]
- Schifer, T., 2003. *Archäometrische Untersuchungen an Waldenburger Steinzeug*. Dissertation. Der Fakultät für Werkstoffwissenschaft und Werkstofftechnologie der Technischen Universität Bergakademie Freiberg.
- Švābe, A., 1937. Senās Latvijas vēstures avoti, 1. daļa. *Latvijas vēstures avoti*, 2. Rīga.
- Trzeciński, M., Affelski, J., 2016. Relikty zabudowy bloku śródrynkowego lokacyjnego Ciechanowa (XVI–XVIII w.). *Studia I Materiały, Raport* 11, 171–187. Pieejams: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-91cef3b7-9cb3-4fdd-9d42-d432990d27c0> [skatīts 15.12.2021.]
- Tvauri, A., 2004. Liivi soja aegne Vene keraamika Eesti linnustes ja linnades. *Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks*. MT, 14, 395–419.
- Verhaeghe, F., 1987. La céramique en Flandre (XIIIe–XVe siècle): quelques aspects de l'évolution et de la concurrence. La céramique (Ve–XIXe s.). Fabrication – Commercialisation – Utilisation. Actes du premier congrès international d'archéologie médiévale (Paris, 4–6 octobre 1985) Caen: *Société d'Archéologie Médiévale*. (Actes des congrès de la Société d'archéologie médiévale, 1), 203–225. Pieejams: http://www.persee.fr/doc/acsam_0000-0000_1987_act_1_1_1009 [skatīts 05.01.2022.]
- Wahlöö, C., 1976. *Keramik 100–1600 i svenska fynd*. *Archaeologica Lundensia VI*. Kulturhistoriska museet: Lund.
- Wehmer, M., 2019. Steinzeugimporte ins nördliche Thüringen während des späten Mittelalters. *Keramik in Norddeutschland. Hallesche Beiträge zur Archäologie des Mittelalters 3*. H. G. Stephan, Hrsg. Beiträge des 48. Internationalen Symposiums für Keramikforschung vom 14. bis 16. September 2015 in Mölln. 255–276. Pieejams: https://www.academia.edu/29366322/M_Wehmer_Steinzeugimporte_ins_n%C3%B6rdliche_Th%C3%BCringen_In_H_G_Stephan_Hrsg_Keramik_in_Norddeutschland_Beitr%C3%A4ge_des_48_Internationalen_Symposiums_f%C3%BCr_Keramikforschung_vom_14_bis_16_September_2015_in_M%C3%B6lln_Hallesche_Beitr%C3%A4ge_zur_Arch%C3%A4ologie_des_Mittelalter_3_Langenwei%C3%9Fbach_2019_255_276 [skatīts 15.12.2021.]

MEDIEVAL IMPORTED CERAMICS OF IKŠKĪLE

Baiba Dumpe, Alise Gunnarssone, Vitolds Muižnieks

National History Museum of Latvia

The purpose of this article is to explore the history of medieval Ikšķile through analysing the pottery and relating the findings to the information in written sources and archaeological research on the construction and use of this site. Special attention has been paid to the conditions that could contribute to the arrival of certain medieval ceramic types in Ikšķile, as well as the ways how the location of the vessels in the culture layer has been influenced by the use of space in the modern times. A number of medieval imported ceramic types have been analysed in the article, describing the features that may help to identify and classify medieval ceramic samples in subsequent studies. The research encompassed the ceramics obtained in the archaeological excavations of Jānis Graudonis between 1968 and 1975. The collection of ceramics is stored in the National History Museum of Latvia.

Keywords: Middle Ages, Livonia, Ikšķile, greyware, highly decorated jugs, stoneware.

Summary

This paper is dedicated to examination of the ceramic material obtained in the castle of Ikšķile and in the adjacent Liv village during the archaeological excavations conducted by J. Graudonis between 1968 and 1975. The purpose of this study is to analyse the medieval imported ceramics found at Ikšķile in relation to the history of the site.

Ikšķile castle is the oldest stone castle in the Baltics (built 1184–1186) and the first centre of Bishopric of Livonia. After the centre of the bishopric was moved to Riga in 1201, Ikšķile became a fief for their vassals. In 1257, Ikšķile was given in fealty to Johann von Bardewis and continued to be held by his descendants (*von Uxkule*) until the early 15th century. It is probable that the castle and the manor were destroyed during the Livonian War. The village and the castle area were also used in the early modern period.

Archaeological excavations uncovered 10 976 ceramic fragments. The bulk of the ceramic collection consists of Baltic ware (Fig. 3), but there is a large volume of Western

European imported ceramics from both the medieval and the early modern period (Fig. 4, 5, 11).

The chronologically oldest known sample of the imported ceramics is the Pingsdorf-type ware (Fig. 6) made from the mid-10th century to the mid-13th century. Its origins in Ikšķile can be attributed to the beginning of the Livonian Crusade at the end of the 12th century. The arrival of the first colonists is also linked to greyware, which is the fourth largest ceramic group in Ikšķile. It is composed mainly of globular pots and several jugs (Fig. 7–9). The use of these types of household vessels gradually ceased in the 15th century. The greyware also includes the globular Paffrath-type ceramics (Fig. 12), which may have been used until the 14th century. Greyware with iron slip decoration (Fig. 13), used in the Baltics from the end of the 15th century to the 17th century, was found in Ikšķile.

The glazed redware fragments found in Ikšķile that are attributable to the medieval times represent the group of the highly

decorated ceramics (Fig. 5). These are jugs with varied decorations (Fig. 14–22), which show a link with both the Flemish and the Danish pottery traditions in the 13th and 14th century. A unique find is a jug with a depiction of a circular dance where the women are shown wearing an unusual headdress.

In the Ikšķile collection of ceramics, the third largest group is stoneware (Fig. 3, 23). Samples of proto-stoneware (Fig. 24–29) come from the first phase of the development of this technique in the 13th century Rhineland. The initial stage of the production is also represented by

samples of the near-stoneware (Fig. 30), whereas within the later development – by the actual stoneware (Fig. 31). The stoneware vessels were imported mainly from Siegburg, Langerwehe, as well as from Lower Saxony workshops (Fig. 31–34).

The glazed redware and stoneware in Ikšķile represent the economic activity of the von Uxkule family. The qualitative and quantitative indicators of ceramics attest to the prosperity of commercial transactions during the 13th century and a decline during the 14th century.

List of illustrations

Fig. 1. Locations noted in the text: 1 – Andenne; 2 – Aardenburg; 3 – Bardewisch; 4 – Breda; 5 – Bremen; 6 – Brugge; 7 – Brühle; 8 – Bexhövede; 9 – Delft; 10 – Duingen; 11 – Dordrecht; 12 – Farum Lillevang; 13 – Frechen; 14 – Grimston; 15 – Husum; 16 – Ikšķile; 17 – Kalmar; 18 – Kragelund; 19 – Cologne; 20 – Langerwehe; 21 – Lihula; 22 – Lübeck; 23 – London; 24 – Lund; 25 – Meyendorf; 26 – Paffrath; 27 – Pingsdorf; 28 – Raeren; 29 – Ribe; 30 – Riga; 31 – Roskilde; 32 – Rouenne; 33 – Sigtuna; 34 – Scarborough; 35 – Stamford; 36 – Svendborg; 37 – Uppsala; 38 – Utrecht; 39 – Waldenburg; 40 – Segeberg; 41 – Siegburg. Compiled by authors, drawing by N. Grasis.

Fig. 2. Ikšķile castle, church and village: a – the situation plan prior to flooding (Institute of Latvian History of the University of Latvia, Repository of archaeological material, No 129-1: 1); b – location of excavation plots (drawing after excavation documentation): 1 – the western wall of the castle, under the walls were the 14th–15th century burials, next to it – the 17th–18th century sauna; 2 – the northern wall of the castle, on the subsoil; 3 – the eastern wall of the castle, on the subsoil; 4 – the palace cellar (rediscovered in 1968, used during the 17th century); 5 – building with a oven located in excavation plots V and VI, collapsed at the beginning of the 16th century during the construction of a lime kiln (1970 excavations); 6 – an 11 × 16 m area sectioned off by a wall, a building of 7.2 × 7.2 m in the centre – a tavern mentioned in the 16th century (1970 excavations); 7 – lime storage from the 16th/17th century. Drawing by B. Dumpe.

Fig. 3. The pottery in Ikšķile castle and village. Compiled by A. Gunnarssone.

Fig. 4. The pottery from Ikšķile castle and village analysed in the article. Compiled by A. Gunnarssone.

Fig. 5. Glazed redware in Ikšķile castle and village. Compiled by A. Gunnarssone.

Fig. 6. Pingsdorf-type pottery: a fragment of the vessel rim and handle, VI 131: 1271; A – fabric; B – outer surface (drawing after: Keller 1995, Fig. 3). Photo and drawing: A. Gunnarssone.

Fig. 7. Greyware: 1 – restored globular pot, VI 129: 461; 2 – rim profiles, VI 129: 461, VI 131: 1280, 1272, 1331, 1277, 1271, 1298; 3 – cup rim fragment with attachment point of the handle, VI 131: 1298; A – inner surface; B – fabric. Photo and drawing: A. Gunnarssone.

Fig. 8. Greyware handle, VI 131: 1272. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 9. Greyware hollow spout, VI 129: 460; A – outer surface; B – fabric. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 10. Greyware cup, VI 131: 1348; A – inner surface; B – fabric. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 11. Number of imported vessels (Minimal Vessel Number by edge fragments) at the Ikšķile castle and village. Compiled by A. Gunnarssone.

Fig. 12. Rims of Paffrath-type vessels: 1 – VI 131: 1285, A – inner surface, B – fabric; 2 – VI 131: 1319, 1346, 1353, C – fabric (drawing after Madsen, Stilke 2001, Tafel 244: 1, 2). Photo and drawing: A. Gunnarssone.

Fig. 13. Greyware with red slip decoration: pot edge fragments, VI 131: 1359; A – fragmented; B – inner surface (drawing after Russow 2006, Fig. 29). Photo and drawing: A. Gunnarssone.

Fig. 14. Medieval glazed redware, bottom fragments: 1 – fragment composed of 7 sherds, VI 131: 1360, 2 – inner surface of a vessel with glaze “splashes” and the fabric at the place of a fracture with light and dark impurities; 3 – the bottom fragment of a small vessel, VI 131: 1302. Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 15. Medieval glazed redware bottom fragments: 1 – bottom fragment of a small vessel, VI 131: 1290, 2 – surface of the bottom with non-melted glaze components – lead and copper particles; 3 – vessel bottom fragment, VI 131: 1270; 4 – the outer surface of the vessel with white clay cover and yellow green well-formed lead-copper glaze. Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 16. Handles of medieval glazed redware jugs: 1, 2 – handle fragments with a round cross-section and the upper place of attachment, VI 131: 1319, 1296; 3 – ribbon handle fragment with the upper place of attachment, VI 131: 1315; 4 – wall of a jug with the lower place of handle attachment, VI 131: 1270. Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 17. Medieval glazed redware: 1 – jug from Roskilde (drawn by Madsen, Stilke 2001, Tafel 496: 1); 2 – edge with the handle attachment, VI 131: 1276; 3 – edge with decorative ribs, VI 131: 1330; 4 – ribbed edge with white clay slip, VI 131: 1314; 5, 6 – rim profiles with glaze inside the fracture; 7 – edge with uneven white clay slip, VI 131: 1332; 8 – three green glazed jug sherds, VI 131: 1310, 1314, 1340. Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 18. Fragments of highly decorated jugs – handle, edge, side and bottom fragments, VI 131: 1340; A – glazed surface with lead-generated holes; B – bubbly glaze inside the container. Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 19. Rotating stamp or wheel decoration: 1 – jug from Bruges, 2 – jug from Aardenburg (drawn by Madsen, Stilke 2001, Tafel 481: 1, 480: 6); 3, 4 – side sherds with wheel decoration, VI 131: 1340, 1359. Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 20. White slip decoration: 1, 2 – small side sherds with fragments of white slip strokes, VI 131: 1327, 1359; 3 – side sherd from a small vessel with strips of white slip and engraved lines, VI 131: 1360. Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 21. Plastics decoration: 1 – jug from Farum Lillevang workshop (drawing after Klemensen 1996, Fig. 3); 2 – jug from Kalmar (drawn by Madsen, Stilke 2001, Tafel 502: 5); 3 – side sherd from a jug covered with scales and a raised rib, VI 131: 1346; 4 – plastic-shaped flower fragment, VI 131: 1272; 5 – sherd with raised ribs, VI 131: 1271. Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 22. Ceramics with anthropomorph decoration: 1 – jug fragment with the “round dance”, VI 131: 1310, 1340, 1359; 2 – jug with female figures from Lübeck workshop (drawn by Kock 2019, Abb. 19). Photo and drawing: B. Dumpe.

Fig. 23. The volume of stoneware pottery in Ikšķile castle and village. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 24. Proto-stoneware: 1–4 – bottoms of vessels, VI 131: 1280, VI 131: 1283, VI 131: 1320, VI 131: 1320; A – inner surface; B – fabric. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 25. The edge of proto-stoneware vessel with light zones, VI 131: 1293. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 26. The edge of proto-stoneware jug, VI 131: 1275; A – on the inner surface are visible grains of melted iron oxide. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 27. Bottom of a proto-stoneware vessel, VI 131: 1284; A – inner surface; B – fabric. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 28. Surface treatment of proto-stoneware and near-stoneware (number of fragments). Compiled by A. Gunnarssone.

Fig. 29. Proto-stoneware jugs: 1 – VI 131: 1359; 2 – VI 131: 1310; A – inner surface; B – fabric (drawn after Russow 2006, Fig. 11). Photo and drawing: A. Gunnarssone.

Fig. 30. Near-stoneware: 1–4 – vessel bottoms, VI 131: 1314, VI 131: 1310, VI 131: 1287, VI 131: 1280, VI 131: 1320; A – inner surface; B – fabric. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 31. The base of a Segeberg jug, VI 131: 1081; A – inner surface; B – fabric. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 32. Edge sherd with an ornament from a Langerwehe vessel, VI 131: 1360; A – fabric; B – inner surface. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 33. Edge sherd of a Langerwehe vessel, VI 129: 460. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 34. Edge sherd of a Lower Saxony's near-stoneware vessel, VI 131: 1288; A – fabric; B – inner surface. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 35. Base of a Lower Saxony vessel, VI 131: 1258; A – outer surface; B – fabric. Photo: A. Gunnarssone.

Fig. 36. Pottery types and historical events in Ikšķile. Drawing: A. Gunnarssone.

JAUNAS LIECĪBAS PAR 11.–13. GADSIMTA UGUNSKAPIEM ZEMGAĻU TERITORIJĀ: TĒRVETES VIESTURU KAPULAUKA IZPĒTES REZULTĀTI

Normunds Jērums*

Tērvetes vēstures muzejs

Šajā pētījumā aplūkots un analizēts jaunatklātā Tērvetes Viesturu kapulauka arheoloģisko izrakumu materiāls, kas sniedz iepriekš nezināmas, nozīmīgas liecības par zemgaļu apbedīšanas tradīcijām un materiālo kultūru 12.–13. gs. Rakstā aplūkots Tērvetes Viesturu kapulaukā atklātais ugunskapu inventārs, apbedījumu hronoloģija, apbedīšanas veids un konteksts.

Atslēgas vārdi: senkapi, ugunskapi, apbedījuma inventārs, zemgaļi, apbedīšanas tradīcijas.

Ievads

Zemgaļu 12.–13. gs. apbedījumu, t. sk. ugunskapu, tēmu padara aktuālu jaunatklātie arheoloģiskie izrakumi Tērvetes Viesturu kapulaukā. Minēto gadsimtu apbedīšanas tradīcijas zemgaļu vēstures un kultūras pētniecībā arheologos ir radījušas daudz jautājumu un diskusiju, kuru rezultātā izvirzītas dažādas hipotēzes. Līdz šim brīdim tika atklāts neliels skeletkapu un ugunskapu skaits, kurus var attiecināt uz minēto laika posmu. Protozemgaļu un zemgaļu apbedīšanas tradīcijas ir

labi izsekojamas no mūsu ēras sākuma līdz 11. gs. beigām, jo zemgaļu apbedījumi atklāti ievērojamā skaitā gan Latvijas, gan Lietuvas teritorijā. Pētniekiem nav izdevies noskaidrot, kāpēc pēc 11. gs. zemgaļu kapulaukos ir reti sastopami vēlāki – ar 12.–13. gs. datējami apbedījumi. Arheologiem ir maz arheoloģisku liecību par zemgaļu apbedīšanas tradīcijām 12.–13. gadsimtā.

Lietuviešu pētnieks Ernests Vasiļausks (*Ernestas Vasiliauskas*) (Vasiliauskas, 2001, 335–354) uzskaitījis 42 zemgaļu kapus no astoņiem kapulaukiem: Atvases, Podiņi,

* Autora e-pasts: lielkenins@inbox.lv

Ciemalde, Jakstaiči-Meški, Siliņi, Mežotne, Mežotnes centrs un Pavirvītes-Gudas, kurus var attiecināt uz minēto laika periodu. No aplūkotajiem apbedījumiem – 22 skeletkapu, 15 ugunskaņu, bet piecu kapu apbedīšanas veids nav nosakāms (Vasiliauskas, 2001, 338).

Dažkārt ar 11. gs. datētos zemgaļu kapulaukos (Tērvetes Ķūros, Mežotnes centrā, Mežotnes Kugrēnos, Siliņos, Aucē, Bukaišu Atvasēs u. c.) kā savrupatradumi tiek atrastas arī degušas rotas un ieroči, kuri datējami ar 12.–13. gs. Viens no kapulaukiem, kur tika atrastas ar 12.–13. gs. datējamās senlietas, bija Tērvetes Ķūru kapulauks, kurā pēc Tērvetes vēstures muzeja iniciatīvas 2007. gadā tika veikti arheoloģiskās izpētes darbi arheologa Vitolda Muižnieka vadībā ar mērķi atklāt 12.–13. gs. apbedījumus. Izpētot sešus laukumus 133 m² platībā, tika atsegti 18 kapi, tostarp 16 skeletkapi un divi ugunskaņi, kuri tika datēti ar 8.–13. gs. Kopā apbedījumos un savrupatradumos tika iegūtas 92 senlietas. Viens ugunskaņš, kurš datējams ar 11. gs., atradās skeletkapiem līdzīgā kapa bedrē, bet 12.–13. gs. ugunskaņa paliekas bija sabērtas konusveida formas bedrē (Jērums, 2008, 41). Tērvetes Ķūru kapulauka izpētes darbos tika iegūtas liecības par eventuālām apbedīšanas tradīciju izmaiņām 12.–13. gs.

2020. gada 22. aprīlī tika saņemta informācija no Helmuta Blumfelda par Tērvetes dabas parka teritorijā atrastām senlietām – vīrieša jostas apkalumiem un degušu važiņu fragmentiem, no kuriem vienam klāt pievienots sadalītājs un vairāki gredzeni. 2020. gada 5. maijā kopā ar arheologu Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieku, Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes inspektoru Mārci Kalniņu, pārbaudot iepriekš saņemto H. Blumfelda informāciju par 22. aprīlī atrastajām senlietām Jelgavas novada Zaļenieku pagasta apkārtnē, kuri atrodas Tērvetes dabas parka teritorijā, tika konstatētas nelielas raktas bedres, kas liecina par mantraču darbību. Veicot padziļinātu pārbaudi ar metāldetektoru, kurš uzrādīja vairākus spēcīgus krāsainā metāla signālus, sūnās 7 cm dziļumā tika konstatētas kalcinētu

kaulu, oglišu un bronzas priekšmetu paliekas no ugunskaņa. Tuvākās mājas atradumu vietai ap 500 m uz ziemeļiem, ziemeļaustrumiem – kempings “Viesturi” pie “Kaupēna dzirnavām”. Tuvumā esošo māju nosaukums tika ņemts par pamatu jaunatklātā kapulauka nosaukumam. Ņemot vērā, ka Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldei un valsts vēstures un arheoloģijas pētniecības institūcijām līdz šim brīdim nebija ziņu par minētajiem senkapjiem, steidzamības kārtā tika veikti nelieli izpētes darbi, lai noteiktu atklātā ugunskaņa kontekstu un hronoloģiju.

Pēc visu nepieciešamo atļauju un saskaņojumu saņemšanas no 22. līdz 23. maijam Tērvetes dabas parka teritorijā – meža masīvā – tika veikti senkapu teritorijas apzināšanas un arheoloģiskās izpētes darbi nelielā apjomā.

Arheoloģisko izpētes darbu uzdevums ir apzināt apbedījumu atrašanās vietu; veikt arheoloģiskos izpētes darbus atklātajos apbedījumos; noskaidrot apbedīšanas veidu un datēt apbedījumus, izmantojot salīdzinošo un radioaktīvā oglekļa datēšanas (¹⁴C) metodiku, un, cik iespējams, noteikt senkapu teritorijas robežas.

Izvērtējot arheoloģisko izrakumu laikā gūto materiālu, noteikt apbedīto individu etnisko piederību. Izvērtējot arheoloģisko izrakumu rezultātus, dot secinājumus un atziņas par jaunatklātiem senkapjiem, salīdzinot ar iepriekš gūtām liecībām par apbedījumiem Zemgalē un zemgaļu apbedīšanas tradīcijām. Raksturot apbedīšanas veidu, izmantojot izpētes laikā gūtos atzinumus.

Izpētīto laukumu un kapu apraksts

Tērvetes Viesturu senkapu atrašanās vietas raksturojums: reljefs nevienmērīgs, ar pakalniem, jaukts skujkoku mežs, dominē priedes. Senkapu apkārtnē starp skujkokiem sastopami atsevišķi lapu koki un krūmāji. Senkapī atrasti pakalnu nogāzēs. Uz rietumiem no senkapjiem 700 m attālumā tek Tērvetes upīte. Senatnē, iespējams, uz dienvidrietumiem, dažus desmitus metru no senkapjiem ir bijusi upes atteka,

kas saskatāma Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras detalizētas Latvijas reģionu reljefa aerolāzerskenēšanas LIDAR (no angļu *Light detection and ranging* – atrašana un attāluma noteikšana ar gaismu) kartē. Zeme – gaiši dzeltena smilts, līdz 10 cm bieza zemse dzes augšnes kārtā. Senkapu apkārtnē starp skuju kokiem sastopami atsevišķi lapu koki un krūmāji.

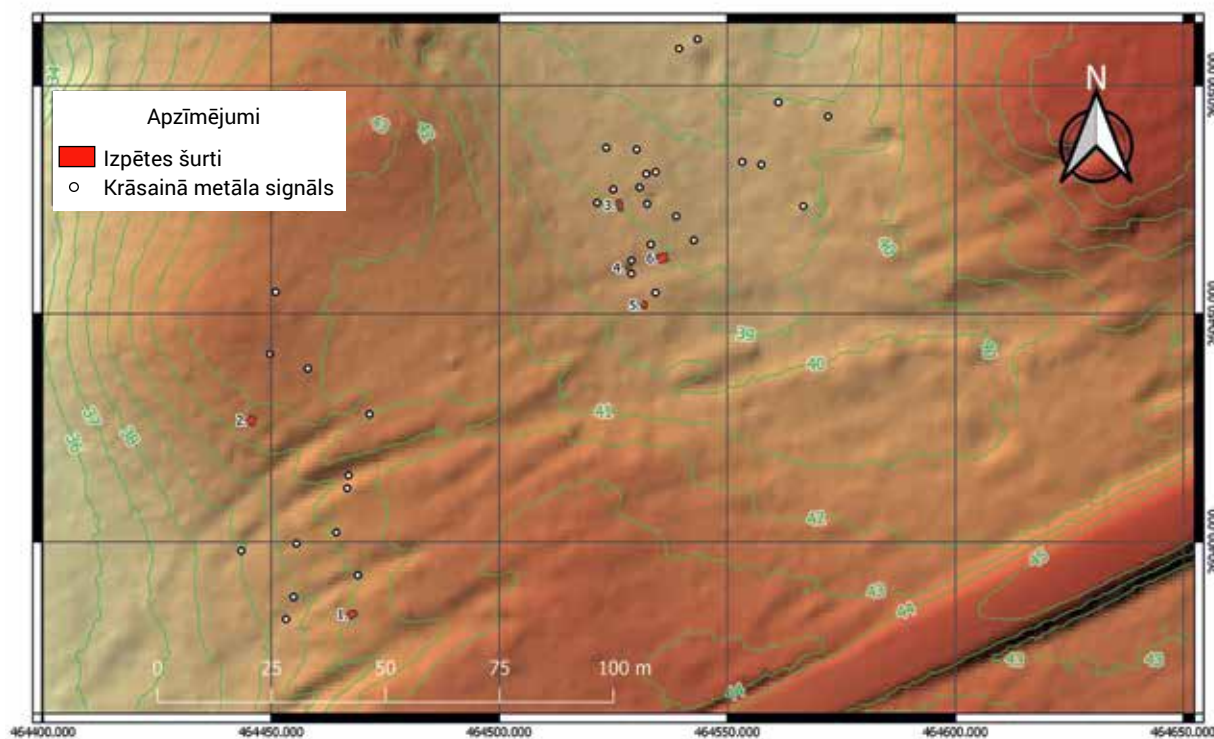
Rietumos no Tērvetes Viesturu senkapiem, aptuveni 2 km attālumā, atrodas Tērvetes arheoloģiskais komplekss (Tērvetes pilskalns ar priekšpilīm un senpilsētu, Tērvetes viduslaiku pils, Klosterkalns, Zviedru kalns, Putnu kalns, Sapņu senkapi, Tērvetes viduslaiku kapsēta). Uz dienvidrietumiem 2,5 km attālumā atrodas Tērvetes Stūru senkapi (D2, D3) (Jērums 2021, 206–207, 360).

Apsekojot iespējamo senkapu atrašanās vietu meža masīvā, tika konstatētas mantraču sarakņātas bedrītes senkapu apkārtnē. Lai fiksētu iespējamo apbedījumu atrašanās vietu, tika izmantots metāla detektora signāls, kā orientieris izmantots mantraču izrakņāto

bedrīšu apvidus. Apsekošanas darbi tika veikti paralēli autoceļam Žagare–Jelgava, 100 m platā joslā 200 m garumā. Kopējais aptuvenais apsekošanas laukums ir ap 2 ha (1. att.).

Senkapu apzināšanas laikā tika iemērīti seši izpētes laukumi ar kopējo platību 11,5 m². Apbedījumi tika konstatēti četros izrakumu laukumos – pirmajā, ceturtajā, piektajā un sestajā laukumā. Kopumā tika iegūtas liecības par četriem ugunskaņiem. Vienā ugunskaņā konstatētās kapa piedevas ļauj to uzlūkot par dubultapbedījumu.

Pirmais laukums tika iemērīts pakalna dienvidu pusē, kur metāla detektors uzrādīja spēcīgu signālu un sūnās bija sataustāmas bronzas senlietas. Laukums sākotnēji tika iemērīts 1 × 1 m liels, bet darbu gaitā tika paplašināts. Laukumā tika konstatēts neposīts ugunskaņš – **pirmais kaps**. Zem 0,5–0,7 m noņemtās augšnes kārtas 1 × 1 m plašā laukumā atsedzās gaiša smilts ar sārta paliekām, kuras aptuveni 0,50 m diametrā iezīmējās kā tumša, ogļaina zeme ar kalcinētu kaulu fragmentiem. Virs tā aptuveni 0,05 m dziļumā, jau

1. att. Ugunskaņņu atrašanās situācijas plāns. Zīmējums M. Kalniņš

2. att. Tērvetes Viesturu pirmā ugunskaipa inventārs: 1–4 – bronzas kaklariņķi, 5–6 – spirālaproces, 7 – važiņrota (krustadata ar segmentveida važturiem, važiņas ar ažuuru važiņu sadalītāju, bronzas važiņas ar putnveida piekariņiem), 8 – bronzas aproce ar zvērgalvu galiem, 9 – bronzas gredzeni, 10 – bronzas un sudraba senlietu sakusumi, 11 – bronzas skārda lentes gredzens. Foto N. Jērums

3. att. Pirmā ugunska pa sievietes apģērba un rotu izvietojuma rekonstrukcija. Foto N. Jērum s

augsn es kārtā – sūnās, tika fiksētas degušas un sakusušas bronzas senlietas – kaklariņķu un važiņrotu fragmentāras daļas. Pakāpeniski atsedzot ugunska pu, gaišajā smiltī 0,20 m dziļumā iezīmējās tumši brūnu smilšu ieslēgums, kas atgādināja ka pa bedri un bija orientēts ziemeļrietumu–dienvidaustrumu virzienā. Lai noteiktu tā izmērus, izpētes laukums tika paplašināts uz abiem sāniem – ziemeļrietumu virzienā – 1,5 m garumā un 0,5 m platumā, bet DR pusē – par 0,5 × 1,0 m. Tika konstatēts, ka gaišajā smiltī tumšākas, o glītēm sajauktas zemes masas ka pa bedre iezīmējās kā 1,80 × 0,55 m liels laukums. Bedres ziemeļu

pusē bija ierakta piltuvveida bedre 0,60 m dziļumā. Izsmēlot bedri, tika konstatēts, ka tajā noteiktā kārtībā sabērtas kremācijas paliekas. Tās augšpusē aptuveni 0,20 m biezā slānī koncentrējās degušu senlietu fragmentāras daļas, sabērtas kopā ar kalcinētiem kauliem un pelniem. Zem senlietām tika konstatēta tumša zeme, kura sajaukta ar pelniem, deguša koka fragmentiem un kalcinētiem kauliem. Atsedzot ugunska pu, bija novērojama slāņu maiņa. Piltuvveida bedrē no sākuma tika konstatēti sabērti pelni ar kalcinētiem kauliem, uzbērtā smiltis un tad atkal pelni ar kalcinētiem kauliem un degušu koku fragmentiem vairākās

4. att. Bronzas spirālgredzeni un zvaigznes veida bronzas jostas apkalums no trešā laukuma. Foto N. Jērums

kārtās, no kurām pēdējā kārtā – sabērti pelni kopā ar kalcinētiem kauliem un degušām kapa bronzas rotām. Pēdējā no rotām – plākšņu sakta – tika atrasta 30 cm dziļumā. Ugunskapā atrasto kapa inventāru veidoja sieviešu kapiem raksturīgais rotu komplekts: bronzas stieple (9 fragmenti) ar stikla krelli; trīs no stieplēm vītu bronzas kaklariņķu daļas – vienam no trijiem kaklariņķiem fragmentāri saglabājusies uzvērta bronzas spirāle, fragmentāras važiņrotas, aproces, gredzeni, liels skaits bronzas gredzentiņu (2. att.), plākšņu sakta (3. att.). Jāatzīmē, ka blakus apbedījumam – dienvidrietumu stūrī, tika fiksētas deguša koka staba fragmentāras daļas, kas liecina, ka stabs bijis 12–15 cm diametrā. Tā nozīme neskaidra. Iespējams, ka šis stabs saistāms ar kādu apbedīšanas rituālu.

Apzinot apkārtni un pārbaudot perimetru ap pirmo ugunskapu ar metāla detektoru, tuvākajā apkārtņē citu izteiktu metāla signālu tas neuzrādīja. Meklējot vēl apbedījumus tuvākajā apkārtņē, uzmanību piesaistīja meža masīvs aptuveni 100 m no pirmā kapa. Tas atradās otrpus pakalnam – ziemeļaustrumu virzienā, kur tika iemērīti un izpētīti vēl četri laukumi, kuros tika atklāti ugunskapī.

Otrais laukums 2 × 2 m platībā tika iemērīts 50 m uz ziemeļrietumiem no pirmā ugunsropa – pakalnā. Laukums tika izpētīts līdz 30 cm dziļumam. Izsmēlamās zemes masai – jaukta struktūra, zem zemsedzes zemes masai jaukta struktūra, gaiši dzeltena, brūna un pelēka zeme. Sasniedzot gaiši dzeltenas smilts pamatzemi, izpēte tika pārtraukta, jo laukumā netika konstatētas liecības par apbedījumu.

Trešais laukums tika iemērīts pakalna ziemeļu nogāzē, aptuveni 100 m no pirmā ugunsropa. Vietā, kur laukums tika iemērīts, metāla detektors uzrādīja metāla klātbūtni. Noņemot sūnu virsējo kārtu, tika atrasti divi bronzas spirālgredzeni un viens bronzas zvaigzņveida apkalums no jostas (4. att.). Iemērītā un izpētītā laukuma izmēri ir 2 × 1 m. Laukumā 0,25–0,30 m dziļumā tika konstatēta neskarta pamatzeme. Liecības par apbedījumu – pelni, oglītes, kalcinēti kauli –, rokot laukumu, netika konstatētas, tāpēc nav pamata zem sūnām uzietās senlietas saistīt ar apbedījumu. Iespējams, ka zem sūnām atrastās senlietas nonākušas pētāmā laukuma vietā no kādas blakus izpostītas kapa vietas.

Ceturtais laukums tika iemērīts 18 m uz dienvidaustrumiem no trešā laukuma, vietā, kur metāla detektors nelielā laukumā uzrādīja spēcīgu metāla klātbūtni. Laukums tika atsegts 1 × 1 m platībā, tajā tika konstatēts **otrais kaps**. Noņemot aptuveni 0,7 m biezu augsnes kārtu, atsedzās tumšs, ar oglēm piesātināts zemes slānis tumši brūnā smiltī. Turpinot rakšanu starp pelnu un ogļu kārtu, tika atrasts liels skaits nelielu bronzas sakusumu no rotām. Apbedījums izrādījās izraknāts. Atsedzot apbedījuma vietu, no sajauktas zemes kopā ar deguma paliekām, pelniem un kalcinētiem kauliem tika salasītas senlietu sīkas fragmentāras daļas. Ugunsropa bedres dziļums ir bijis salīdzinoši neliels – līdz 0,30 m, kapa bedre iezīmējās 0,40–0,50 m diametrā. Atsevišķās, stipri sakusušās senlietas bija iespējams identificēt. Starp tām bija divi bronzas kaklariņķi, no kuriem saglabājušās fragmentāras daļas ar divu stieplu pinumu dažādos diametros.

5. att. Tērvetes Viesturu otrā ugunskaipa inventārs. Foto N. Jērums

Apbedījumā atrasts liels skaits bronzas spirālīšu no vainaga vai apgērba, iespējams, vilaines rotājuma, krūšu rotas vai vainaga, divas starplocekļu fragmentāras daļas, divas zvērgalvu galiem rotātu pakavsaktu fragmentāras daļas. Apbedījumā ir bijusi arī važiņrota, jo par to liecina bronzas sakusumi, starp kuriem tika identificēts neliels fragments no trīsstūrveida bronzas važtura, neliels važiņas fragments un putniņveida piekariņu fragmentāras daļas. Starp atradumiem vēl jāmin magoņgalvas formas piekariņš un miniatūra bronzas piekariņa nazīša daļa, bronzas spirālgredzens un liels skaits bronzas gredzentiņu no apgērba rotājuma. Pēc atrastajām sakusušajām bronzas rotu daļām var secināt, ka apbedījumā ir bijusi guldīta sieviete (5. att.).

Dažu metru attālumā uz dienvidiem no ceturta laukuma ar metāla detektora palīdzību tika atklāta vieta, kur detektors uzrādīja lielu

metāla koncentrāciju. Tur tika iemērīts **piektais laukums** 1 × 1 m platībā, norokot to, tika konstatēts **trešais un ceturtais ugunskaups (dubultapbedījums)**. Noņemot augsnes kārtu 0,7 m biezumā, atsedzās gaiši brūna smilts. Turpinot zemes virskārtas noņemšanu 0,15 m dziļumā, gaišajā smiltī iezīmējās tumšāka zeme, jaukta ar pelniem un oglēm. Turpinot zemes kārtas noņemšanu 0,20–0,25 m dziļumā, starp pelniem ar oglītēm atsedzās bronzas rotas un deformēta svaru kārbiņas daļa (6. att.). Lai atsegtu visu ugunskaupu, tika paplašināts iemērtais laukums ziemeļu virzienā par 0,5 m. Atsedzot ugunskaupu, tas iezīmējās kā tumši brūna zeme, sajaukta ar pelniem, oglēm un kapa piedevām – 0,50 m diametrā. Pa visu ugunskaupa virsmu bija izkaisīti rotu fragmenti un to detaļas: spirālgredzeni, jostas apkalumi, važiņrotas bronzas stieniņu važiņas daļa ar iekārtu dzelzs atslēgu,

6. att. Tērvetes Viesturu trešais / ceturtais ugunskaups. Foto N. Jērums

dzelzs riņķadata, putniņveida piekariņš, jostas sprādze ar apkalumiem un jau minētā svaru kārbīņa. Turpinot atsegt apbedījumu, zem minētajiem priekšmetiem zemes un pelnu slānī vēl tika atrasti astoņi spirālgredzeni, septiņi gredzeni ar vītu priekšpusi un saejošiem galiem, maziņš dzelzs nazītis, zobena maksts uzgalis, bronzas aproce ar zvērgalvu galiem

ar masīviem vāļu galiem, cilindriskas formas slēdzene, dzelzs piesis, astoņi bronzas jostas zāģveida apkalumi, jostas sadalītājs ar bronzas apkalumiem, sprādze un vēl četri jostas bronzas apkalumi (7. att.). Piltuvveida bedres dziļums, kurā bija sabērtas kremācijas paliekas, sasniedza 60 cm. Ugunskaņš tīcis

7. att. Tērvetes Viesturu trešā / ceturtā ugunskaņa inventārs: 1 – 2 bronzas gredzeni, 3 – bronzas aproce ar zvērgalvu galiem, 4 – dzelzs slēdzene, 5 – dzelzs nazītis, 6 – dzelzs piesis, 7 – bronzas pakavsakta, 8 – bronzas zobena maksts uzgalis, 9 – dzelzs spieķadatas un dzelzs važiņrotas fragments, 10 – bronzas putniņveida piekariņš, 11 – bronzas svāriņu kārbīņa ar svāriņiem, 12 – bronzas jostas zāģveida apkalumi, bronzas sprādze un bronzas jostas sadalītājs. Foto N. Jērums

8. att. Sestā laukuma piektā ugunskaļa inventārs. Foto N. Jēruma

ieraksts aptuveni 45 cm dziļumā. Jāatzīmē, ka, aplūkojot apbedījuma rotas, var secināt, ka ugunskaļā ir gan vīriešu, gan sievietes kapa inventāriem raksturīgi priekšmeti un rotas, tādēļ var pieņemt, ka aprakstītajā ugunskaļā guldīti abu dzimumu pārstāvji.

Sestais laukums 1,5 × 2 m platībā tika iemērīts 8 m uz ziemeļiem no piektā laukuma. Atsedzot laukumu, dzeltenīgi brūnās smiltīs varēja novērot tumšākas zemes ieslēgumu. Ogļu un pelnu piejaukums norādīja, ka pelnainais slānis bija jaukts ar pelēku zemi, kas liecināja, ka apbedījums ir postīts. Apbedījumā bronzas kusušās un salauztās rotu fragmentārās daļas tikušas izsvaidītas lielākā platībā un neatradās sākotnējā ugunskaļa vietā. Visas senlietas tika atrastas līdz 30 cm dziļumam.

Piektais ugunskaļis ir postīts.

Ņemot vērā kapa inventāru, var pieņemt, ka apbedījumā bijis guldīts vīriešu dzimtes pārstāvis. Sestajā laukumā atrasti seši bronzas jostas apkalumi, jostas sprādze, viena vesela pakavsakta ar zvērgalvu galiem, četru bronzas pakavsaktu fragmentārās daļas, bronzas važiņu fragmenti, bronzas magoņgalvas gals, pieci gredzenu fragmenti, iespējams, no

viena spirālgredzena un vēl savrupi sīki bronzas priekšmetu fragmenti (8. att.). Spriežot pēc kapa inventāra, apbedījums datējams ar 12. gadsimtu.

Atradumu analīze

Aplūkojot atrastās senlietas ugunskaļos, ap 80 % no atrastajām bronzas un dzelzs kapa piedevām ir bijušas sārta, tās ir stipri deformētas, kusušas un apdegušas fragmentāras rotu, apģērba rotājumu, sadzīves priekšmetu un bruņojuma daļas. 20 % no ugunskaļos atrastajām senlietām ir bojātas, salauztas vai fragmentāras. Bez papildu ekspertīzes nav nosakāms, vai bojātās senlietas ir vai nav bijušas saskarsmē ar uguni. Ugunskaļos lielāko kapa piedevu grupu veido rotas – gredzeni, aproces, važiņrotas ar piekariņiem, rotadatas, kaklariņķi, jostas un apģērba bronzas rotājuma daļas. Nelielā skaitā starp kapa piedevām ir sadzīves priekšmeti – dzelzs slēdzene ar atslēgu, svāriņu kārbīņa ar svāriņiem, bet no bruņojuma var atzīmēt bronzas zobena maksts uzgali un dzelzs piesi.

Kaklariņķi. Tērvetes Viesturu kapulaukā kaklariņķi un to fragmenti atrasti pirmajā un otrajā ugunskapā. Pirmajā ugunskapā atrasti trīs fragmentāri bronzas kaklariņķi un kaklarota ar stikla krelli. Divi bronzas kaklariņķi izgatavoti no divu stieplu pinuma, bet trešais – ar uzvērtu spirāli, kādas sastopamas kuršu sieviešu apbedījumos. Stikla krelle bija uzvērta uz bronzas stieples. Ņemot vērā stieplu garumu un skaitu, kaklarotai bijuši vairāki vijumi vai arī vairākas stieplu rindas. Stikla krelles zemgaļu sieviešu apbedījumos nav bieži sastopamas, bet dažkārt tās ir kopā ar citām apbedījumā līdzīgi dotām rotām kā, piem., Pavirvītes-Gudu 123., 138. kaps (Vaškevičiute, 2008, 187, 190), Jakštaiču 45. kaps (Z 2005, 163), Dundagas Laukmuižas ceturtais kaps (Jērums, 2020, 146) u. c. Stikla krelles zemgaļu sieviešu apbedījumos nav bieži sastopamas, bet dažkārt tās ir kopā ar citām apbedījumā līdzīgi dotām rotām kā, piem., Pavirvītes-Gudu 123., 138. kaps (Vaškevičiute, 2020, 146) u. c. Divu vītu bronzas stieplu kaklariņķu fragmenti atrasti arī otrajā ugunskapā. Zemgaļu kapulaukos kaklariņķi bija īpaši bieži sastopami vidējā dzelzs laikmetā, bet kā kaklarotas kopš 12. gadsimta tos sieviešu apbedījumos sastop daudz retāk salīdzinājumā ar kaimiņos esošo kuršu un Baltijas somu apbedījumiem.

Saktas. Starp pirmā ugunskaipa rotām atrasta viena bronzas **četrstūra plākšņu sakta** ar noapaļotiem stūriem un sudraba platējumu. Zemgaļu materiālajai kultūrai 11.–12. gs. ir raksturīgas plākšņu saktas, kas izceļas ar formu daudzveidību un grezno sudraba dekoru. Ievērojams skaits šo saktu atrasts arheoloģisko izrakumu laikā Tērvetes pilskalnā – 16 vienību. Emīlija Brīvkalne atzīmē, ka plākšņu saktas Tērvetes pilskalnā atrastas visos pēdējos trīs apdzīvotības slāņos, kuri datējami ar 11.–13. gs. (Brīvkalne, 1974, 133–134). Plākšņu saktas sastopamas praktiski visos zemgaļu 11.–12. gs. kapulaukos un dzīvesvietās, tāpēc uzskatāmas par zemgaļiem raksturīgu saktas veidu (Mežotne, Ceraukstes Podiņi, Dreņģeri-Čunkāni, Tērvete, Pavirvīte-Gudi u. c.). Bez minētās saktas kapulaukā atrastas vēl četras pakavsaktas otrajā,

trešajā/ceturtajā un piektajā ugunskapā. Otrajā ugunskapā starp kusušajām rotām var atpazīt fragmentāru pakavsaktu ar zvērgalvu galiem un vītu loku daļām. Arī piektajā ugunskapā kopumā atrastas divu pakavsaktu ar zvērgalvu galiem fragmentāras daļas. Šī veida saktas ir visizplatītākā pakavsaktu forma zemgaļu materiālajā kultūrā. Tās atrastas ievērojamā skaitā – 35 arī Tērvetes pilskalnā (Brīvkalne, 1974, 125–126). Pakavsaktas ar zvērgalvu galiem sastopamas no 11. gs. līdz 14. gs. sākumam zemgaļu kapulaukos un dzīvesvietās.

Neparasti masīva pakavsakta ar daudzskaldņu galiem atrasta trešajā/ceturtajā dubultkapā. Tai ir salīdzinoši neliels loka diametrs, bet izteikti lieli skaldņoti gali. Raksta autoram nav zināmas analogiskas pakavsaktas ar tik masīviem galiem pakavsaktai ar neliela diametra loku.

Krūšu važiņrotas daļas un piekariņi. Ar kapa piedevām bagātākajā Tērvetes Viesturu kapulaukā važiņrotu fragmentāras daļas tika atrastas pirmajā, otrajā, trešajā/ceturtajā un piektajā ugunskapā. Par važiņrotas pilnu komplektāciju vislabāk var spriest pēc pirmajā ugunskapā (2. att.) atrastajām tās fragmentārajām daļām: vienas krustadatas, diviem važturiem, važiņas, važiņu sadalitāja un sešiem piekariņiem. Šīs važiņrotas krustadatu ar sudraba pārklājumu var uzskatīt par visskaistāko un vissarežģītāko no bronzas izgatavotu rotadatu, raugoties no izgatavošanas procesa aspekta. Pēc autora izstrādātās krustadatu klasifikācijas, pirmajā ugunskapā atrastā krustadata pieskaitāma pie V apakšgrupas 3. tipa d varianta – (V3d) *krustadatas ar četrām ripām un pieciem konusveida izvīzījumiem* (Jērums, 2014, 91). Šo krustadatu galvenā pazīme ir ar sudrabu plāvētas galvas ripas, kuras dekorētas ar pieciem konusveida izvīzījumiem. Piektais konuss izvietots krustadatas galvas romba centrā, un to aptver koncentriski iesistu “pērļu riņķi”. Latvijas teritorijā atrastas 18 aplūkojamā varianta krustadatas no septiņām atradumu vietām – Tērvetes Ķūriem (TVM: 759), Mežotnes (TVM 140), (LNVM A 182), Talsu pilskalna (LNVM 11431:1561), Tukuma Jaunā tirgus

laukuma (LNVM A 8316:3), Padures (LNVM A 13517:118), Cēsu stacijas laukuma (CVMM RDM8h, 7), Salaspils Laukskolas (LNVM VI 128:5), Lielvārdes pārceltuves (LNVM A 12654:5). Aplūkojamās krustadatas veidam raksturīgi īpaši grezni dekorēti segmentveida važturi ar sudraba platējumu un sešiem konveida izvirzījumiem – analogiski krustadatas galvai. Arī Tērvetes Viesturu krustadatas bijuši šādi važturi. V3d tipa krustadatas raksturīgas vendu un zemgaļu kultūrai. Važtuos parasti tiek iekārtas trīs vai četras dubultvažiņas, bet Tērvetes Viesturu pirmajā ugunskapā atrastajos važtuos nav nosakāms, cik važiņu rindu tur sākotnēji iekārtas. Senlietu fiksācijas brīdī pie abiem važturiem bija piestiprinātas divas bronzas dubultvažiņas. Nereti aplūkojamā tipa važiņrotām važiņās tiek iekārti spirālgredzeni (Mežotnes, Cēsu stacijas laukuma, Tukuma tirgus laukuma kapulaukā). Kopā ar citām degušām rotām pirmajā ugunskapā atrasti septiņi spirālgredzeni. Vai tie bijuši iekārti važiņrotā vai daļa no tiem rotāja sievietes roku pirkstus – nav nosakāms. Važtuos bijuši iekārti seši piekariņi, no kuriem pieci ir ažūrie putniņveida piekariņi un viens – krustiņš. Piekariņi tālāk rakstā tiks aplūkoti atsevišķi no važiņrotām. Pirmā ugunskapa krustadatas datējama ar 11. gs. otro pusi – 12. gadsimtu. Fakts, ka tā ir atrasta viena, varētu liecināt par līdzīgām apbedīšanas tradīcijām kā Ciemaldes, Bukaišu Atvases, Dreņģeru-Čunkānu, Dundagas Laukmuīžas u. c. zemgaļu kapulaukos, kur apbedījumā no krustadatu pāra kapā likta tikai viena rotadata (Jērums 2014, 56–123).

Krustadatatām ar važiņām ir bijis zemgaļu materiālajai kultūrai netipisks **trīsstūrveida ažūrs važiņu sadalītājs** (2. att.), kādus var konstatēt 11.–12. gs. Baltijas somu apbedījumos un dzīvesvietās.

Pēc arheologa Roberta Spirģa sniegtās informācijas, Latvijas teritorijā vendu un lībiešu apbedījumos atrasti 11 trīsstūrveida važiņu sadalītāji (Cēsis, Padurē, Salaspils Laukskolā, Vampeniešos I, Nurmuīžā). Jāsecina, ka Tērvetes Viesturu pirmajā ugunskapā atrastajam važiņu sadalītājam pēc formas precīzu analogisku atradumu nav.

Trešajā / ceturtajā uguns dubultkapā starp senlietām fiksētas divas fragmentāras dzelzs spieķadatas. No vienas spieķadatas saglabājusies tikai tās galva, no otras – galva ar īsu kājas daļu, pie kuras stiprinājusies bronzas stienīšu važiņa ar iekārtu dzelzs atslēgu. Pie šīs važiņrotas pieder kapā atrastais bronzas divgalvainais, plakanais putnveida piekariņš ar bronzas stienīšu važiņu. Salīdzinoši liels skaits spieķadatu atrasts Tērvetes pilskalna 12.–13. gs. kultūrslānī (Jērums, 2020, 139). Dzelzs spieķadatas raksturīgas zemgaļu materiālajai kultūrai, un kā savrupatradumi tās atrastas dzīvesvietās, pilskalnās un kapulaukos (Tērvetes pilskalnā, Mežotnē, Tērvetes Ķūros, Jakštaičos-Meškos (Jērums, 2020, 141)). Dzelzs spieķadatas ar mazu galvu lietotas sieviešu apģērba saspraušanai 12.–13. gadsimtā. Šajā periodā tās ir bijušas vienkārši izgatavojamas, tāpēc arī visplašāk lietotas no visiem dzelzs rotadatu veidiem.

Piekariņi. Zoomorfie putnveida piekariņi. Tērvetes Viesturu kapulaukā trijos ugunskapos – pirmajā, otrajā, trešajā / ceturtajā – kopumā atrasti septiņi plakani bronzas putniņveidu piekariņi, no kuriem četri ir ar vienu galvu un trīs – divgalvaini. Otrajā ugunskapā starp stipri kusušajām rotām atrasto putniņu piekariņu fragmenti attiecināmi uz vienu vai diviem putnveida piekariņiem. Izņemot vienu viengalvaino putniņveida piekariņu, visi dekorēti ar ornamentu, kurā saskatāma solārā simbolika (iesists aplis ar punktu centrā). Ievērojamākā analogisku piekariņu atradumu vieta Zemgalē ir Tērvetes pilskalns, kurā atrasti 18 piekariņi, no kuriem vienpadsmit ir viengalvaini (LNVM VI 16, 219, 283, 358, 625, 646, 792, 794, 797, 806, b. n.), bet septiņi – divgalvaini (LNVM VI 142, 418, 434, 645, 740, 858) (Jērums, 2020, 151).

Šo piekariņu izcelsme tiek saistīta ar Baltijas somu tautu materiālo kultūru, kurā tie sastopami ievērojamā skaitā (LA 1974, 202; Zariņa 2006, 271, 273; Spirģis 2008, 209–212; Vaska 2019, 257–258, 265–266, LA 1974: 200; Vilka et al. 2018, 135). Nelielā skaitā tie sastopami arī kuršu apbedījumos, piemēram, Raņķu Kapenieku kapulaukā (LNVM 7613: 17)

(Ozere, 1986, 42). Latvijas teritorijā zināmi 27 lībiešu apbedījumi ar putniņveida piekariem (Spirģis, 2008, 209). Bet kā savrupatradumi lībiešu un vendu kapulaukos, līdzīgi kā Zemgalē, tie atrodami ļoti bieži un lielā skaitā. Zemgales kapulaukos putniņveida piekari atrasti Ceraukstes Podiņu 14. kapā, Ciemaldes 24. un 26. kapā, Dambiņu senkapos (ĢEJVM: 38583, 38584, 38585) (Tomašūns, 2018, 86), Pavirvītes-Gudu 111. kapā, Jakštaiču-Mešku 60. kapā (Jērums, 2020, 152). Ievērojami vairāk putniņveidu piekari kā savrupatradumi atrasti zemgaļu dzīvesvietās un kapulauku teritorijās – Tērvetes pilskalnā, Mežotnes pilskalnā, Mežotnes senpilsētā, Daugmales pilskalnā, Ceraukstes Podiņu kapulaukā, Kakužēnu Mīklas kalnā u. c. Karēļu tautu mītos pīle ir sauszemes radītāja (Spirģis, 2008, 209). Zemgaļu materiālajā kultūrā putniņveida piekaru parādīšanās no 12. gs. līdz 13. gs. vidum saistāma ar aktīviem sakariem starp zemgaļiem un kaimiņos dzīvojošajām Baltijas somu tautām.

Tērvetes Viesturu pirmajā ugunskapā kopā ar putniņveida piekariņiem atrasts fragmentārs **ažūrs krustiņveida piekariņš ar četrstūrīgiem, ieapaļiem galiem un izteiktu krustveida caurlauzumu centrā, ap kuru grupējas 8–12 simetriski izvietoti, apaļi caurumiņi**. Tērvetes pilskalnā atrasts viens šāds piekariņš A laukuma 2. apbūves slānī, 140 cm dziļumā (LNVM VI 24a: 575). Tērvetes Viesturu piekariņa platums – 4,5 cm, garums – 5,1 cm. Zemgalē šī tipa piekariņi kopā ar važiņrotām atrasti sieviešu apbedījumos (Ciemaldes 22. un 26. kapā, Ceraukstes Podiņu 10. un 14. kapā, Bukaišu Atvases 4. kapā, Kakužēnu Mīklas kalnā u. c.) (Jērums, 2020, 158). Analogiski piekariņi sastopami visā Latvijas teritorijā, bet vislielākais to skaits – lībiešu, latgaļu un sēļu materiālajā kultūrā (Sēlpils Lejasdopeļu 2. uzsk. 9. kapā, Ikšķīles kapsētas 312. kapā, Mārtiņsalas pilī un kapsētā). Kā liecina šo krustiņu tipa piekariņu spektrālās analīzes – tie pieder Baltijas reģionam raksturīgajai III grupai un, domājams, ir lokālas izcelsmes juvelieru darbs (Mugurēvičs, 1974, 222). Secinājums – Tērvetes Viesturu

pirmajā ugunskapā atrastais ažūrais krustiņveida piekariņš datējams ar 12. gs. beigām – 13. gs. sākumu.

Tērvetes Viesturu trešajā ugunskapā starp citām stipri sakusušām senlietām identificēts fragmentārs *naziša piekariņš*, kurš rotāts ar saulīšu ornamentu. Analogisks piekariņš atrasts Tērvetes pilskalna A laukuma trešajā apbūves slānī, 153 cm dziļumā (LNVM I 689). Vēl viens naža piekariņš atrasts Mežotnes senpilsētā (TVM 929) (Jērums, 2020, 162). Miniaturu nazišu piekariņi sastopami zemgaļu kapulaukos un dzīves vietās arī kā savrupatradumi. Zemgalē nav zināms neviens nepostīts apbedījums ar šādu piekariņu. Nazis, līdzīgi kā citi piekariņi, iespējams, kalpojis maģiskai darbībai tā laika cilvēku reliģiskajos uzskatos. Vēlāku laiku dainā (LD 35454,1) nazis simbolizē fallu. Tas nozīmē – ja sievietē šādu simbolu nēsā krūšu rotā, iespējams, vēlas maģiski pie-saistīt pretējā dzimuma pārstāvi.

Nelielā skaitā miniaturu nazišu piekariņi atrasti arī lībiešu bērnu apbedījumos. Kā piemēru var minēt Salaspils Laukskolas 31. un 490. kapu (Zariņa, 2006, 274). LD 1729,1 dainā šāda maģiska darbība saistāma ar mātes vēlēšanos bērnu aizsargāt no ļaunuma (www.dainuskapis.lv: 1729:1).

Māte, mani lolodama
Nazi dūra šūpulī:
Nebēdāju sīvu kungu,
Ne asaju zobentiņu!

Tērvetes Viesturu kapulauka trešajā kapā starp senlietām atrasts viens **magoņgalvas piekariņš** – analogisks Tērvetes pilskalnā atrastajam (LNVM VI 24:566). Piekariņa izcelsme saistāma ar Zemgalē 11.–12. gs. karavīru apbedījumos bieži sastopamām pakavsaktām ar magoņgalvu galiem (Dreņģeru-Čunkānu pirmajā kapā, Pavirvītes-Gudu 145. kapā, Ceraukstes Podiņu 20. kapā u. c.). Magoņgalvas piekariņi kā savrupatradumi atrasti arī Mežotnes senpilsētas teritorijā (TVM 61), Ceraukstes Podiņu kapulaukā (TVM 204), Kakužēnu Mīklas kalnā (TVM 327, 1086) un citos senkapos. Piekariņu semantiskā nozīme nav zināma. Tērvetes pilskalnā atrastais piekariņš datējams ar 12. gadsimtu.

Par reti sastopamu piekariņu Zemgalē var uzskatīt **dzelzs atslēgu**, kāda atrasta trešajā / ceturtajā uguns dubultkapā kopā ar dzelzs spieķadatām. Atslēga bija iekārta bronzas stienīša važiņā, kura bija savienota ar dzelzs rotadatu. Jāatzīmē, ka starp senlietām kapā bija arī cilindriska dzelzs slēdzene. Zemgaļu dzīvesvietās un kapulaukos atslēgas kā savrupatradumi tiek atrastas reti, ņemot vērā, ka 12.–13. gs. apbedījumi ir maz pētīti, to atradumu skaits kapos arī ir neliels. Kopā ar citiem piekariņiem divas bronzas atslēdzīņas atrastas Jaunsvirlaukas Ciemaldes 24. kapā (Boy, 1896, Taf. 8). Mežotnes senpilsētā atrastas trīs atslēgas – divas no bronzas (TVM 11, 927) un viena – no dzelzs (TVM 118). Tērvetes Viesturos atrastā dzelzs atslēga, iespējams, bijusi funkcionāla, bet Ciemaldes 24. kapā atrastajām atslēdzīņām ir bijusi simboliska nozīme. Liels skaits atslēgu un slēdžu, kuras iekārtas važiņrotās, atrasts lībiešu apbedījumos Salaspils Laukskolā – 75 atslēgas (Zariņa 2006, 210–212), un 70 atslēgas atrastas Daugmales pilskalnā (Spirģis, 2008, 197). Tērvetes Viesturos atrastā atslēga un slēdzene datējama ar 12.–13. gs.

Aproces. Pirmajā un trešajā / ceturtajā uguns dubultkapā kopā ar citām kapa piedevām atrastas četras aproces. Ar kapa piedevām bagātajā pirmajā ugunskapā atrastas divas spirālaproces un viena aproce ar zvērgalvu galiem. Spirālaproces ir stipri bojātas un fragmentāras, izgatavotas no atšķirīga platuma 5 un 9 mm lentveida bronzas skārda plāksnes. Arī spirālaproču lentes forma ir atšķirīga, vienai spirālaprocei bijis segmentveida, bet otrai – trīsstūrveida griezumam. Spirālaproces ir plaši izplatītas Austrumbaltijas reģionā, un tās plaši lietotas zemgaļu, latgaļu un lībiešu apdzīvotajās teritorijās (Zemgalē – no 8. līdz 12. gs., lībiešu un vendu apbedījumos sastopamas vēl 13. gs.). Zemgaļu sieviešu apbedījumos spirālaproces parasti sastopamas pārī – katrai rokai, ar vienādiem izmēriem, vijumu skaitu un ornamentu. Līdz šim raksta autoram nav ziņu par trīs dažādu aproču atradumiem zemgaļu sieviešu apbedījumos. Pirmajā ugunskapā starp sievietes rotām kopā ar

divām spirālaprocēm atrasta arī viena aproce ar zvērgalvu galiem un paplatinātu vidusdaļu, kas ierāmēta ar dubultu, reljefu, rievainu līniju. Jāatzīmē, ka tāda veida aproces tiek uzskatītas par tipiskām kuršu vīriešiem un Zemgalē nav sastopamas (Vaska, 2008, 115; Vaska 2019, 234). Analogiska aproce atrasta arī trešajā / ceturtajā dubultapbedījumā. Aproces ar zvērgalvu galiem kuršu apdzīvotajās teritorijās lietotas 12.–13. gs.

Gredzeni. Tērvetes Viesturu pirmajā, otrajā, trešajā / ceturtajā un piektajā ugunskapā kopumā atrasti 27 gredzeni un to fragmentāras daļas. Lielākā daļa gredzenu saglabājusi savu sākotnējo formu un nav deformēti, kas liecina, ka tos, iespējams, nav skārusi uguns. No 27 gredzeniem 18 ir spirālgredzeni, kuri veidoti no apaļas bronzas stieples, kas ir visnenākais un izplatītākais gredzenu tips Austrumbaltijas reģionā. To lietošana aizsākusies mūsu ēras pirmajos gadsimtos un sastopama vēl jauno laiku apbedījumos (Vilcāne, 2021, 469). Ņemot vērā, ka Tērvetes Viesturu kapulaukā ir ugunskapu apbedīšanas veids, nav nosakāms, cik no atrastajiem spirālgredzeniem ir lietoti kā rokas rotas un cik no tiem ir bijuši iekārti važiņrotās. Tērvetes Viesturu pirmajā ugunskapā viens bronzas skārda lentes gredzens bez jebkāda ornamenta veidots no bronzas skārda lentes (2. att.). Šādi bronzas skārda lentes gredzeni ar iesistu saulišu ornamentu – solāro simboliku – raksturīgi zemgaļu materiālajai kultūrai 13.–14. gs. sākumā. Tērvetes Viesturu pirmā ugunskapa gredzeni datējami ar 11. gs. otro pusi – 12. gs. sākumu.

Kopumā Tērvetes Viesturu ugunskapos (pirmais un trešais / ceturtais kaps) atrasti septiņi bronzas gredzeni ar pamīšus saejošiem galiem un paplašinātu priekšpusi, kuru grezno tordējuma imitācija (izplatīts gredzenu veids visā Austrumbaltijas reģionā). To lietošanas laiks ir no 11. gs. līdz pat 15. gs. Šie gredzeni sastopami abu dzimumu apbedījumos, bet jāatzīmē, ka vīriešu kapos tie ir mazākā skaitā – viens vai divi, bet sieviešu apbedījumos to skaits var sasniegt pat astoņus gredzenus. Trešajā / ceturtajā dubultkapā starp pārējiem gredzeniem atrasts gredzens ar pamīšus

saejošiem galiem un paplašinātu priekšpusi bez dekora. Šis gredzena veids sastopams 12.–13. gs. apbedījumos.

Ādas jostu bronzas apkalumi. Tērvetes Viesturu kā savrupatradumi trešajā laukumā, trešajā / ceturtajā un piektajā ugunskapā atrastas trīs dažādu formu ādas jostu bronzas apkalumi: zāgveida, zvaigžņveida un figurālveida. Stipri postītajā trešajā laukumā kā savrupatradumi kopā ar diviem spirālgredzeniem atrasts viens zvaigžņveida bronzas apkalums, savukārt trešajā / ceturtajā uguns dubultkapā starp citiem kapa inventāra priekšmetiem atrasta liela daļa no ādas jostas apkalumiem: zāgveida apkalumi – 7, jostas sadalītājs – 1, sprādze – 1, jostas gala apkalums – 1, jostas gala figurālas formas apkalumi – 3. Arī piektajā ugunskapā starp kapa inventāru ir daļa no ādas jostas apkalumiem – 6 figurālas formas apkalumi un jostas bronzas sprādze. Jāatzīmē interesants fakts, ka analogiskas veselas jostas ar zāgveida un zvaigžņveida apkalumiem atrastas 1957. gada arheoloģisko izrakumu laikā Tērvetes pilskalnā, B izrakumu laukumā trešajā slānī 1,5 m dziļumā. Depozītā bija trīs ādas jostu rituļi ar astoņām jostām (LNVM VI 24: 414–416), no kurām divas bija ar zvaigžņveida bronzas apkalumiem, trīs ar zāgveida apkalumiem un trīs – ar dzīvniekveida bronzas apkalumiem. Zāgveida un dzīvniekveida bronzas apkalumi bija dekorēti ar sudraba platējumu (Urtāns, 1977, 210–211). Arī Tērvetes Viesturos bronzas apkalumi bijuši platēti ar sudrabu, bet kremācijas laikā uguns augstās temperatūras ietekmē tas ir sakusis un atdalījies no bronzas plāksnītes. Starp Tērvetes pilskalnā atrastajām jostām nebija jostas ar figurālas formas apkalumiem, bet pilskalnā atrastas pēc formas un izgatavošanas paņēmiena ļoti līdzīgas jostas ar dzīvniekveida apkalumiem. Tērvetes Viesturu kapulaukā un Tērvetes pilskalnā atrastās jostas var datēt ar vienu periodu ap 12. gs. Var pieņemt, ka kapulaukā atrastās jostas ir izgatavotas vienā un tajā pašā rotkaļu darbnīcā – Tērvetes pilskalnā. Jostas ar zāgveida un zvaigžņveida apkalumiem sastopamas arī citās baltu un Baltijas somu apdzīvotajās teritorijās, arī Sāmsalā (Māgi, 2002: plate 38, 52, 66).

Svariņi. Par reti sastopamu kapa piedevu var uzskatīt trešajā / ceturtajā dubultkapā atrastos saliekamos svariņus kopā ar svariņu kārbīņu. Latvijas teritorijā ir atrasts lielākais svariņu skaits Baltijā – 105 eksemplāru, no tiem Zemgalē – 48 svariņi vai to sastāvdaļas: Jaunsvirlaukas Kakužēnos – 1, Bālās-Šķērstaļnos – 1, Tērvetes pilskalnā – 5, Ciemaldē – 1, Mežotnē – 8, Ceraukstes Podiņos – 1, Dreņģeros-Čunkānos – 4, Čapānos – 1, Daugmalē – 26 (Berga, 1996, 59). Arī Lietuvā zemgaļu apdzīvotajās teritorijās ir atrasti svariņi un to sastāvdaļas (Linkuvas, Pavirvītes-Gudu kapulaukā (ZS 2003, 75).

Zemgaļu apdzīvotajās teritorijās atrasta gandrīz puse no Latvijā atrastajiem svariņiem. Neapšaubāmi, zemgaļus var uzskatīt par aktīvākajiem tirgotājiem no Baltijas jūras austrumu krastā dzīvojošajām tautām. Zemgaļi kontrolēja ūdens ceļus Latvijas lielākajās upēs – Daugavā un Lielupē – un šo upju ietekas jūrā. Zemgaļiem ir piederējusi sava osta (IH 1993, 61), kura minēta skandināvu rūnakmeņos saistībā ar tirdzniecības sakariem (ZS 2003, 78). Jāatzīmē arī fakts, ka zemgaļiem 13. gs. ir piederējuši “tirdzniecības nami” Eiropā. Tā Zēstē (*Soest*) Vestfālenē 1220.–1254. gadā pastāvējis tirdzniecības nams *Semigalli*, kuru bija dibinājis vasku tirgotājs Indriķis Semigallus. Savukārt Rīgas parādnieku grāmatā 1288. gadā atzīmēts kāds zemgaļu tirgotājs – Jānis no Lībekas (Teivens, 1985, 38). Latvijas teritorijā svariņi parādījās 10. gs. otrajā pusē kopā ar strauju dirhēmu skaita pieaugumu. Lielā skaitā tie tiek lietoti 11. gadsimtā, kad tiek svērti dirhēmi un Rietumeiropas denāri un sudraba stienīši – ozeriņi.

Tērvetes Viesturos atrastā svariņu kārbīņa kopā ar svariņiem stipri deformējusies kremācijas augstās temperatūras ietekmē, bet, spriežot pēc kārbīņas svara un smalku važiņu sakusumiem, var izdarīt secinājumu, ka svaru kārbīņā atrodas svaru kausiņi, kuri bijuši iekārti smalkās bronzas važiņās. Nav nosakāms, vai svaru kārbīņa ir bijusi ornamentēta. Visgreznākie svariņi ar ornamentētu svaru kārbīņu atrasti Dreņģeru-Čunkānu 311. kapā: kausiņu ornaments veidots no svītrotiem

koncentriskiem apliem, kuros izvietoti trīsstūri, bet stienīši rotāti ar līkloci, kurš bijis ielikts līdzīgi rotātā kārbīnā (ZS 2003, 75).

Zobena maksts uzgalis. Viens stipri sakusis bronzas zobena maksts uzgalis atrasts trešajā / ceturtajā dubultkapā kopā ar citām vīriešu dzimtes pārstāvja kapa piedevām. Pēc Jāņa Asara tipoloģijas, maksts uzgalis pieskaitāms pie trešā tipa zobenu maksts uzgaļiem ar krusta (vai romba) attēlojumu centrā un palmetes motīvu gar malām (Asaris 1994, 23 vai Vb – pēc Kazakevičus tipoloģijas (Kazakevicius, 1998, 287–332)). Minētā tipa uzgaļi plaši izplatīti visās baltu un Baltijas somu apdzīvotajās teritorijās, arī Zemgalē (Tērvetes pilskalnā, Mežotnē, Mežotnes pilskalnā, Mežotnes Kugrēnos u. c.). Latvijas teritorijā zināmi aptuveni 120 minētā tipa uzgaļi.

Slēdzene. Trešajā / ceturtajā dubultkapā atrasta piekaramā dzelzs cilindriskā slēdzene. Jāpiemin, ka šajā apbedījumā atrasta arī dzelzs atslēga, kura minēta iepriekš. Latvijas teritorijā gotlandiešu koka slēdzenes sastopamas kopš 8.–9. gadsimta. Šāda slēdzene atrasta Grobiņā. Piekaramās slēdzenes sadzīvē ieviešas kopš 10. gs., bet to plaša izmantošana attiecināma uz 12.–13. gs. (Mugurēvičs, 2008, 89). Ņemot vērā maz pētītu vēlā dzelzs laikmeta zemgaļu kapulauku, to atradumu skaits zemgaļu kapulaukos ir neliels. Tās lielākā skaitā sastopamas dzīvesvietās (Tērvetē, Mārtiņsalā, Asotē, Koknesē, Sēlpilī u. c.). Jāatzīmē, ka Tērvetes pilskalna trešajā slānī atrastas piecas cilindriskās dzelzs slēdzenes (LNVM VI 24:46, 69, 715, 1137). Minētās cilindriskās slēdzenes, pēc Kolčina tipoloģijas, attiecināmas uz B tipu (Kolcin, 1959, zīm. 67: 1–3).

Piesis. Starp trešā / ceturta dubultkapa inventāra senlietām atrasts dzelzs piesis ar U veida izliekumu. Pieša garums ir 12,8 cm, bet loka platums – 8,6 cm. Pieši ir liels retums zemgaļu apbedījumos. Ņemot vērā pieša koroziju un rūsas uzslāņojumu, nav iespējams noteikt precīzi, pie kāda tipa tas pieskaitāms. Nav skaidri nosakāms, vai piesim bijis dzelksnis vai ritenītis. Uz tā loka saskatāmas vertikālas rievās. Nav nosakāms, vai rievās ir bijušas dekorētas ar krāsainā metāla stieplēm. Piešu

atradumi apbedījumos tradicionāli tiek saistīti ar karavīru jātnieku jeb karadraudzei piederīgu indivīdu (Svarāne, 2013, 183). Jāatzīmē, ka šajā apbedījumā atrasts arī iepriekš minētais bronzas zobena maksts uzgalis. Pēc formas līdzīgi pieši atrasti Tērvetes pilskalnā (LNVM VI24a: 652) un Rūsīšu-Debešu kapulaukā (LNVM A 12071:7).

Nazis. Tērvetes Viesturos stipri korodējuša 7,6 cm gara dzelzs naža fragmentāru daļu atrada trešajā / ceturtajā dubultkapā starp vīrieša un sievietes apbedījuma inventāra priekšmetiem. Par salīdzinoši bieži sastopamu kapa inventāra priekšmetu var uzskatīt nazi. Tie sastopami gan vīriešu, gan sieviešu apbedījumos. Izmēros mazie naziši uzskatāmi par tipisku sadzīves priekšmetu un darbarīku.

Apģērbs. Lielais bronzas spirālīšu un gredzentiņu skaits otrajā ugunskapā ir vienīgā liecība par apģērbu un to rotājumu apbedījumos. Tradicionāli – ar bronzas gredzentiņiem grezni rotāti Baltijas somu un latgaļu apģērbi, bet atsevišķos gadījumos – zemgaļu apbedījumos arī sastopamas apģērba detaļas, kuras dekorētas ar bronzas spirālītēm, gredzentiņiem vai alvas podziņām. 2007. gada Tērvetes Ķūru kapulauka arheoloģiskās izpētes laikā 20. kapā tika atrasts liels skaits izkaisītu bronzas gredzentiņu. Spriežot pēc kapa piedevām, apbedījumā bijusi guldīta sieviete. Vienmērīgi izkaisītie gredzentiņi, iespējams, saistāmi ar rotājumu villainei, kura bija pārklāta pār mirušo. Interesants atradums ir Tērvetes Ķūru 29. kapā atrastā alvas podziņa un sadalījusies alvas podziņu virtene, kuras liecina, ka arī zemgaļu sieviešu apģērbs dažkārt rotāts ar alvas podziņām. Mežotnes senpilsētas teritorijā atrasta bronzas lejamveidne – alvas podziņu atliešanai (TVM 694).

Daļa no Tērvetes Viesturu trešā kapa bronzas spirālītēm varēja būt bronzas vainaga vai villaines galu pušķa sastāvdaļa, par ko liecina divi sakusuši fragmentāri **sadalītāji** ar caurumiņiem – dzijas, vilnas vai auklas ievēršanai, līdzīgi kā Dreņģeru-Čunkānu 45. kapā, Šukoņu 134. kapā (Žeiere, 2017, 61). Bet nepārprotami var apgalvot, ka bronzas gredzentiņi ar segmentveida griezumam ir daļa no apģērba rotājuma.

Tērvetes Viesturos 2020. gadā atklātais kapulauks ar ugunskaapiem sniedz būtisku informāciju par zemgaļu apbedīšanas tradīcijām 12.–13. gadsimtā. Kapulauka ģeogrāfiskais novietojums un kapu inventārs neapšaubāmi norāda, ka ugunskaapos guldīti zemgaļu materiālajai kultūrai piederīgi indivīdi. Apbedījumu atklātās rotas (rotadatas, saktas, piekariņi, gredzeni), apģērba rotājumi (jostas) un saimniecības priekšmeti (atslēgas, slēdzenes, naži) ir identiski tiem, kādi atrasti Tērvetes pilskalna 12.–13. gadsimta kultūrslāņos. Iespējams, ka daļa rotu un sadzīves priekšmetu izgatavots Tērvetē un ugunskaapos guldītie ir Tērvetes zemgaļi. Jāatzīmē, ka Tērvetē arī 2021. gadā kā savrupatradumi uz lauka – līdzās Tērvetes Viesturu meža masīvam – atrastas rotas ar kušanas pazīmēm, kuras liecina par vēl esošiem līdz šim neatklātiem ugunskaapiem Tērvetē. Tērvetes Viesturi ir pirmais zināmais zemgaļu kapulauks, kurā atklāti tikai ugunskaapi, kas liecina, ka 12.–13. gs. sākumā vienīgais zemgaļu apbedīšanas veids ir ugunskaapi, kuros mirušie ir kremēti. Kapulaukā starp kapa inventārā esošajām rotām ir atklātas arī zemgaļiem neraksturīgas rotas – aproces ar zvērgalvu galiem un kakla rota ar stikla kreili. Bet, ņemot vērā, ka zemgaļu 12.–13. gs. atklāto ugunskaapu skaits ir niecīgs, trūkst avotu par zemgaļu rotu un apģērba nēsāšanas tradīcijām un kaļos līdz dotām rotām, nevar noteikt, vai zemgaļiem minētās rotas un priekšmeti ir vai nav bijuši raksturīgi attiecīgajā laika posmā. Apkopojot iegūto informāciju no Tērvetes Viesturu un citiem zemgaļu kapulaukiem, kuros atklāti ugunskaapi, var izdarīt secinājumus. Tērvetes Viesturu senkaļos apbedījumi datējami ar 11. gs. beigām līdz 13. gs. sākumam. Agrākais apbedījums ir pirmais kaps, kurš datējams ar 11./12. gs., apbedījums atrodas senkaļu perifērijā, aptuveni 100 m attālumā uz rietumiem no pārējiem ugunskaapiem, otrais, trešais / ceturtais un piektais ugunskaaps datējami ar 12. gs. beigām vai 13. gs. sākumu.

2007. gadā Tērvetes Ķūros atklāts ugunskaaps (17. kaps), kurā atradās trīs indivīdu – nedeguša skeletapbedījuma kaula fragmenti un divu kremētu apbedījumu paliekas. Kaps

bijis ierīkots analogiski citiem skeletapbedījumiem, kuros kapa bedre bija taisnstūrveida, ar noapaļotiem galiem (Jērums, Muižnieks, 2008, 42). Apbedījums datējams ar 11. gs. Iepriekš minētais kaps apliecina, ka kuršu iespaidā Zemgalē pirmie apbedījumi ar ugunskaapiem sastopami kopš 11. gadsimta. Un var pieņemt, ka Rietumzemgalē kopš 12. gadsimta izplatītākais apbedījuma veids ir ugunskaapi. Tērvetes Ķūru kapulauka perifērijā tika atklāts vēl viens 12.–13. gs. ugunskaaps (27. kaps), kurā mirušais kremēts un tā paliekas kopā ar degušām rotām sabērtas apaļas formas kapa bedrē. Vienīgais ar 12.–13. gadsimtu atklātais apbedījums – Tērvetes Ķūros, līdzīgi kā Tērvetes Viesturos, ir ugunskaaps.

Secinājumi

Atklātais Tērvetes Viesturu ugunskaapu kapulauks sniedz jaunas liecības par zemgaļu apbedīšanas tradīcijām. Jaunatklātais kapulauks apstiprina dažu arheologu (N. Jēruma, V. Muižnieka, E. Vasiļauska) iepriekš izteiktus pieņēmumus, ka zemgaļi 11. gadsimta beigās no skeletapbedījumiem līdzenajos kapulaukos pakāpeniski pāriet uz jaunu apbedīšanas veidu – mirušo kremāciju, ierīkojot ugunskaapus. Ņemot vērā jaunatklātā kapulauka apbedīšanas veidu – kremāciju, var apgalvot, ka zemgaļi 12.–13. gs. ir praktizējuši divas mirušo apbedīšanas tradīcijas – inhumāciju un kremāciju. Rietumzemgalē par dominējošo apbedīšanas veidu kļuvusi kremācija. Mirušo kremācijas izplatība bija cieši saistīta ar blakus kaimiņos dzīvojošo etnisko grupu (kuršu, žemaišu, augštaišu, lietuviešu) ietekmi.

Var pieņemt, ka no 11. gadsimta beigām līdz 14. gadsimta sākumam Rietumzemgalē ugunskaapi ir dominējošais apbedīšanas veids. Austrumzemgalē pāreja uz ugunskaapiem norisinās lēnāk un 12.–13. gadsimtā ugunskaapi tiek ierīkoti līdzās skeletapbedījumiem. Sākotnēji daļa ugunskaapu ierīkoti līdzās skeletapbedījumiem vai kapulauku perifērijās, bet lauksaimnieciskās darbības rezultātā tie tikuši iznīcināti. Vēl nepostītus saglabājušos zemgaļu

ugunskapus, iespējams, var atrast meža masīvos, kur nav notikusi saimnieciskā darbība.

11. gadsimtā kremācijas procesā sadegušā indivīda kauli ar kapa piedevām un pelniem tiek sabērti taisnstūra kapa bedrēs noteiktā vietā jeb izkaisīti pa visu kapa bedri. 12.–13. gadsimtā Rietumzemgalē kremācijas procesā sadegušā indivīda kauli ar kapa piedevām tiek sabērti piltuvveida bedrē, kuras dziļums sasniedz 0,60 m, bet bedres diametrs augšpusē ir ap 0,50 m. Piltuvveida bedre tiek aizbērta pakāpeniski – pa slāņiem. Sākotnēji tiek sabērtas ogles ar pelniem un pēc kremācijas palikušiem kaulu fragmentiem, tad seko smilts, un atkal ogles ar pelniem un kauliem, veidojot slāņainu ugunskapa aizbērums. Pēdējie – augšējie – slāņi satur bronzas un dzelzs degušus un kusušas priekšmetus, kas sabērti kapa virspusē. Atsevišķi priekšmeti var atrasties arī dziļākos slāņos, kas, iespējams, salasīti no kremācijas vietas kopā ar oglēm, pelniem un kauliem.

Mirušie tiek kremēti kādā noteiktā, izvēlētā vietā, pēc tam salasītas kaulu paliekas, pelni un kremēšanas procesā kusušās rotas, ieroči, sadzīves priekšmeti un to fragmentāras daļas un sabērti kapa piltuvveida bedrēs. Iespējams, apbedīšanas rituāla laikā pie ugunskapa tika veiktas rituālas darbības, par ko liecina Tērvetes Viesturos pie pirmā ugunskapa atklātais deguša staba fragments.

Tērvetes Viesturos starp atrastajām senlietām fiksētas arī Baltijas somiem un kuršiem raksturīgas rotas, kas liecina par savstarpēju mijiedarbību starp zemgaļiem un citām līdzās dzīvojošām tautām. Var pieņemt, ka Tērvete kā nozīmīgs sava reģiona politiski ekonomiskais centrs bijis multikulturāls un Tērvetes apkaimē līdzās zemgaļiem dzīvojušas arī citas sentautas (kurši, vendi, lībieši), kas atstājušas zināmu iespaidu uz zemgaļu materiālo kultūru 12.–13. gadsimtā.

Saīsinājumi

b. n. – bez numura

LNVM – Latvijas Nacionālais vēstures muzejs

TVM – Tērvetes vēstures muzejs

CVMM – Cēsu Vēstures un mākslas muzejs

ĢEJVM – Ģederta Eliasa Jelgavas Vēstures un mākslas muzejs

Literatūra

Asaris, J., 1994. 11.–13. gs. zobena maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 17, 21–28.

Boy, C., 1896. *Bericht über Ausgrabungen auf dem Kronsgute Zeemalden in Kurland*. Sb. Kurl. 1895–1896, 1–35.

Banyte-Rowell, R., et al., 2003. *Zemgaļi senatnē*. Latvijas Vēstures muzejs, Lietuvos Nacionalinis muziejus. Rīga.

Berga, T., 1996. Saliekamie svariņi Latvijā (10.–13. gs.). *Arheoloģija un etnogrāfija*, 18, 49–61.

Brīvkalne, E., 1974. Tērvetes saktas. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 11. Rīga, 121–140.

Caune, A., 1987. Jaunsaules Siliņu kapulauks. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 15. Rīga, 45–55.

Ciglis, Griciuviene et al., 2004. Ciglis, J., Buža, Z., Radiņš, A., Grasis, N., Griciuviene, E., Grižas, G. Banyte-Rowell, R. Žemgaliai. The Semigallians. *Baltu archeoloģijas paroda. Katalogas. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius.

Guščika, E., Vasks, A., 2010. Pētījumi Mežītes arheoloģisko pieminekļu kompleksā 2008. un 2009. gadā. *Arheoloģu pētījumi Latvijā 2008./2009. gadā*. Rīga, 40–44.

Franciska no Moliano izmeklēšanas protokols 1312. gadā. 2010. No latīņu valodas tulkojis, priekšvārdu un komentārus sarakstījis Ē. Mugurēvičs. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

- Jērums, N., 2008. Krustadatas Kurzemē. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 14. Rīga, 2008, 57–71.
- Jērums, N., 2021. Tērvetes pilskalns. *Latvijas arheoloģijas rokasgrāmata*. Rīga: Zinātne, 206–207.
- Kazakevicius, V., 1998. Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai). *Lietuvos archeologija*. Vilnius, 287–332.
- Kochin, B. A., 1959. *Zeleezobrabativajushie remeslo Novgoroda Velikovo*, 65, 7–120.
- Kraukle, R., 2011. *Talsu pilskalns 10.–15. gadsimtā*. Maģistra darbs. Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte. Rīga.
- Lazdiņa, I., Vasks, A., 2012. Arheoloģiskie pētījumi Mežītes pilskalna apmetnē 2010. un 2011. gadā. *Arheologu pētījumi Latvijā 2010./2011. gadā*. Rīga, 39–44.
- LA – Apals et al., 1974. *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga: Zinātne.
- Mägi, M., 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Õsel), 9th–13th centuries AD*. Tallinn, CCC Papers.
- Mugurēvičs, Ē., 1961. Svarīgākie ceļi lībiešu un latgaļu teritorijā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 3. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 61–81.
- Mugurēvičs, Ē., 1974. Krustiņveida piekariņi Latvijā laikā no 11. līdz 15. gadsimtam. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 11. Rīga: Zinātne, 220–239.
- Mugurēvičs, Ē., 2008. *Viduslaiku ciems un pils Salaspils novadā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Ozere, I., 1986. *Priveski-amuleti iz mogilnykov Kurzeme X–XV vv*. Moskva: Nauka, 41–49.
- Radiņš, A., 2000. Daugavas ceļš un Daugmale. Cauri gadsimtiem. *Latvijas vēstures muzeja raksti*, 7. Rīga: Latvijas vēstures muzejs, 101–121.
- Radiņš, A., 2002. Pirmo pilsētu veidošanās problēmas Latvijā. *Latvijas vēstures muzeja raksti*, 8. Rīga: Latvijas vēstures muzejs, 143–152.
- Svarāne, D., 2013. *Pētījumi Latvijas seno metālu tehnoloģijā (11.–17. gadsimts)*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Spirģis, R., 2008. *Bruņrupuču saktas ar krūšu važiņrotām un lībiešu kultūras attīstība Daugavas lejtecē 10.–13. gadsimtā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Šnē, A., 2002. *Sabiedrība un vara: sociālās attiecības Austrumlatvijā aizvēstures beigās*. Rīga: Inteleks.
- The Curonians. Tribe Culture According to the Burial Data. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 2009.
- Teivens, A., 1985. *Latvijas dzirnavas*. Stokholma: Universaltryck Grafiska AB.
- Tomašūns, A., 2016. Pārskats par valsts nozīmes arheoloģiskā pieminekļa – Dambišu senkapu (aizs. Nr. 9165) teritorijā veiktajiem arheoloģiskajiem izrakumiem.
- Tomašūns, A., 2018. Arheoloģiskie izrakumi Dambišu senkapos 2016. gadā. *Arheologu pētījumi Latvijā 2016./2017. gadā*. Rīga, 85–88.
- Tomsons, A., 2018. Zobenī Latvijas teritorijā no 7. līdz 16. gadsimtam. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 27. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs.
- Toropina, G., 1986. Aizsardzības darbs kapulaukā pie bij. Lielvārdes pārceltuves un arheoloģisko pieminekļu apsekošana Cēsu rajonā. *Arheologu zinātniskās atskaites sesijas materiāli par 1984. un 1985. gadu*. Rīga: Zinātne, 109–112.
- Urtāns, V., 1977. *Senākie depozīti Latvijā*. Rīga: Zinātne.
- Vaska, B., 2008. Kuršu pakavsaktas un to ornamenti. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 14. Rīga, 2008, 105–128.
- Vaska, B., 2019. *Rotas un ornamenti Latvijā no bronzas laikmeta līdz 13. gadsimtam*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs.
- Vasks, A., 2008. Kurši Padurē? *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 14. Rīga, 153–166.
- Vasiliauskas, E., 2001. XII–XIII a. žemgalių laidojimai. *Lietuvos archeologija*, 21. Vilnius, 335–354.
- Vaškevičiūtė, I., 2004. *Žiemgaliai V–XII amžiuje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2004.

- Vaškevičiūtē, I., 2008. *Pavirvitės kapinynas (X–XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.
- Vilka, A., Plankājs, E., Stivriņš, N., 2018. Jaunākie pētījumi Cēsu dzelzceļa stacijas kapulaukā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 30. Rīga: Zinātne, 131–148.
- Zaltāns, K., 2012. *T. s. tirgotāju komplekts Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā*. Bakalaura darbs. Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte. Rīga.
- Zariņa, A., 1997. Kapi ar tirgotāja piederumiem Salaspils Laukskolas kapulaukā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 19. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 97–106.
- Zariņa, A., 2006. *Salaspils Laukskolas kapulauks. 10.–13. gadsimts*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- ZS – *Zemgaļi senatnē*, 2003. Rīga.
- Zemītis, G., 2004. *Ornaments un simboli Latvijas aizvēsturē*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Žeiere, I., 2017. *Arheoloģiskais tērps, tā darināšana, valkāšana un komplektēšana mūsdienu Latvijā*. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs.

NEW EVIDENCE ABOUT 11TH–13TH CENTURY CREMATIONS IN THE TERRITORY OF SEMIGALLIANS: THE RESULTS OF RESEARCHING CEMETERY OF TĒRVETE VIESTURI

Normunds Jērumis

Tērvete History Museum

This study analyses the material of the archaeological excavations of the newly discovered Tērvete Viesturi cemetery, which provides previously unknown, significant evidence about the traditions and material culture of the Semigallians in the 12th–13th centuries.

Keywords: cremation graves, burial equipment, Semigallians.

Summary

In 2020, from 22 to 23 May, in the territory of Tērvete Nature Park – in the forest massif, small-scale works of identification and archaeological research of the ancient burial ground were carried out. The aim of the research is to identify and determine the boundaries of the territory of the ancient cemetery as much as possible, to reveal and study individual cremation graves in order to determine the chronology of the burial, the type of burial and the ethnicity. The total

approximate survey area is about 2 ha. During the identification of the ancient burial ground, six exploration sites were measured, with a total area of 11.5 m². Burials were found in 4 excavation sites – sites 1, 4, 5, 6.

In total, evidence of 4 cremation graves was obtained. Objects found in one of the cremation grave indicate that there was double burial. Discovered graveyard of the Tērvete Viesturi cremation grave provides new evidence of the Semigallian burial traditions. the newly discovered cemetery

confirms the previous assumptions of some archaeologists (N. Jērumš, V. Muižnieks, E. Vasiliauskas) that at the end of the 11th century the Semigallians gradually switched from inhumation burials in the flat cemeteries to a new type of burial – cremation of the dead by arranging cremation graves. Considering the type of burial of the newly discovered graveyard – cremation, it can be stated that the Semigallians of the 12th–13th centuries have practiced two traditions of burying the dead – inhumation and cremation. Cremation is becoming the predominant type of burial in Western Zemgale.

The prevalence of cremation of the dead was closely related to the influence of neighbouring ethnic groups (Curonians, Samogitians, Augstaitians, Lithuanians). It can be assumed that from the late 11th century to the early 14th century in the western part of the country the cremation was the dominant type of burial. In Eastern Zemgale, the transition to cremation was slower, and in the 12th–13th centuries cremation graves were installed next to inhumation graves. Initially, some of the cremation graves were installed next to inhumation graves or in the periphery of the graveyard, but as a result of agricultural activity they were destroyed. Undisturbed, preserved Semigallian cremation graves may be found in forest areas where no economic activity has taken place. In the 11th century, the bones of an individual burnt in the process of cremation with grave goods and ashes are crushed into rectangular grave pits in a certain place or scattered throughout the grave. In the 12th–13th centuries in Western Zemgale,

the bones of an individual burnt during the cremation process with grave goods are crushed into a funnel-shaped pit, the depth of which reaches up to 0.60 m, but the diameter of the pit at the top is about 0.50 m. The funnel-shaped pit is filled gradually – in layers. Initially, the coal with ashes and bone fragments left in the cremation process is crushed, followed by sand, and again the coal with ashes and bones, forming a layered backfill.

The last – upper – layers contain burnt and molten objects of bronze and iron, which are crushed on the surface of the cremation grave. Some items may also be in deeper layers, possibly picked from the cremation site along with coal, ash and bones. The dead are cremated in a certain, chosen place, then the remains of bones, ashes and ornaments, weapons, household items and their fragments melted in the process of cremation are collected, crushing them into grave pits.

Perhaps during the funeral ritual, ceremonial activities were performed at the cremation grave, as evidenced by the fragment of the burning pole discovered in the 1st cremation grave in Tērvete Viesturi. Among the antiquities found in Tērvete Viesturi, Baltic Finns and Curonians also have ornaments, which testify to the interaction between the Semigallians and other peoples living side by side. It can be assumed that Tērvete, as an important political and economic centre of its region, was multicultural, and other ancient nations (Curonians, Vendis, Livs) lived in the vicinity of Tērvete, which had a certain impact on the material culture of Zemgale in the 12th–13th centuries.

List of illustrations

Fig. 1. Location plan of cremation grave location plan. Drawing by M. Kalniņš.

Fig. 2. Inventory of the 1st cremation grave in Tērvete Viesturi: 1–4 bronze necklaces, 5–6 spiral bracelets, 7 – chain ornament (cross-shaped pin with segmented chain holders, chains with chain spacer, bronze chains with bird-shaped pendants), 8 – bronze bracelet with beast's head, 9 – bronze rings, 10 – bronze and silver antiquities, 11 – bronze tin ribbon ring. Photo by N. Jērumš.

Fig. 3. Reconstruction of the arrangement of clothes and jewellery of the woman of the 1st cremation grave. Photo by N. Jērumš.

Fig. 4. Bronze spiral rings and star type bronze belt bound from the 3rd excavation area. Photo by N. Jērums.

Fig. 5. Inventory of the 2nd cremation grave in Tērvete Viesturi. Photo by N. Jērums.

Fig. 6. Photograph of the 3rd and 4th cremation grave in Viesturi. Photo by N. Jērums.

Fig. 7. Inventory of the 3rd and 4th cremation grave in Tērvete Viesturi: 1-2 bronze rings, 3 – bronze bracelet with the beast's head, 4 – iron lock, 5 – iron knife, 6 – iron brooch, 7 – bronze sword clasp, 8 – bronze sword sheath; 9 – fragment of iron siphon needles and iron chain jewellery, 10 – bronze bird-shaped pendant, 11 – bronze weight box with scales, 12 – bronze belt saw-shaped fittings, bronze buckle and bronze belt divider. Photo by N. Jērums.

Fig. 8. Inventory of the 5th cremation grave of the 6th excavation area. Photo by N. Jērums.

TREPANĀCIJAS TIKAI PRIVILEĢĒTAJIEM? LATVIJAS DZELZS LAIKMETA GADĪJUMU IZPĒTE (7.–10. GS.)

Guntis Gerhards*, Antonija Vilcāne, Elīna Pētersone-Gordina, Aija Ērkšķe

LU Latvijas vēstures institūts

Pētījuma mērķis skaidrot iespējamo trepanāciju saistību Latvijas 7.–10. gs. arheoloģiskajā materiālā ar indivīda sociālo statusu. Rakstā analizētas trepanācijas no Lejasbitēnu, Čunkānu-Dreņģeru un Īdeņu kapulaukiem. Izpēte veikta makroskopiski. Trepanācijas konstatētas septiņiem pieaugušiem vīriešiem un vienā gadījumā nepieaugušam sieviešu dzimtes indivīdam. Vairākumā gadījumu tās veiktas ar kasīšanas metodi. Iespējamais trepanāciju cēlonis galvaskausa traumas. Daļa indivīdu šo operāciju pārdzīvojuši. Indivīdu iespējamais sociālais statuss noteikts, balstoties uz senlietu materiālu gan konkrētā kapulaukā, gan plašākā teritoriālā kontekstā. Vismaz daļa vīriešu, kuriem veikta trepanācija, saistāma ar augstu sociālo statusu tā laika sabiedrībā. Limitējošais izpētes faktors postītie apbedījumi ar nepilnīgu kapa inventāru.

Atslēgas vārdi: trepanācija, apbedīšanas tradīcijas, latgaļi, zemgaļi, sociālais statuss.

levads

Trepanācija (fr. *trépanation* < gr. *trypanon* urbis; trepāns) ir viena no vecākajām zināmajām ķirurģiskajām procedūrām, kurā atver kādu kaula dobumu, visbiežāk galvaskausu.

Trepanācija tiek definēta kā tīša galvaskausa velves perforācija ar kaula daļas noņemšanu. Ķirurģiskā manipulācija ietver galvas ādas iegriezumu, mīksto audu izgriešanu un kaula izņemšanu (Roberts and Manchester, 2005).

Tās laikā parasti netiek bojāti apakšā esošie mīkstie audi, piemēram, asinsvadi, smadzeņu apvalki un smadzenes (Aufderheide and Rodríguez-Martín, 1998; Ortner, 2003). Neskatoties uz iespējamo smadzeņu traumēšanu, asiņošanas risku un infekciju, trepanācija bija pārsteidzoši plaši izplatīta pasaules aizvēsturē Eiropā, Amerikā, Āzijā un Āfrikā (Lisowski, 1967). Mūsdienās galvaskausa trepanācija ir ķirurģiska rutīnas procedūra, ko galvenokārt izmanto pēc smagas traumas, lai apstrādātu

* Korespondējošā autora e-pasts: guntis.gerhards@inbox.lv

brūci valēja ievainojuma rezultātā, lai veiktu dekompresiju, ja galvaskausa dobumā ir paaugstināts spiediens, vai intrakraniālu jaunveidojumu (smadzeņu audzēju) gadījumos (Nerlich et al., 2003, 43–44). Kad zinātniskajā literatūrā pirmoreiz tika aprakstīta seno inku galvaskausa trepanācija no Peru (Broca, 1867), par seno cilvēku veidotajiem “caurumiem” dzīvo galvaskausos jau kopš 19. gs. otrās puses interesējušies dažādu jomu speciālisti – antropologi, etnogrāfi, arheologi, ķirurgi, neirologi, psihologi u. c.

Trepanācijas arheoloģiskajā materiālā tagadējā Latvijas teritorijā zināmas kopš vēlā neolīta (Derums, 1979). Līdz šim Latvijas dzelzs laikmeta trepanācijas skatītas kā atsevišķi paleopatoloģijas gadījumi (Derums, 1988).

Trepanācijas cēloņi un veidi

Lai gan pēdējo 150 gadu laikā analizēti vairāki tūkstoši trepanāciju gadījumu no visas pasaules, pētnieku vidū nav vienprātības par cēloņiem, kas izraisījuši šo fenomenu. Nereti pētnieki var tikai pieņemt, nevis pierādīt patiesos trepanācijas iemeslus. Sākotnēji (Broca, 1877) arheoloģiskajā materiālā identificēja divus trepanācijas veidus: 1) ķirurģisko, kas veikta medicīniskiem nolūkiem (*trepanatio ante mortem*) un 2) rituālo, kuras mērķis bija izveidot amuletu no kaula fragmenta, kas ņemts no trepanācijas atveres (*trepanatio post mortem sive posthuma*). Tātad trepanācijas tika veiktas gan dzīvajiem, gan mirušajiem. Vēlāk kā atsevišķs trepanācijas veids tika izdalīta simboliskā trepanācija (Bartucz, 1950). Sistematizējot uzkrātos datus, mūsdienās piedāvāts šāds trepanāciju iedalījums:

- Terapeitiskā jeb ķirurģiskā (jebkura atvere galvaskausā, kas izveidota *in vivo*. Parasti izmanto ievainotu, lauztu un iekaisušu kaulu ārstēšanai).
- Maģiski terapeitiskā (uzskata, ka trepanācija ir mēģinājums atbrīvot (izdzīt?) ļauno garu, kas izraisa kādu no dažādām slimībām, kas rodas galvā, piemēram,

galvassāpes, reibonis, neiralģija, koma, delīrijs, meningīts, krampji un citas (Lisowski, 1967). Tā kā šīs slimības neatstāj pazīmes skeletā, tad to nav iespējams apstiprināt.

- Maģiski rituālā (jebkura skeletonizēta galvaskausa pēcnāves atvēršana, lai iegūtu kaula plāksni (amuletu u. c.). Pastāv uzskats, ka šeit jāiekļauj arī trepanācija, kas saistīta ar mumifikācijas rituālu (Boev, 1992). Izteikts arī viedoklis, ka dažkārt bezsamaņā esoša persona tika uzskatīta par mirušu un viņa atveseļošanās (vai nu spontāna, vai ar kādu procedūru palīdzību) tika uzskatīta par atdzīvināšanu (tiek padarīta par “nemirušo”). Konstatējot, ka ir iespējama atveseļošanās no “mirušā” stāvokļa, trepanēšana, iespējams, kļuva par vienu no procedūrām, kas tika izmantota, lai to panāktu. Šai interpretācijai par labu var liecināt trepanācijas, kurām nav konstatētas dzīšanas pazīmes, iespējams, veiktas jau mirušām personām, kā arī nepilnīgas trepanācijas ar dzīšanas pazīmēm, kas var liecināt par “atveseļošanas” procedūras laikā (Pioreschi, 1991).
- Simboliskā trepanācija (galvaskausa velves operācija), kas tiek veikta indivīda dzīves laikā, skarot tikai galvaskausa ārējo cieto plāksnīti (*lamina externa*), daļēji skarot irdeno kaula struktūru, bet neskarot kaula iekšējo plāksnīti (*lamina interna*). Līdz ar to simboliskā trepanācija nav galvaskausam caurejoša (Bartucz, 1950; Boev, 1964).

Trepanācijas metodes un diagnostikas pazīmes

Laika gaitā cilvēks ir izgudrojis dažādas trepanēšanas metodes, cenšoties adekvāti izmantot savas zināšanas, materiālās kultūras iespējas un dabas resursus. Aizvēsturē galvaskausa trepanācija tika veikta ar dažādām metodēm:

- Ar kasišanas metodi – pakāpeniski nokasot kaula virsmu, tika noņemta galvaskausa ārējā cietā plāksnīte, irdenā struktūra

un iekšējā plātnīte līdz galvas smadzeņu cietajam apvalkam. Iegūtajai atverei plaši noslīpētas vai nogludinātas malas. Trepanācijām, kas veiktas ar šo paņēmienu, lielākoties ir elipsoidālas formas, un tās ieskauj krāterim līdzīga ieplaka. Kā improvizētus instrumentus dažādos laikos varēja izmantot gliemju čaulas, kramu, obsidiānu, stiklu, iespējams, varu, bronzu, dzelzi un dažādu veidu tēraudus (Steinbock 1976, Lisowski 1967).

- Grebšanas vai rievšanas metodē vispirms ar kanoe veida instrumentu kaulā tika iegriezta apļveida vai elipses formas rievā. Šādas atkārtotas rievšanas darbības veica līdz brīdim, kamēr pilnībā tika atdalīts kaula fragments. Trepanācijas malas vertikālas vai stāvi slīpas (White and Folkens 2005, 96).
- Urbšanas metode – dažāda izmēra koniskas formas cauruma izveidošanu ar urbi (trepanu). Atveres lielums ir atkarīgs no izmantotā urbja asuma punkta diametra (Lisowski 1967).
- Urbšanas un griešanas metode, kuras laikā tiek izveidots aplis ar maziem urbumiem, kas vēlāk tiek savienoti, izgriežot savienojumu vietas, un izņemts atdalītais kaula fragments. Aizvēsturē kā urbšanas instrumentu izmantoja cietu asu akmeni (dažkārt koku), vēlāk metāla urbjus, savukārt izgriešanai bija nepieciešams ass griežamais (piemēram, krama vai metāla nazis), kas ļāva veikt lineāras, daudzstūra vai apļveida izgriezumus (Lisowski 1967, 664).
- Taisnstūrveida fragmentu izgriešana ar asu, ovālu akmeni vai metāla instrumentu, kuru izmanto perpendikulāri galvaskausam, ne leņķī kā kasīšanas metodē, to virzot šurpu turpu, līdz lineārā rievā izkļūst cauri galvaskausam. Tiek izveidotas vēl trīs šādas rievās, lai izveidotu taisnstūri, kam seko ierobežotā kaula izņemšana (Aufderheide and Rodríguez-Martín, 1998).

Lai pareizi identificētu trepanētos galvaskausus un atšķirtu šo stāvokli no citiem perforējošiem galvaskausa defektiem, diagnostikā svarīga nozīme ir kaula ārējās virsmas

izskatam un iespējamajām dziļšanas pazīmēm. Dažādi iedzimti, attīstības un iegūti bojājumi var radīt t. s. caurumus galvaskausā, un tos var sajaukt ar ķirurģisku iejaukšanos (Kaufman et al., 1997). Iespējamo galvaskausa perforējošo caurumu plašo etioloģiju var iedalīt:

- 1) iedzimti un attīstības defekti, ko izraisa neveiksmīga galvaskausa kaulu pārkaulošanās (piemēram, paura kaulu atveres paplašināšanās);
- 2) patoloģiski bojājumi infekcijas slimību (piemēram, sifiliss vai tuberkuloze) vai ļaundabīgu audzēju dēļ (piemēram, metastātiska karcinoma, kaula neoplazma), izņemot traumas;
- 3) ķirurģiska iejaukšanās, piemēram, galvaskausa trepanācija;
- 4) traumatiski bojājumi, parasti militāras traumas (piem., tangenciāls zobena griezumus vai cirvja sitiens);
- 5) pēcnāves "caurumi" jeb pseidopatoloģijas (piemēram, dzīvnieku radītie grauzumi; bojājumi, kas radušies tafanomisko procesu, kā arī saimnieciskās darbības vai arheoloģisko izrakumu laikā) (Aufderheide un Rodríguez-Martín, 1998; Kaufman et al., 1997; Steinbock, 1976; Verdano, 2016).

Pēc lokalizācijas vietas visbiežāk trepanēts galvaskausa kreisās puses paura kauls, kam seko pieres kauls (labroči ķirurgi? labroči uzbrucēji?), kas skarti biežāk nekā labās puses kauli. Pakauša kauls izmantots reti (Aufderheide & Rodríguez-Martín, 1998; Lisowski 1967). Kā liecina uzkrātais fakts materiāls, tad lielākā daļa trepanācijas gadījumu attiecas uz pieaugušiem vīriešiem, nelielā skaitā sievietēm un tikai retos gadījumos nepieaugušiem indivīdiem. Parasti indivīdam konstatē vienu trepanācijas atveri, reti divas vai vairāk (Aufderheide & Rodríguez-Martín, 1998; Kaufman et al., 1997).

Ir skaidrs, ka ne vienmēr var noteikt galvaskausā radušos caurumu cēloni. Tomēr ir vairāki kritēriji, kas svarīgi paleopatoloģiskajā analizē. Pirmais jautājums, kas jāatrisina, ir tas, vai "caurums" ir mehāniskas iejaukšanās rezultāts. Pierādījumi par griešanu, skrāpēšanu

vai urbšanu joprojām var pastāvēt pat tad, ja ir notikusi dzišana. Nākamā problēma, kas jānoskaidro, vai manipulācija veikta pirms vai pēc indivīda nāves. Tāpat svarīgs jautājums ir par to, vai notikusi ķirurģiska procedūra vai kāds pēcnāves rituāls. Jebkuri pierādījumi par dzišanu vai iekaisuma reakciju uz ķirurģisku manipulāciju var liecināt par trepanāciju. Tomēr ir iespējams, ka indivīds var nomirt trepanācijas laikā vai tik drīz pēc tās, ka kaula dzišanas reakcija nenotiek. Šāda situācija arheoloģiskajā materiālā var būt neatšķirama no pēcnāves rituāla (Ortner, 2003).

Dziedināšanas pierādījumus, kas liecina par izdzīvošanu pēc ķirurģiskas procedūras, var klasificēt, pamatojoties uz kaulu reakcijas pakāpi uz trepanāciju: nav dzišanas pazīmju – nav nekādu pierādījumu par kaula atjaunošanos, kas liecina, ka pacients nav izdzīvojis vai ka operācija veikta pēcnāves laikā; īstermiņa dzīvildze – agrīna osteoklastu aktivitāte, kaulu nekroze vai hipervaskularitāte, kas liecina par dzīvildzi vismaz vairākas nedēļas; ilgtermiņa izdzīvošana – pierādījumi par plašu kaula remodelācijas procesu (Lisowski, 1967). Uzskata, ka vidējais laiks, līdz parādās atveseļošanās pazīmes trepanācijas atveres malās, ir trīs mēneši (Anda, 1951). Jebkurā gadījumā, ja šādas izmaiņas uz kaula virsmas nav redzamas pat ar palielinājumu, trepanācija tiek uzskatīta par letālu uzreiz vai drīz pēc operācijas (Weber & Wahl, 2006).

Aizvēsturē izdzīvošanas iespēja trepanētajiem indivīdiem bija cieši saistīts ar “ķirurga” prasmi, izmantoto trepanācijas metodi un pieejamajiem ārstēšanas līdzekļiem. Ja trepanācijas laikā (vai iepriekš gūtas traumas dēļ) tika caurdurts smadzeņu apvalka ārējais slānis (*dura mater*), ievērojami palielinājās asiņošanas un infekcijas risks, līdz ar to palielinājās arī mirstība (Weber, & Czarnetzki, 2001; Weber & Wahl, 2006). Trepanācijas procesā vairākumā gadījumu centās arī izvairīties no galvaskausa šuvēm un to pamatā esošajiem venozajiem sinusiem, lai gan konstatēti arī veiksmīgi izņēmumi (Aufderheide un Rodríguez-Martín, 1998). Vairāki pētījumi pierāda, ka trepanēšana ar kasišanas metodi ir visveiksmīgākā

izdzīvošanas rādītāja ziņā (Lopez et al. 2011; Kaufman et al., 1997). Tas, iespējams, saistīts ar faktu, ka akmens skrāpju izmantošana ļāva izvairīties no nejaušas iekļūšanas smadzeņu ārējā apvalkā un samazināja infekcijas risku. Tas izskaidrojams ar īsāku operācijas ilgumu, mazāku bojājuma izmēru un ķirurģiskā instrumenta izvēli, jo uzskata, ka, piemēram, svaigi nošķelts krams kalpo kā sterils ķirurģiskais instruments, vēlāk lietojot metāla instrumentus varēja pieaugt infekcijas risks (Piek et al. 1999).

Arheoloģiskajos izrakumos iegūto galvaskausu izpēte liecina, ka laikos, kad vēl nebija zināma anestēzija, aseptika un antibiotikas, vairākumā gadījumu trepanācijas bija veiksmīgas. Statistika liecina, ka aizvēsturē vairāk nekā 50 % trepanētu cilvēku pēc operācijas izdzīvoja, 16 % trepanētu galvaskausu ir ar īslaicīgas dzišanas pazīmes, un tikai 28 % trepanētu galvaskausu neuzrāda nekādas dzišanas pazīmes (Stewart, 1957; Ortner, 2003.). Atsevišķos gadījumos, piemēram, neolīta laikmetā Centrālajā Vācijā, izdzīvojušo skaits pārsniedza 90 %, bet bronzas laikmetā 72 % (Ullrich & Weickmann, 1963).

Uzskata, ka kopš neolīta Eiropas iedzīvotājiem bija uzkrātas nepieciešamās zināšanas par pretsāpju, pretiekaisuma, miega un halucinogēnajiem (narkotiskajiem) līdzekļiem, kurus varēja izmantot trepanāciju veikšanā. Par šiem līdzekļiem arheoloģiskās liecības ir ļoti maz. Var tikai pieņemt, ka potenciālie augu izcelsmes narkotiskie vai pretsāpju līdzekļi aizvēstures periodā būtu iegūti no miega magones (*Papaver somniferum*), melnās driģenes (*Hyoscyamus niger*), parastā velnābola (*Datura stramonium*), belladonnas vai nāvējošās naktsvijoles (*Atropa beladonna*), purva vaivariņa (*Ledum palustre*) un psihotropajām un halucinogēnajām sēnēm (piemēram, sarkanās mušmires (*Amanita muscaria*) vai panteru mušmires (*Amanita pantherina*) u. c.). Savukārt kūdras sūnu (*Sphagnum*), ārstniecības salvijas (*Salvia officinalis*), parastā pelašķa (*Achillea millefolium*) un meža malvas (*Malva sylvestris*) lapas varēja izmantot, lai apturētu asins plūsmu un dezinficētu brūci u. c. (Leuner, 1970; Ramseier, 2005; Pioreschi, 2003;

Merlin, 2003; Guerra-Doce 2015). Viena no retajām arheoloģiskajām liecībām par anti-septisko sēņu lietošanu uzturā ir saistīta ar bronzas laikmeta Alpu ledājā atrasto cilvēku *Otzi*, kurš zināja par noteiktām sēnēm kā antibiotikām (Capasso, 1998).

Līdz ar to seno ķirurģu trepanācijas darbība ir jāskata nedalāmā kontekstā ar maģisko un ārstniecisko īpašību vispārējo darbību, kuras pamatā ir fizioloģiski noteikta nepieciešamība mainīt cilvēka apziņu. Acīmredzot dažādi mēģinājumi mainīt apziņu un uzvedību pavadīja reliģiskas un maģiskas aktivitātes. Mēģinājumi ietekmēt cilvēka psihi balstījās uz novērojumiem, kas iegūti intuitīvās introspekcijās, kā arī bagātīgās empīriskās zināšanas par augu izcelsmes dabiskajām sastāvdaļām (Guerra-Doce, 2015).

Trepanācijas Eiropas arheoloģiskajā materiālā

Kā liecina arheoloģiskajos izrakumos iegūtie dati, galvaskausa trepanācijas tika praktizētas daudzviet pasaulē. Eiropas teritorijā trepanāciju sadalījums atšķiras gan teritoriāli, gan hronoloģiski. Senākie zināmie gadījumi konstatēti mezolīta laikmetā tagadējās Ukrainas teritorijā (Lillie, 2003). Eiropas aizvēsturē skaitliski lielākais trepanāciju skaits zināms no neolīta perioda – Francijā, Vācijā, Itālijā, Dānijā, Polijā, Portugālē u. c. (Weber, Wahl, 2006). Par trepanācijām neolītā bijušas daudz diskusijas, no kurām kā galvenās var minēt – vai procedūra tika izstrādāta dažādās vietās kā neatkarīga vietēja inovācija, vai arī terapeitiskās zināšanas bija daļa no kultūras tradīcijas ar noteiktu izcelsmes centru? Daļa pētnieku uzskata, ka neolītā šādi centri bija tagadējā Francijas teritorijā un Vācijas centrālajā daļā, pastāvot saiknei starp tiem (Nicklisch et al., 2018). Bronzas laikmetā Eiropā trepanāciju skaits salīdzinājumā ar neolītu būtiski samazinās. Daļēji tas skaidrojams ar apbedīšanas tradīciju izmaiņām, no kurām galvenā ir mirušo kremācija, kā arī ar metāla ieroču ieviešanos, kas radīja cita veida ievainojumus, pieņemot,

ka viens no trepanāciju galvenajiem cēloņiem ir galvas traumas (Pitsios, Zafiri, 2012). Trepanāciju skaits nedaudz pieaug romiešu periodā. Šajā laikā parādās pirmo rakstīto avotu ziņas (medicīnas traktāti) ar trepanāciju aprakstiem (Hippocrates, 1999). Pārsteidzoši, bet vikingu laikmetā (750–1050 g.) trepanācijām, izņemot Ungāriju (zināmi vairāk nekā 300 gadījumi; Bereczki et al. 2015), Karpatus un Volgas bulgāru apdzīvotās teritorijas, ir sporādisks raksturs. Piemēram, vikingu laikmetā Norvēģijas, Zviedrijas un Dānijas teritorijā zināmi tikai daži trepanāciju gadījumi (Bennike, 2003).

Baltijas valstu arheoloģiskajā materiālā līdz šim nav konstatēts liels skaits trepanāciju gadījumu. Igaunijā arheoloģiskajā literatūrā tiek minēti trīs gadījumi no viduslaiku un jauno laiku perioda (Mägi et al., 2018, Malve, 2016), bet Lietuvā trīs gadījumi no romiešu perioda Marveles kapulauka (Jankauskas 2003, 2005), kā arī atsevišķi gadījumi no jaunāko laiku perioda (Talko-Hryniewicz, 1922). Līdz šim Latvijas arheoloģiskajā materiālā trepanācijas galvenokārt aprakstījis paleopatologs Vilis Derums savos pētījumos par slimībām un dziedniecību Latvijas vēsturē, minot 14 trepanāciju gadījumus, kas aptver laika periodu no neolīta līdz jauno laiku periodam (Derums, 1978; 1988). No traumu un ievainojumu vienkārša analizētas Lejasbitēnu kapulauka un Ikšķiles kapsētas materiālā konstatētās trepanācijas (Gerhards, 2006, 2008).

Kā iepriekš minēts, pētījumos trepanācijas analizētas galvenokārt kā atsevišķi paleopatoloģijas gadījumi. Jāuzsver, ka svarīga ne tikai konkrētu trepanāciju konstatācija, bet to analīze plašākā kulturālā kontekstā, ņemot vērā indivīda vecumu, dzimti, dzimumu, fizisko attīstību, sociālo statusu u. c., kā arī mēģinot rast atbildi uz jautājumu, vai konkrētās populācijas trepanētie indivīdi pēc apbedīšanas tradīcijām (t. sk. kapa piedevām) bija atšķirīgi no pārējās kopienas locekļiem. Tomēr šāda veida pētījumos nākas saskarties ar zināmām grūtībām, jo nereti arheoloģiskais konteksts ir nepilnīgs vai tā nemaz nav. Nedaudzajos pētījumos minēts, ka trepanētie indivīdi pēc

apbedīšanas tradīcijām neatšķiras no pārējiem (Giuffra, Fornaciari, 2017).

Lai atbildētu uz jautājumiem, kāpēc trepanēti tieši konkrētie indivīdi, vai tas ir bijis saistīts ar viņu sociālo / materiālo stāvokli vai ir bijis kāds cits iemesls, šajā pētījumā analizētas 7.–10. gs. Latvijas teritorijā zināmās trepanācijas saistībā ar apbedīšanas tradīcijām, dzimti, dzimumu un indivīda iespējamo sociālo statusu.

Sociālais statuss arheoloģiskā kontekstā

Indivīda statuss sabiedrībā ir sociāla kategorija, ko veido tiesības, pienākumi, privilēģijas, vara un imunitāte, kas saistīta ar sabiedrībā noteiktu un zināmu sociālo pozīciju. Pastāv divi atšķirīgi statusa piešķiršanas veidi. Mantotais statuss (piedēvētais) ir spēkā jau kopš dzimšanas, neskatoties uz konkrēto indivīdu spējām. Iegūtais statuss ir sasniedzams tikai ar kādām noteiktām īpašām iemaņām, balsoties uz saviem individuālajiem panākumiem (Thomas, 1989, 487–490). Savukārt piedēvētais statuss ietver arī bioloģiskos faktorus, par kuriem indivīdam nav kontroles, piemēram, vecums, dzimums u. c. (Parker Pearson, 1999, 74).

Aizvēstures sabiedrību izpētē pētnieki saskaras ar metodoloģiskām grūtībām, jo rakstīto avotu apjoms ir ierobežots, bet viduslaiku perioda rakstītie avoti nevar raksturot aizvēstures pagānisko sabiedrību (Jesch, 1991, 5). Procesuālā arheoloģija uzsver diezgan tiešu saistību starp sabiedrības sociālo komplicētību un apbedīšanas paražu mainīgumu. Savukārt postprocesuālā arheoloģija norāda uz ideoloģijas un simbolu nozīmi apbedīšanas tradīcijās, kā arī faktu, ka dzīvie iekodē bērū rituālā sociālo realitāti tādu, kādu viņi to uztver (Kurila, 2015, 51). Jāņem vērā, ka mirušo apbedīšanai sagatavo viņa līdzcilvēki, apveltot ar piedevām, kas dzīves laikā varēja arī nepiederēt mirušajam, un veicot rituālus. Apbedījums nav mirušā identitātes raksturojums, bet gan mirušā sociālā uztvere apbedītāju acīs, ko lielā

mērā noteica apbedītāju un mirušā attiecības, viņam dzīvam esot. Apbedījumos vērojami vairāki attiecību līmeņi: sociālais konteksts, mirušā reālā dzīve (kas apbedīšanas brīdī jau ir pagātne) un mirušo ideoloģiskās attiecības (Parker Pearson, 1999, 32). Kapa piedevu līdzī došana mirušajam ietver plašu iespējamo iemeslu klāstu ar izteiktām reģionālajām un hronoloģiskajām atšķirībām. Ne visus motīvus iespējams identificēt. No šī viedokļa sociālais statuss ir daudz plašāks jēdziens nekā piederība noteiktam kopienas slānim (Härke, 2014, 14).

Indivīda statusa noteikšanai Latvijas dzelzs laikmeta sabiedrībās galvenokārt tiek izmantotas apbedījumos atrastās senlietas. Pamanītās likumsakarības stingri ievērotajās apbedīšanas tradīcijās, t. i., kapa piedevu pārpilnība vai trūkums, t. i., atšķirības kapu inventāros pēc daudzuma un mazākā mērā pēc kvalitātes, mirušajiem konsekventi līdzī dotās noteiktu priekšmetu kategorijas, pavēra iespējas apbedītos indivīdus dalīt sociālās grupās. 19. gs. 90. gados pētītā Ludzas Odukalna 8.–12. gs. apbedījumi pēc piedevu daudzuma kapā tika sadalīti piecās grupās: bagātie, pietiekami bagātie, pietiekamie, nabadzīgie un ļoti nabadzīgie (Spicins, 1893). 20. gs. plaši pētīto kapulauku vidū minami Nukšu, Kivtu, Kristapiņu kapulauki, kuru izrakumu materiāls publicēts, ietverot arī apbedījumu analīzi sociālā aspektā. 20. gs. 50. gados kapulaukos izdalītās sociālās grupas tika mēģināts sasaistīt ar 13. gs. rakstīto avotu ziņām par sabiedrības sociālajiem slāņiem. Piemēram, Nukšu kapulauka 8./9.–12. gs. apbedījumi tika iedalīti četrās kategorijās: dižciltīgie (valdnieki, ciema vai novada vecākie), karavīri vai karadraudzes locekļi, brīvie ļaudis, nebrīvie (vergi), t. i., atbilstoši rakstītajos avotos sniegtajiem to apzīmējumiem: *rex, seniores, meliores, nobiles, amici* u. c. (Shnora 1957, 40–46). Vēlāk pētnieki atzina, ka vēsturisko laiku sākumposma avotos fiksētos iedzīvotāju sociālā stāvokļa apzīmējumi tiešā veidā nav attiecināmi uz aizvēstures beigu posmu (Radiņš 1999, 131). Savukārt Kivtu kapulauka kapu inventāra analīzē līdztekus kvantitatīvajai metodei

izmantota kapa inventārā iekļauto priekšmetu vērtības skala, balstoties uz somu arheoloģes Pirkko Līsas Lehtosalo-Hilanderes (*Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander*) pētījumu metodēm hronoloģiski vienlaicīgos Somijas kapulaukos, kā arī kapa inventāra analīze veikta divu hronoloģisko posmu (8. gs. un 9.–12. gs.) ietvaros. Tādējādi tika izdalīti dārgākie kapa inventāri un skaidrota Kivtu kapulaukā apbedītās kopienas locekļu sociālās diferenciacijas pakāpe atšķirīgos kapulauka izmantošanas posmos, vienlaikus atzīstot, ka sabiedrības sociālās diferenciacijas izvērtēšanā nav iespējams pamatoties uz kādas kopīgas shēmas, kas būtu izstrādāta plašiem apgabaliem (Šnore, 1987, 31–33).

Ar nelielām variācijām interpretācijā, ņemot vērā kapa piedevu vērtības, kapa piedevu komplektus, atsevišķu artefaktu simbolisko nozīmi, apbedījumu hronoloģisko dalījumu, kapulauka lokalizāciju, šis dalījums 3–4 sociālajās grupās izmantots citu kapulauku materiāla analīzē (Mugurēvičs, 1977, 117–118, Radņš, 1999, 131–142; Kuniga, 2000, Atgāzis, 2001, 276–277). Šajās publikācijās apbedītā indivīda mantiskā pozīcija tika vienādota ar sociālo pozīciju, bagātība ar statusu, kas ir atšķirīgas pozīcijas. Arī kapa inventāra priekšmetu vērtības noteikšanas metode atspoguļo apbedītā mantisko, nevis sociālo statusu (Šnē, 2002, 248–250). Pēdējos gadu desmitos plaši tiek izmantota dāņu arheoloģes Lotes Hēdegeres (*Lotte Hedeager*) metode, kura dzelzs laikmeta sabiedrību izpētē ietver apbedījumu grupēšanu nevis pēc visu kapa piedevu kvantitatīvajiem rādītājiem, bet gan ņem vērā tikai artefaktu veidu skaitu (AVS), katru artefakta veidu pieņemot par vienu vienību. Analīzei tiek izmantoti tikai nepostītie apbedījumi. Atšķirīgie AVS rādītāji ļauj skaidrot pieejamību noteiktiem resursiem, jo daudzveidīgāks kapa inventārs, jo pieejamāki bijuši resursi. L. Hēdegere savos pētījumos pierādījusi, ka lielāks AVS norāda uz augstāku sociālu statusu (Hedeager 1980, 1992). Šo metodi Baltijas dzelzs laikmeta sabiedrību analīzē izmantojusi Marika Megi (*Marika Mägi*) (2002), Audrone Bļujene (*Audronė Bliujienė*) (2020). Aplūkojot sociālās arheoloģijas teorētiskos aspektus un

izpētes metodes, dzelzs laikmeta otrās puses sabiedrību sociālās dinamikas tendenču izsekošanai, AVS metodi, analizējot Austrumlatvijas pētīto un publicēto kapulauku materiālu, lietojis A. Šnē (2002, 249–273), konstatējot hronoloģiskas un reģionālas atšķirības.

Šī raksta autori veikuši pilnībā izpētītā Lejasbitēnu kapulauka sociālā statusa grupu raksturojumu pēc AVS saistībā ar indivīda dzimti (Pētersone-Gordina et al., 2022).

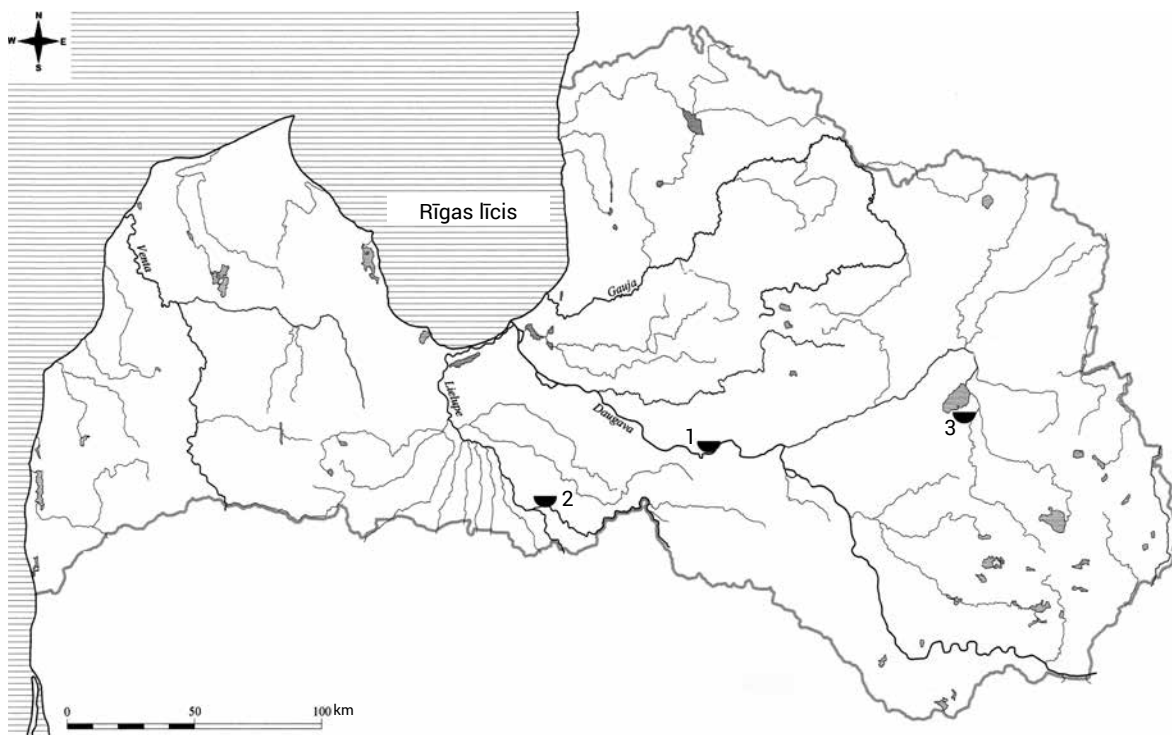
Jāuzsver, ka apbedījumu piedevu saistība ar mirušo var tikt izskaidrota daudzējādi un var tikai pieņemt, ka tās izsaka mirušā ekonomisko labklājību un/vai sociālo statusu, kā arī mirušā nozīmi, dzīvam esot. Nereti tikai atsevišķi piedevu veidi var būt tiešā veidā saistīti ar sociālo pozīciju (Carr, 1995).

Materiāls un metodika

Pētījumā analizēts Lejasbitēnu, Īdeņu un Čunkānu-Dreņģeru kapulauku osteoloģiskais un arheoloģiskais materiāls. Lejasbitēni ir viens no nedaudzajiem arheoloģiski pilnīgi izpētītajiem dzelzs laikmeta kapulaukiem Latvijā. Tas atradās netālu no tagadējās Aizkraukles pilsētas Daugavas labā krasta terases (1. att.), 90 m attālumā no upes. Lejasbitēnu līdzenais kapulauks ar skeletapbedījumiem ierīkots iepriekšējā hronoloģiskā perioda (3.–5. gs.) uzkalniņu kapulauka teritorijā. Sākotnēji (7. gs.) apbedījumi ierakti līdzās uzkalniņam pa perimetru, bet vēlākie 9.–10. gadsimta apbedījumi veido rindas. Lejasbitēnu kapulaukā atsegti 453 apbedījumi, kas pēc arheoloģiskā materiāla tiek datēti ar 7.–10. gs. (Urtāns, 1965, 24). Kapulauka hronoloģiju apstiprina veiktie radioaktīvā oglekļa datējumi (Pētersone-Gordina et al., 2022). Kapulauks postīts saimnieciskās un mantraču darbības rezultātā.

Īdeņu senkapi ierīkoti reljefa pacēlumā netālu no Rēzeknes upes ietekas Lubāna ezerā Īdeņas pilskalna tuvumā. Senkapos izpētīti 240 m², atsegti seši apbedījumi, kas hronoloģiski tiek datēti ar 5.–9. gs. (Loze, 1975, 59).

Čunkānu-Dreņģeru kapulauks atrodas Mēmeles labajā krastā apmēram 2 km no

1. att. Trepanāciju gadījumi dzelzs laikmeta kapulaukos Latvijas teritorijā (iekavās: trepanāciju skaits).
 1 – Lejasbitēnu kapulauks (4), 2 – Čunkānu-Dreņģeru kapulauks (3), 3 – Tēņu kapulauks (1).
 Sastādījusi A. Vilcāne

Lielupes sākuma (1. att.). Apbedījumi izvietoti Mēmeles II un III terasē apmēram 9 ha platībā. Līdz šim arheoloģiskajos izrakumos pavisam atsegti 743 apbedījumi, kas pēc senlietu materiāla saistāmi ar zemgaļu dzelzs laikmeta (8.–11. gadsimts) kultūru (Atgāzis, 1994a; Lūsēns 2012). Kapulauks nav pilnībā izpētīts. Tā teritorija stipri postīta saimnieciskās darbības rezultātā, kā arī vairums apbedījumu kopš senatnes izpostīti ar mantraču rakumiem. Apbedījumi, kas izvietoti Mēmeles III terasē, ierakti mālainā augsnē, kurā skeletu kauli bija pilnībā iznīkuši. Savukārt Mēmeles II terases grantainā zeme un dolomīts sekmējuši kaulu saglabātību (atsegti 513 apbedījumi).

Balstoties uz latgaļiem raksturīgo kapu inventāru (ieročiem, rotaslietām u. c.) un indivīda orientāciju kapa bedrē (Lejasbitēnos vīrieši ar galvu uz austrumiem, sievietes uz rietumiem ar novirzēm), noteikta apbedīto dzimte. Savukārt Čunkānu-Dreņģeru kapulaukā apbedīto dzimte tika noteikta, balstoties tikai uz kapa inventāru (ieročiem, darbarīkiem,

rotaslietām u. c.), jo atšķirībā no latgaļu kapulaukiem (Lejasbitēni u. c.) 8.–9. gadsimtā nav ievērojama vīriešu un sieviešu dzimtes apbedījumu pretēja orientācija, kas nostabilizējas tikai 10.–11. gadsimtā (Atgāzis, 1994a, 30).

Neskatoties uz lielo postīto apbedījumu skaitu, apbedīto pieaugušo indivīdu dzimumu un vecumu varēja noteikt pēc galvaskausa morfoloģiskajām pazīmēm, atsevišķos gadījumos (Čunkāni-Dreņģeri) arī pēc iegurņa kaulu morfoloģijas (Buikstra & Ubelaker, 1994, 16–26). Nepieaugušo indivīdu vecums noteikts pēc zobu sistēmas attīstības pakāpes (AlQah-tan et al., 2010).

Galvaskausa traumu un ievainojumu noteikšana veikta ar makroskopiskām pētniecības metodēm ar starptautiski atzītu metodi (Ortner, 2003). Izpētē izmantoti galvaskausi, kuriem bija saglabājušies smadzeņu velves (pieres, pakauša, paura un deniņu) kauli. Trepanāciju lokalizācija un apraksts tika veikts atbilstoši metodikai (Aufderheide and Rodríguez-Martín, 1998; Lisowsky, 1967).

No fiziskās attīstības rādītājiem rekonstruēts ķermeņa garums pēc regresijas vienādojumiem, kas sastādīti uz Latvijas paleoantropoloģiskā materiāla bāzes (Gerhards, 2005).

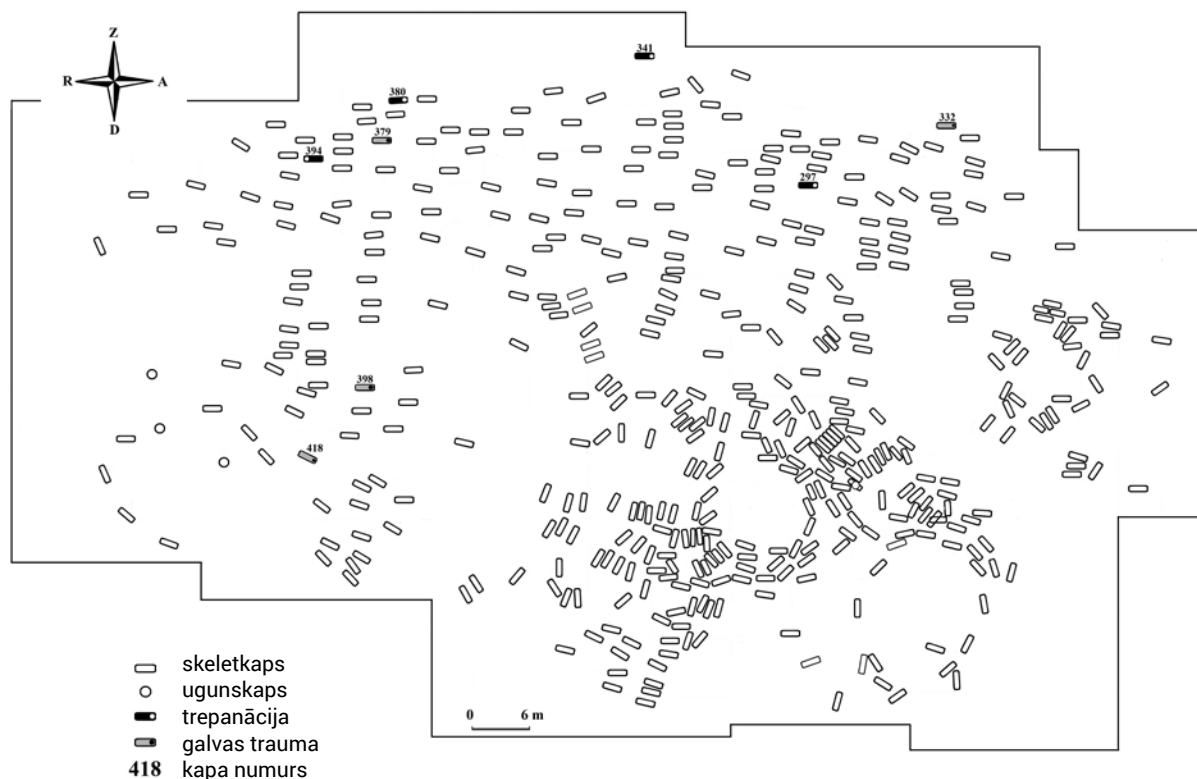
Iespējamais indivīda sociālais statuss noteikts pēc senlietu konteksta, ņemot vērā gan konkrētā kapulauka, gan plašāku teritoriālo kontekstu.

Rezultāti un diskusija

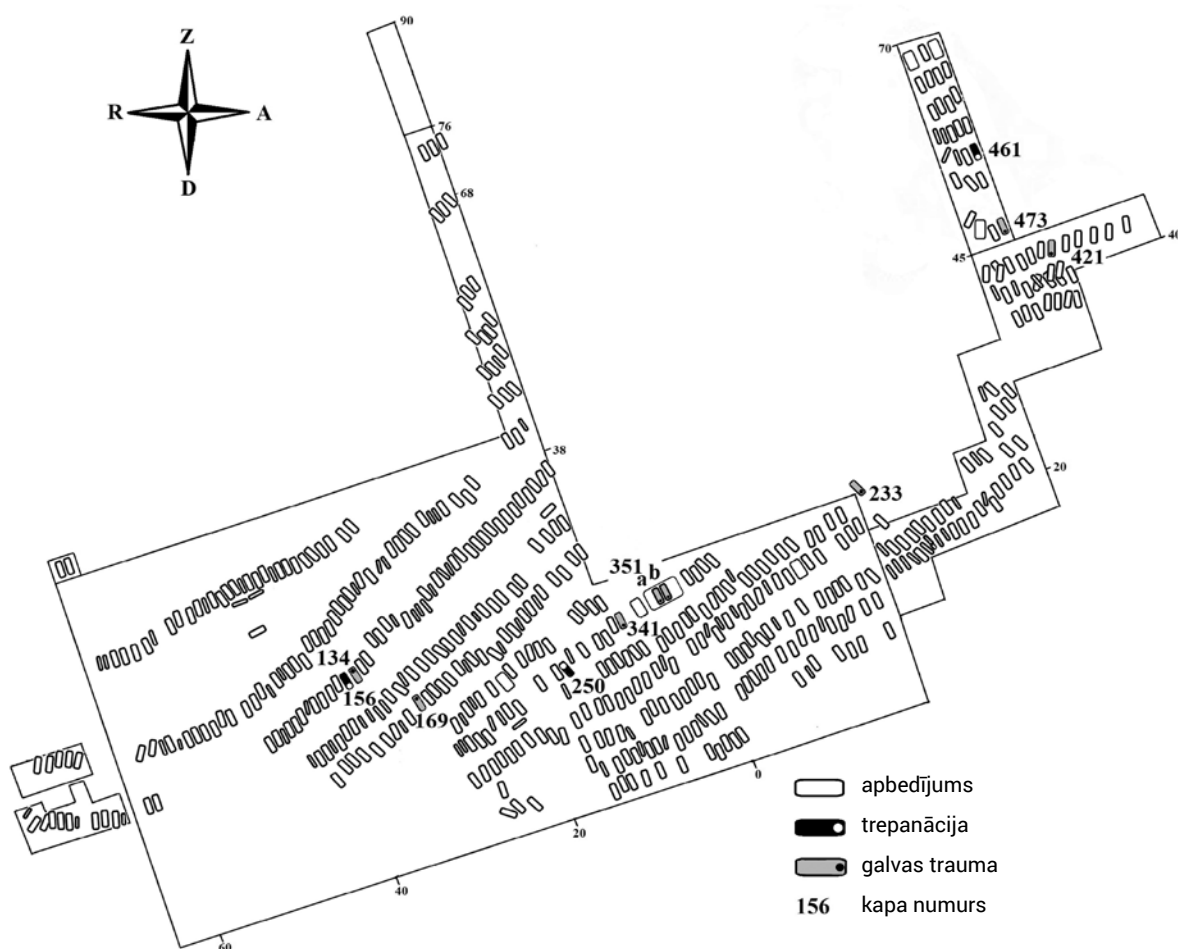
Lejasbitēnu kapulauka antropoloģisko kolekciju veido galvenokārt ļoti fragmentārs kranioģiskais un odontoloģiskais materiāls, atsevišķos gadījumos skeleta ekstremitāšu garie kauli. Traumu un ievainojumu izpētei varēja izmantot tikai 56 indivīdu (32 vīriešu, 14 sieviešu un 10 nepieaugušo) galvaskausus. Iegūtie dati rāda, ka Lejasbitēnu kapulaukā galvaskausa traumatiski bojājumi konstatēti pieaugušiem vīriešiem – 6 indivīdiem vecumā no 20 līdz 60 gadiem, kā arī vienā gadījumā sieviešu dzimtes

nepieaugušam indivīdam. Jāatzīmē, ka gandrīz visi šie apbedījumi lokalizēti kapulauka ziemeļu daļā (2. att.) un hronoloģiski attiecas uz 9.–10. gadsimtu. Lejasbitēnu kapulaukā galvaskausa traumas un/vai ievainojumi nav konstatēti sievietēm. Taču šajā gadījumā jāņem vērā salīdzinoši nelielais pētīto indivīdu skaits. Starp Lejasbitēnu vīriešu traumām konstatēti gan nāvējoši (379. kaps), gan sadzijuši ievainojumi (418., 398. kaps), kā arī vairākas galvaskausa trepanācijas.

Lejasbitēni, 297. kaps, 45–50 gadus vecs vīrietis. Galvaskausa labās puses pieres kaula 33 mm × 27 mm liela, ovāla trepanācija, kas veikta ar kasīšanas paņēmieni. Trepanācijas cauruma laukuma izmēri 10 mm × 6 mm (4. att. a). Galvaskausa ārējās virsmas sliktā saglabātība neatļauj nepārprotami apgalvot, ka operācija bijusi sekmīga un vīrietis pēc tam vēl dzīvojis. Tāpat nav zināms trepanācijas cēlonis. Iespējams, ka indivīdam bijis galvaskausa ievainojums un operācija veikta, lai iztīrītu brūci no kaula šķembām. No pārējiem

2. att. Lejasbitēnu kapulauka plāns un kapu ar trepanācijām un galvas traumām izvietojums. A. Vilcānes zīmējums pēc: Urtāns V. 1970, 69, 5. att.

3. att. Čunkānu-Dreņģeru kapulauka II terases kapu plāns un kapu ar trepanācijām un galvas traumām izvietojums. A. Vilcānes zīmējums pēc Atgāzis 2001, 273. lpp., 194. att.

skeleta kauliem izpētei bija pieejami roku un kāju garie kauli. Tajos patoloģiskas izmaiņas netika konstatētas. Rekonstruētais indivīda ķermeņa garums 170,9 cm.

Lejasbitēni, 341. kaps, 30–35 gadus vecs vīrietis. Galvaskausa sagitālās un pakauša šuvju savienojuma vietā 32 mm × 37 mm liels trīsstūrveida defekts ar nolīdzinātām malām. Uz ārējās kaula virsmas redzamas dzišanas pazīmes (4. att. b). Traumas cēlonis acīmredzot ir kaujā gūts ievainojums (šķēpa vai bultas). No pārējiem skeleta kauliem izpētei bija pieejams kreisās puses augšstilba kauls, kura galviņai konstatēts artrīts. Rekonstruētais indivīda ķermeņa garums 177,9 cm.

Lejasbitēni, 380. kaps, 35–45 gadus vecs vīrietis. Fragmentārs galvaskaus (no sejas daļas saglabājies augšžoklis) ar apakšžokli.

Pakauša kaula kreisajā pusē 26 × 37(?) mm liela ovālas formas trepanācijas atvere, kuras augstums nav precīzi nosakāms, jo zemes spiediena vai citu apstākļu dēļ tās apakšējā mala izlūzusi (4. att. c). Trepanācija veikta ar kasišanas paņēmienu, atveres malas nogludinātas. Dzišanas process nav novērojams. Trepanācijas cēlonis nav nosakāms. No pārējiem skeleta kauliem izpētei bija pieejams labās puses augšstilba kauls bez patoloģiskām izmaiņām. Rekonstruētais ķermeņa garums 175 cm.

Lejasbitēni, 394. kaps, 11–13 gadus vecs indivīds, pēc senlietu materiāla sieviešu dzimtes. Izpētei pieejami galvaskausa velves kauli (pakauša, paura, pieres) un apakšžokļa fragments. Pieres kaulam anatomiska variācija – saglabājusies metopiskā šuve (*os metopica*)

4. att. Lejasbitēnu kapulauka trepanācijas: a – 297. kaps, b – 341. kaps, c – 381. kaps, d – 394. kaps.
G. Gerharda foto

starp pieres kaula labo un kreiso pusi. Labās puses pieres kaula vidusdaļā blakus metopiskajai šuvei ovālas formas 16 × 10 mm liela trepanācijas atvere. Tā sniedzas cauri ārējai cietajai plātnītei, daļēji skarot irdeno kaula struktūru (5 mm dziļi), bet neskar iekšējo galvaskausa plātnīti un nav caurejoša. Uz trepanācijas atveres malām nav aprētošanas pazīmju (4. att. d). Trepanācija veikta ar grebšanas / rievšanas paņēmieni.

Čunkānu-Dreņģeru kapulauka gadījumā traumu un ievainojumu izpētei varēja izmantot 114 indivīdu (64 vīriešu, 35 sievietes un 15 nepieaugušo) galvaskausu materiālu. Iegūtie dati liecina, ka traumatiski bojājumi konstatēti tikai pieaugušiem vīriešiem – 11 indivīdiem vecumā no 25 līdz 60 gadiem. Šie apbedījumi kapulauka plānojumā izvietoti rindās, kas

hronoloģiski attiecas galvenokārt uz 8.–9. gs. (3. att.). Traumas radītas cirtiena, dūruma un sitiena rezultātā. Vairākiem indivīdiem (169., 351.a, 351.b, 421. kaps) galvaskausa traumas bijušas nāves cēlonis. Trīs vīriešiem konstatēta trepanācija.

Čunkāni-Dreņģeri, 156. kaps, 35–40 gadus vecs vīrietis. Izpētei pieejams fragmentārs galvaskaus bez sejas daļas, kreisās puses atslēgas kaula fragments, augšdelma kauls, augšstilba fragments, abu pušu apakšstilba kaulu fragmenti, atsevišķi kāju pirkstu kauli. Galvaskausa labās puses pieres kaulam trepanācija (5. att. a). Aptuvenais trepanācijas laukums 30 × 22 mm, precīzi nav nosakāms bojājumu dēļ. Gar trepanācijas atveres malām izteikts kaula dzišanas process. Trepanācija veikta ar kasīšanas paņēmieni, atveres malas

nogrudinot. Augšdelma kaula augšējā trešdaļā apmēram 10 mm diametrā apaļa, kaulam caurejoša atvere (kaula trepanācija?), kas veikta ar rievšanas paņēmienu. Iespējams cēlonis – ievainojuma brūces iztīrīšana. Sliktās saglabātības dēļ nav nosakāmas dzišanas pēdas. Iespējams, ka gan galvaskausa trepanācija, gan augšdelma ievainojums ir viens notikums šī indivīda dzīvē. Rekonstruētais ķermeņa garums 172 cm.

Čunkāni-Dreņģeri, 250. kaps, 35–45 gadus vecs vīrietis. Galvaskausam trūkst kreisās puses deniņu kaula. Kreisās puses paura kaula aizmugurējā daļā ovālas formas caurejoša trepanācija. Atveres ārējais izmērs 18 × 16 mm, bet trepanācijas cauruma iekšējais laukums 9 × 7 mm (5. att. b). Trepanācija veikta ar rievšanas paņēmienu, atveres vietā pie galvaskausa iekšējās plātnītes nelielas dzišanas pazīmes. Dzišanas pazīmes nav konstatējamas gar ārējā trepanācijas laukuma malām. Izpētei

pieejams bija labās rokas spieķa kauls un kreisās puses apakšstilba lielais liela kauls, uz kura priekšējās virsmas iekaisuma process periodizēta veidā. Rekonstruētais ķermeņa garums 177,1 cm.

Čunkāni-Dreņģeri, 461. kaps, 45–55 gadus vecs vīrietis. Galvaskausam pieres kaulam un daļēji paura kaulam plašs ievainojums iespaiduma veidā (sitiens ar trulu priekšmetu), kura rezultātā galvaskauss deformēts. Paura kaulā netālu no vainagveida šuves trepanācijas atvere, kuras ārējais laukums 14 × 12 mm, bet iekšējais caurejošais atveres laukums 4 × 2 mm (5. att. c). Trepanācija veikta ar kasīšanas paņēmienu. Gar trepanācijas atveres malām, gan plašajam ievainojumam dzišanas pazīmes. No pārējiem kauliem izpētei bija pieejams fragmentārs augšdelma kauls, abu pušu rokas spieķa kauli un fragmentārs augšstilba kauls. Rekonstruētais ķermeņa garums 174,2 cm.

5. att. Čunkānu-Dreņģeru kapulauka un Īdeņu kapulauka trepanācijas: a – 156. kaps, b – 250. kaps, c – 461. kaps, d – Īdeņu kapulauka 6. kaps. A. Vilcānes (a–c) un G. Gerharda (d) foto

No Īdeņu kapulauka izpētei bija pieejami tikai trīs vīriešu galvaskausi. Vienā gadījumā konstatēta trepanācija.

Īdeņi, 6. kaps, 40–50 gadus vecs vīrietis. Galvaskausa paura kaula vidusdaļā trepanācijas atvere ar ārējo laukumu 18 × 14 mm, caurējošais laukums 7 × 6 mm. Galvaskausa virsma stipri erodēta, un tāpēc nevar droši konstatēt dzišanas pazīmes. Iespējams, ka trepanācija saistīta ar garenisku ievainojumu galvaskausa vidusdaļā.

No jauna izvērtējot iepriekš publicētos datus (Derums, 1979; 1987), kā arī jaunatklātās liecības, redzams, ka Latvijas dzelzs laikmetā konstatētas astoņas trepanācijas. Tās veiktas ar kasīšanas vai grebšanas paņēmieni un vismaz pusei gadījumu bijušas sekmīgas. Trepanācijas lokalizētas dažādās galvaskausa vietās – labās puses pieres (4. att. a, d; 5. att. a), kreisās puses (5. att. b) un labās puses paura kaulā (5. att. c), pakauša kaulā (4. att. b, c), kā arī starp paura kauliem sagitālās šuves

vidusdaļā (5. att. d). Gandrīz visos gadījumos (izņemot Čunkānu-Dreņģeru 156. kapu un Lejasbitēnu 394. kapu) trepanācijas iespējamais cēlonis ir ieroča radīts galvaskausa ievainojums, kad trepanējot brūces vieta tika iztīrīta no kaula šķembām.

Lejasbitēnos trepanācijas konstatētas 9,38 %, bet Čunkānos-Dreņģeros attiecīgi 4,69 % vīriešiem. Iespējams, ka augstie rādītāji saistāmi ar salīdzinoši mazo izpētei pieejamo indivīdu skaitu. No šī viedokļa publicēto datu ir maz. Var tikai pieminēt, ka Šveices dzelzs laikmeta (420–240 BC) *Münsingen-Rain* kapulaukā trepanāciju frekvence ir 2,6 % (Moghaddam, et al., 2015, 62), savukārt Ungārijā 9.–10. gs. – 0,84 % (Bereczki, et al., 2010, 97).

Latvijas 7.–10. gs. materiālā trepanācijas konstatētas galvenokārt divos kapulaukos – Lejasbitēnos un Čunkānos-Dreņģeros. Mūsu rīcībā nav datu, vai šie trepanāciju “centri” savstarpēji bija saistīti, tāpat nav tiešu norāžu,

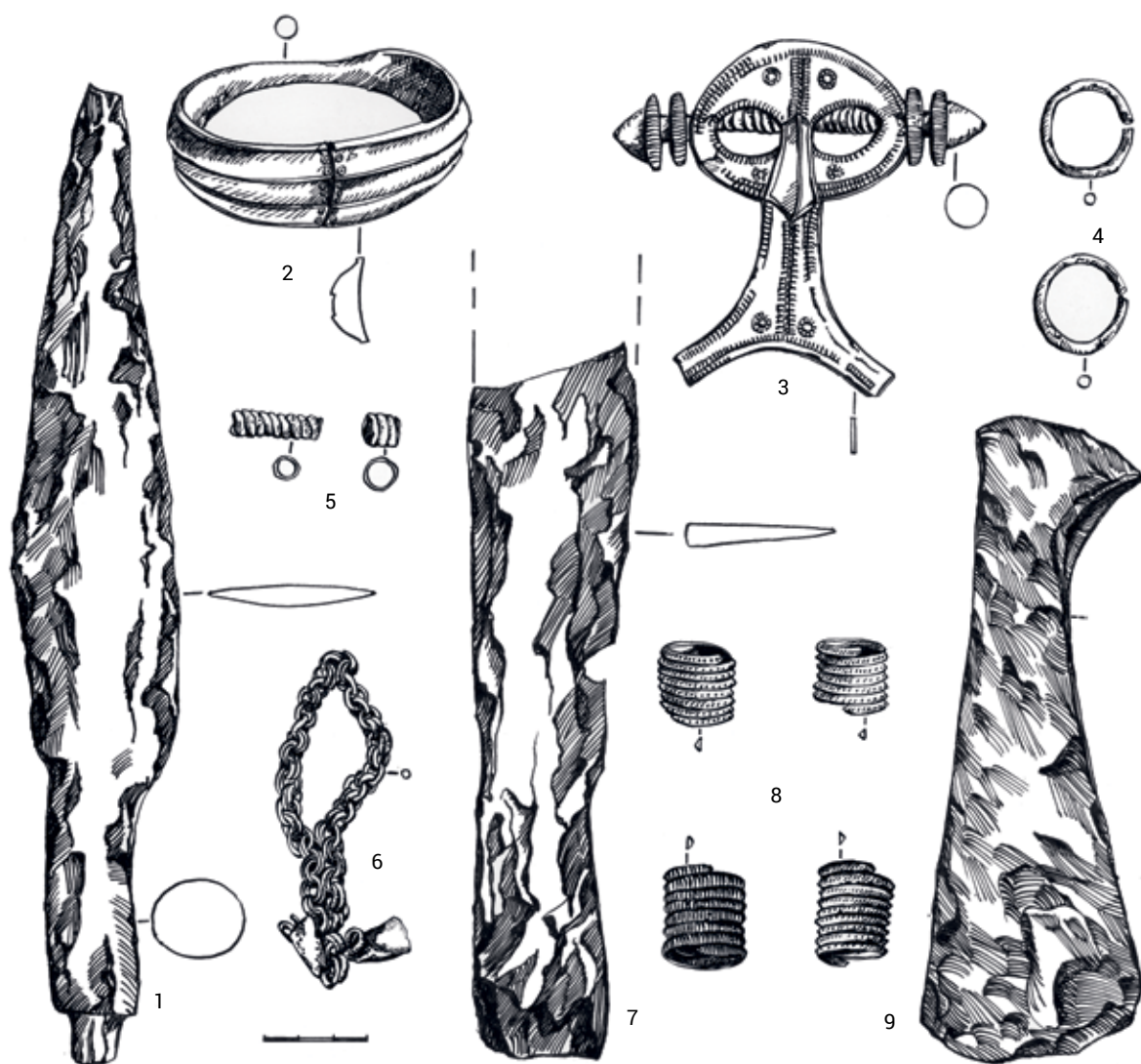
Tabula. Kapa inventārs apbedījumos ar trepanāciju. (Paskaidrojumi: LB – Lejasbitēnu, ČD – Čunkānu-Dreņģeru, Īd – Īdeņu kapulauks, P – postīts, N – nepostīts, V – vīrietis, S – sieviete)

Kapulauks, kapa numurs	Saglabātība	Dzimums	Dzimte	Vecums	Kapa inventārs														Datējums				
					Zobens	Cīrvis	Šķēps	Kaujas nazis	Vainags	Kaklariņķis	Kaklarota	Rotadata	Saktas	Aproces	Gredzens	Jostas detaļas	Piekarīņi	Vāžiņa		Spirālītes	Gredzentīņi		
LB297	N?	V		45–50			1	1							1	2	1					+	9. gs. beigas / 10. gs. sāk.
LB341	P	V		30–35	1		1								1	2		1			+	+	10. gs. sāk.
LB380	P	V		35–45				1								1						2	9. gs. beigas / 10. gs. sāk.
LB394	P		S	11–13					1	1	1				2	3							10. gs.
ČD156	P	V		35–40			1	1?															8. gs.
ČD250	P	V		35–45			1									3			1			1	8.–9. gs.
ČD461	P?	V		45–55		1	2					1										1	8.–9. gs.
Īd6	N	V		40–50		1	1	1					1	1	5	2				25	97		8. gs. 2. puse – 9. gs. sāk.

ievainojuma, kura izcelsme bija uzbrukums no mugurpuses (sitiens ar asu priekšmetu vai dūriens). Lai gan no brūces iztīrītas iestrēgušās kaula šķembas (trepanācija), indivīds pilnībā neatgūvās no smagās traumas un pēc kāda laika nomira. Var tikai minēt, vai šis gadījums saistāms ar kādām nesaskaņām (varas pārdali?) kopienas iekšienē vai arī indivīdam uzbrukts kādos starpcilšu konfliktos. Diskutējams jautājums ir par šī indivīda horizontālo sociālo pozīciju, jo apbedījums konstatēts pašā kapulauka perifērijā, nedaudz atstāts no pārējiem. Varbūt to noteica šī indivīda statuss

dzīves laikā vai nāves cēlonis, varbūt arī abi minētie iemesli kopā (Gerhards, 2008). Iespējams, ka šajā gadījumā apbedījuma novietojums kapulauka perifērijā (1. att.) nav nejaušs, jo tas vienlaikus atradās kapu paugura augstākajā daļā.

Lejasbitēnu 297. kapa trepanētajam vīrietim apbedījuma piedevas (bronzas karavīra aproce, kaujas nazis, iedzītņa šķēps, divi spirālgredzeni, dzelzs jostas sprādze, ar bronzas rievotiem gredzentiņiem rotāta galvassega un apavi vai kājauti) norāda uz piederību pietiekami turīgam sabiedrības slānim (sk. tabulu).

7. att. Īdeņu kapulauka 6. kapa inventārs: 1 – iedzītņa šķēpa gals, 2 – aproce, 3 – pūcessakta, 4 – jostas gredzeni, 5 – spirālītes, 6 – važiņa ar trapecveida mēlītēm, 7 – kaujas nazis, 8 – spirālgredzeni, 9 – cirvis; 1, 7, 9 – dzelzs, 2–6, 8 – bronza. Zīmējums no LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuves

Iespējams, ka šī kapa inventārs nav pilnīgs, jo apbedījuma labā krūšu daļas puse daļēji postīta.

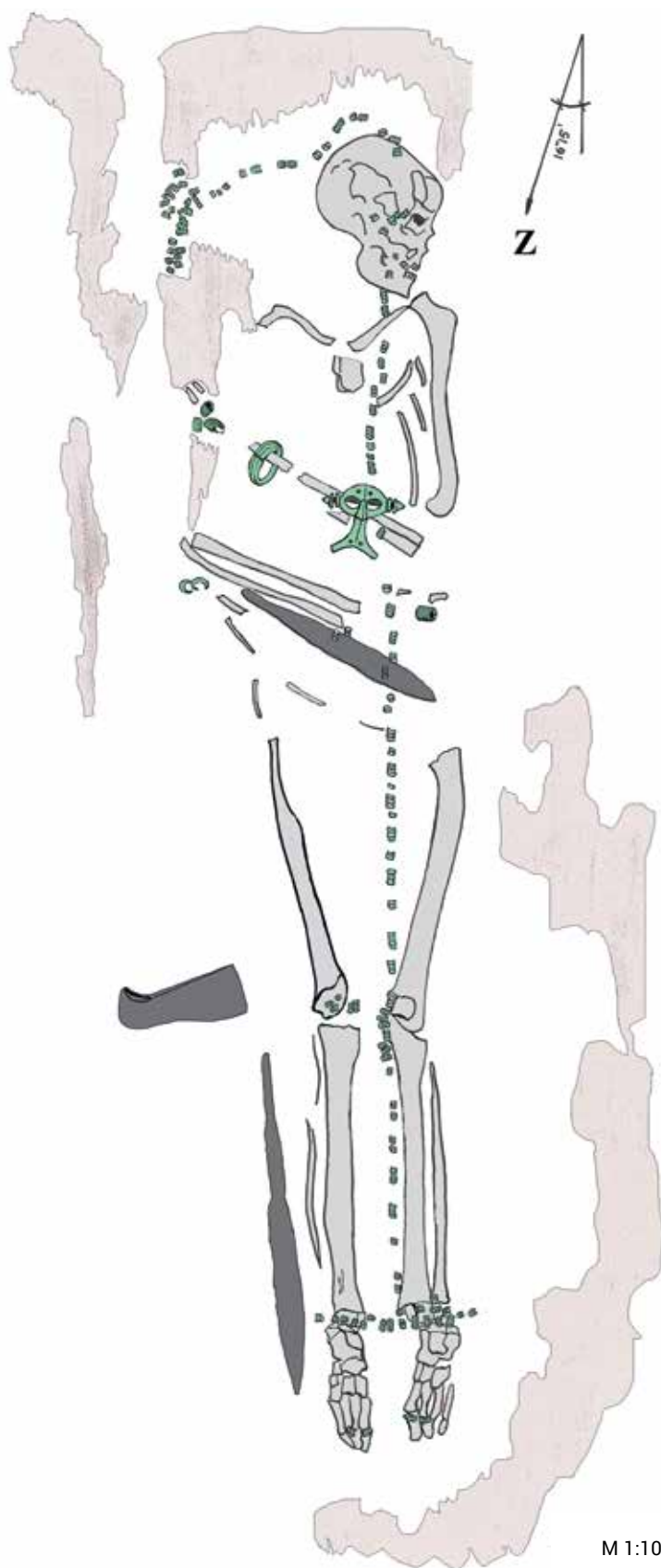
Diemžēl izpostītā Lejasbitēnu 380. kapa inventārs ir ļoti nepilnīgs un to nav iespējams izmantot sociālā statusa raksturošanai.

Īdeņu kapulaukā 6. kapā apbedītajam vīrietim trepanācija veikta, lai, iespējams, sazdiedētu garenisku ievainojumu galvaskausa vidusdaļā. Kapa inventāru veidoja ieroču komplekts (iedzītņa šķēpa gals, kaujas nazis, šaurasmens cirvis) un rotas (bronzas pūcessakta, masīva profilēta aproce, bronzas spirāl-gredzeni). Vidukļa rajonā atrasti divi bronzas jostas gredzeni (7. att.). Jāatzīmē, ka mirušajam bijis pāri pārklāts ar bronzas gredzentiņiem un spirālītēm rotāts apmetnis vai villaine, kas ir ļoti reta parādība vīriešu kapos. Līdzīgi rotāta bijusi arī cepure un kājauti, par ko liecināja daudzie bronzas skārda gredzentiņi un spirālītes (8. att., tab.). Apbedījums datējams ar 8. gs. beigām / 9. gadsimta sākumu (Loze, 1975). Ņemot vērā Īdeņu kapulaukā atsegto nelielo kapu skaitu (6), 6. kapa līdzīgi doto kapa piedevu AVS vērtība nosacīti samērojama vienīgi ar citu kapulauku attiecīgā perioda kapu AVS vērtībām, bet jāņem vērā, ka katrā kapulaukā AVS vērtības tomēr var atšķirties (Šnē, 2002). No 6. kapā līdzdotajiem priekšmetiem galveno uzmanību piesaista bronzas pūcessakta ar sudraba platējumu. Pūcessaktas nav masveidā sastopama rota, tās izgatavošana prasīja no juveliermeistara augstas tehnoloģiskās iemaņas (prasmī dekorēt ar sudrabu un stikla inkrustācijām), lielu darbu un laika ieguldījumu, augstas materiālu izmaksas (Urtāns, 1961). Šādas saktas bija ne vien greznas, bet arī dārgas. Tās varēja atļauties tikai sabiedrības augstākajam slānim jeb elitei piederīgi kopienas locekļi. Pūcessaktas ar pilnu ieroču komplektu (divi šķēpi, cirvis, kaujas nazis) vēl atrastas Kalnieši II 15. kaps, Kivtu 7. kaps, Kristapiņu 117. kaps (Urtāns, 1961; Šnore, 1987; Kuniga, 2000). Latvijas teritorijā pūcessaktas vai to fragmenti atrasti nelielā skaitā (24 eksemplāri), galvenokārt latgaļu un zemgaļu apdzīvotajās zemēs (9. att.), Lietuvā –15 eksemplāri, Igaunijā –1 fragmentāra (Vaska 2019, 175).

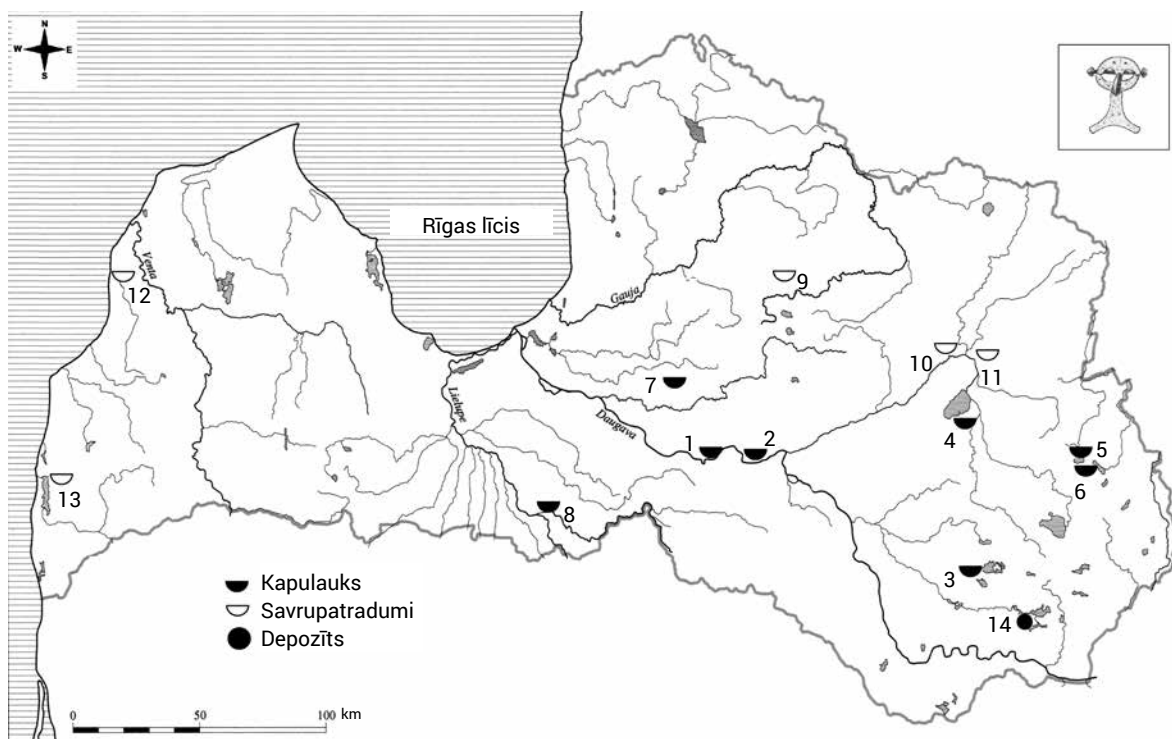
Pūcessaktas atrastas 7.–9. gs. apbedījumos. Katras lokālās apbedījumu vietas ietvaros apbedījumi ar pūcessaktu izceļas pārējo apbedījumu vidū. Piemēram, Čunkānu-Dreņģeru kapulaukā ar 9. gs. datētais 79. kaps (III terasē) bez pūcessaktas (10. att.) izceļas ar pieciem šķēpu galiem un kaklariņķi kapa inventārā (Vasilauskas, 2012).

Kā iepriekš minēts, Čunkānu-Dreņģeru kapulaukā konstatēti trīs 8.–9. gs. apbedījumi ar trepanācijām. Diemžēl visi šie apbedījumi ļoti postīti un to kapu inventārs nepilnīgs. Visos šajos apbedījumos atrasts viens vai divi šķēpi (tabula), kas ir tipiska zemgaļu vīriešu kapa piedeva, bet grūti izmantojama sociālā statusa noteikšanā. Vairākos 7.–9. gs. Zemgales kapulaukos (arī tagadējās Lietuvas teritorijā) ir atklāti atsevišķi apbedījumi, kuros līdzdoti trīs un vairāk šķēpi (Atgāzis, 1994b, 36). Čunkānos-Dreņģeros trīs šķēpi atrasti piecos, bet pieci šķēpi trīs apbedījumos. Uzskata, ka Čunkānos-Dreņģeros 8.–9. gs. parasti vīriešu dzimtes apbedījumos līdzīgi deva divus šķēpus. Viens šķēps liecina, ka apbedītais bijis nepieaudzis, vecs, slims vai trūcīgs vīrietis. Savukārt pieci šķēpi – bagātības, dižciltības un varbūt arī kara nopelnu rādītājs (Atgāzis, 1994a, 25). Tā kā tikai atsevišķi piedevu veidi var būt tiešā veidā saistīti ar sociālo pozīciju (Carr, 1995), tad iespējams, ka zemgaļiem šāds piedevu veids vīriešiem bija šķēpu galu skaits. Tomēr šis jautājums paliek atklāts turpmākajiem pētījumiem. Iespējams, ka Čunkānu-Dreņģeru kapulaukā konstatētās trepanācijas veiktas indivīdiem, kas guvuši galvas ievainojumus militārās sadursmēs. To piederība konkrētai sociālajai grupai paliek nezināma. Atšķirībā no Lejasbitēniem tās attiecas uz hronoloģiski nedaudz agrāku periodu – 8. gs. beigām – 9. gs. sākumu (sk. tabulu).

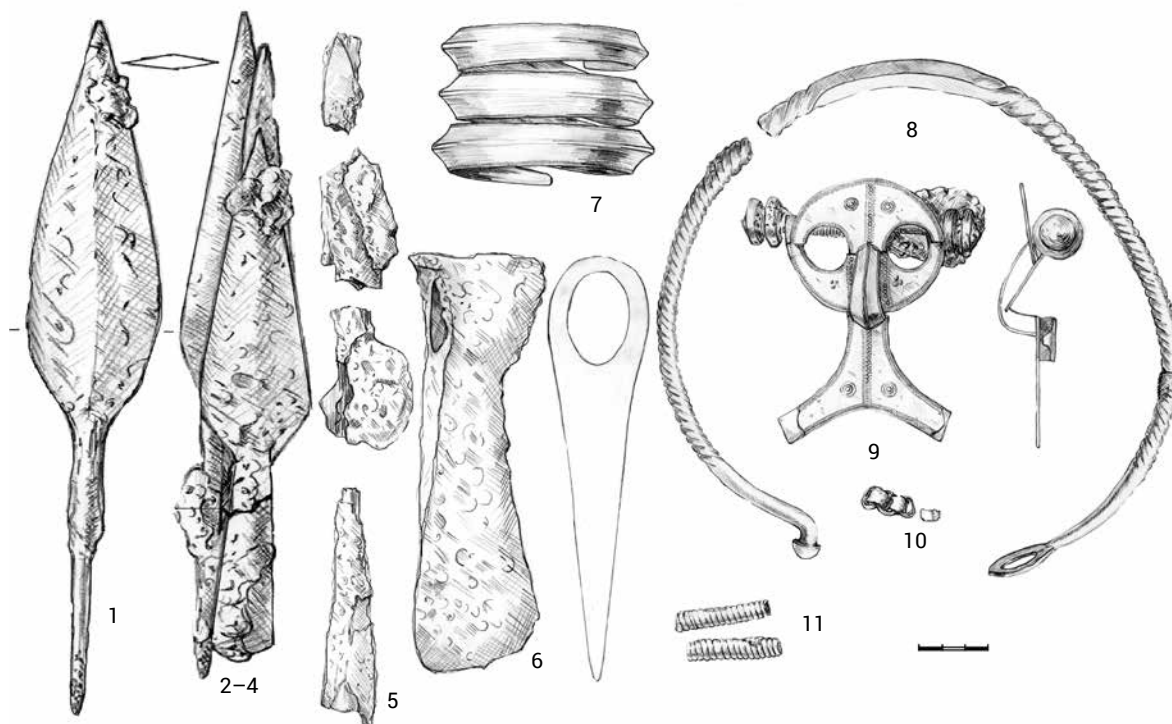
Vienīgais gadījums, kad galvaskausa trepanācija konstatēta nepieaugušam indivīdam, ir Lejasbitēnu 394. kaps. Iepriekšējos pētījumos (publikācijās norādīts nepareizs kapa numurs) šī trepanācija tiek uzskatīta par "simbolisko" (Derums, 1979, 98–99; Derums, 1988, 86–87). No trepanāciju klasifikācijas viedokļa simboliskā trepanācija tiek veikta indivīda dzīves

8. att. Īdeņu kapulauka 6. kapa plāns. Zīmējums no LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuves. A. Vīlcānes datorapstrāde

9. att. Pūcessaktu izplatība Latvijas teritorijā: 1 – Lejasbitēni (1), 2 – Kalnieši II (2), 3 – Kristapiņi (2), 4 – Īdeņi (1), 5 – Kivti (1), 6 – Odukalns (1), 7 – Saliņas (1), 8 – Čunkāni-Dreņģeri (1), 9 – Auļukalna Ķeveri (2), 10 – Līčagals (1), 11 – Slaveiti (1), 12 – Užava (1), 13 – Liepāja (1), 14 – Sauleskalns (1). Sastādījusi A. Vilcāne

10. att. Čunkānu-Dreņģeru kapulauka 79. kapa inventārs: 1–5 – šķēpa gali, 6 – šaurasmens cirvis, 7 – trīsviju spirālaproce, 8 – kaklariņķis, 9 – pūcessakta, 10 – važiņas fragments, 11 – spirālītes; 1–6 – dzelzs, 7–11 bronza. Zīmējums no LU Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuves

laikā, skarot tikai galvaskausa ārējo cieta plāksnīti un daļēji – irdeno kaula struktūru, bet neskarot kaula iekšējo. Līdz ar to simboliskā trepanācija nav galvaskausam caurejoša (Bartucz, 1950; Boev, 1964). Parasti simboliskās trepanācijas konstatē pieaugušajiem un tās ir pilnīgi sadzijušas. Šajā gadījumā dzišanas pazīmes nav konstatētas. Līdz to nevar viennozīmīgi pateikt, vai šī trepanācija ir uzskatāma par simbolisko, kuras laikā meitene nomira, vai neveiksmīgu dziedniecisko trepanācijas veidu, kas izraisīja nāvi. Simboliskās trepanācijas 9.–12. gs. bija plaši izplatītas mūsdienu Ungārijas, Bulgārijas, Moldāvijas, Karpatu baseina zemēs, kur šī veida trepanācijas ir vairāki simti (Berezki et al. 2015, 323–326; Jordanov et al., 1988, 15–16). Par šī veida trepanācijas cēloņiem izteikti dažādi viedokļi. Pēc dažu autoru domām, šī “zīme” akcentē indivīda pāreju uz pieaugušo vecumu; norāda uz sociālo statusu sabiedrībā vai tā ir noteikta iniciācijas pakāpe; vai tai arī varētu būt kulta, rituāli medicīniska, maģiska vai reliģiska nozīme (Bartucz, 1950, 430–435; Jordanov, Dimitrova, 1990, 268–273; Reshetova, 2012).

Jāatzīmē Lejasbitēnu 394. kapa arheoloģiskais konteksts, jo tam raksturīgs pieaugušu sieviešu apbedījumu kapa inventārs: rievoto cilindrišu grīstes vainags ar spirālgredzenu aizmugurē, kaklariņķis ar noplacinātiem galiem, kaklarota no spirālītēm un kauri gliemežvākiem, divi spirālgredzeni. Izņēmums ir divas aproces, kas veidotas no noplacinātā kaklariņķa galiem (tabula). Pēc senlietām šis ir vienīgais šāda vecuma (10–14 gadi) apbedījums Lejasbitēnu kapulaukā. Varam tikai pieņemt, ka neveiksmīgā trepanācija veikta nepieaugušam indivīdam ar kādu īpašu statusu 10. gs. Lejasbitēnu kopienā.

Literatūra

- AlQahtani, S. J., Hector, M., Liversidge, H., 2010. Brief communication: The London atlas of human tooth development and eruption. *American Journal of Physical Anthropology*, 142, 481–490.
- Anda, T., 1951. Recherches archeologiques sur la pratique medicale des des Hongrois a Pepoque de la conquete du pays. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1, 7–316.
- Anteins, A., 1976. *Melnais metāls Latvijā*. Rīga: Zinātne.

Secinājumi

Pētījumā analizēts 7.–10. gs. osteoloģiskais materiāls. Makroskopiski izpētot 173 indivīdu galvaskausus, trepanācijas konstatētas Lejasbitēnu (4), Čunkānu-Dreņģeru (3) un Īdeņu (1) kapulaukā. Tās atklātas pieaugušiem vīriešiem un vienā gadījumā nepieaugušam sieviešu dzimtes indivīdam. Tās veiktas galvenokārt ar kasīšanas paņēmieni un vismaz pusē gadījumu bijušas sekmīgas.

Iegūtie rezultāti sniedz jaunu informāciju un ļauj diskutēt par trepanāciju saistību ar indivīda iespējamo sociālā statusa atspoguļojumu 7.–10. gs. Latvijas teritorijā. Galvenais iespējamais trepanācijas cēlonis ir galvas ievainojumu ārstēšana, taču tā acīmredzot tika veikta lielākoties noteiktiem sabiedrības locekļiem – vietējo kopienu (Lejasbitēni 341. kaps; Īdeņi 6. kaps) elitei, kā arī pietiekami turīgiem indivīdiem. Iespējams, ka vienīgais nepieaugušā indivīda trepanācijas gadījums ir t. s. “simboliskā” trepanācija, kuras motīvs paliek nezināms.

Nemot vērā to, ka Latvijai blakus esošajās teritorijās (Baltijas valstis, Polija, Skandināvija) vikingu laikmetā trepanācijas nav zināmas, tās acīmredzot jāuzskata par vietējo dziednieku inovāciju.

Pētījumi trepanāciju izpētē saistībā ar indivīda sociālo statusu būtu turpināmi.

Pateicības

Pētījums veikts Latvijas Zinātnes padomes finansētajā projektā Nr. lzp-2018/1-0395.

Izsakām pateicību Latvijas Nacionālajam vēstures muzejam par atļauju izmantot Lejasbitēnu kapulauka izrakumu dokumentāciju un apbedījumu senlietu materiālu.

- Atgāzis, M., 1994a. *Dreņģeru-Čunkānu kapulauks un zemgaļu senvēstures pētniecības jautājumi. Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu 1992. un 1993. gada pētījumu rezultātiem.* Rīga: Zinātne, 23–30.
- Atgāzis, M., 1994b. Dreņģeru-Čunkānu 241. kaps un šķēpu līdzdošanas tradīcija 8.–9. gs. zemgaļu apbedījumos. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 17. Rīga: Zinātne, 29–40.
- Atgāzis, M., 2001. Vidējais dzelzs laikmets, 400.–800. g. *Latvijas senākā vēsture.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 232–289.
- Atgāzis, M., 2019. *Tuvcīņas ieroči Latvijā 10.–13. gadsimtā.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Aufderheide, A. C., Rodriguez-Martin, C., 1998. *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartucz, L., 1950. Adatok a koponyalékelés (trepanatio) és a bregmasebek kapcsolatanak problémájához Magyarországi népvendöraskori koponyák alapján. *Annales Biologicae Universitatis Szegediensis*, 1, 389–435.
- Bennike, P., 2003. Ancient trepanations and differential diagnoses: A re-evaluation of skeletal remains from Denmark. In: R. Arnott, S. Finger, C. U. M. Smith, eds. *Trepanation: History, Discovery, Theory.* Lisse: Swets & Zeitlinger, 95–115.
- Berezki, Z. S, Molnár, E., Marcsik, A., Pálfi, G. Y., 2015. Rare types of trephination from Hungary shed new light on possible cross-cultural connections in the Carpathian Basin. *International Journal of Osteoarchaeology*, 25(3), 322–333.
- Berezki, Z., Molnár, E., Marcsik, A., Pálfi, G., 2010. Evidence of surgical trephinations in infants from the 7th–9th centuries AD burial site of Kiskundorozsma–Kettőshatár. *Acta Biologica Szegediensis*, 54, 93–8.
- Bliujienė, A., Skipitytė, R., Garbaras, A., Miliuskienė, Ž., Šapolaitė, J., Ežerinskis, Ž., Čeponkus, J., Masiulienė, I., Simčenka, E., Minkevičius, K., 2020. The first data on the human diet in Late Roman and Early Migration period western Lithuania: Evidence from stable isotope, archaeobotanical and zooarchaeological analyses. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 33, 102545.
- Boev, P., 1964. Symbolische Trepanationen in Bulgarien. *Berichte des Morphologischen Instituts der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften (Sofia)*, 9, 289–298.
- Boev, P., 1992. Historical trephinations in Europe. Diachronic trends in historical anthropology. *Sborník Národního muzea v Praze = Acta Musei nationalis Pragae*, XLVI, 3–4, 140–143.
- Broca, P., 1867. Cas singulier de trépanation chez les Incas. *Bull Soc Anthropol* 2 (2nd ser.), 403–408.
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D., 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archaeological Research Series*, 44.
- Capasso, L., 1998. 5300 years ago, the Ice Man used natural laxatives and antibiotics [Letter]. *Lancet*, 352: 1984.
- Carr, C., 1995. Mortuary practices: Their social, philosophical-religious, circumstantial, and physical determinants. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2, 105–200.
- Daiga, J., 1974. Karavīra aprocē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 11. Rīga: Zinātne, 174–197.
- Derums, V., 1978. *Tautas veselība un dziedniecība senajā Baltijā.* Rīga: Zinātne.
- Derums, V., 1988. *Baltijas sencilvēku slimības un tautas dziedniecība.* Rīga: Zinātne.
- Gerhards, G., 2005. Secular variations in the body stature of the inhabitants of Latvia (7th millennium BC – 20th c. AD). *Acta medica Lituanica*, 12(1), 33–39.
- Gerhards, G., 2006. Traumas un ievainojumi senās Ikšķiles iedzīvotājiem. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 23, 85–97.
- Gerhards, G., 2008. Traumas un ievainojumi Lejasbitēnu 7.–10. gadsimta iedzīvotājiem. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1, 5–21.
- Giuffra, V., Fornaciari, G., 2017. Trepanation in Italy: a review. *International Journal of Osteoarchaeology*, 27(5), 745–67.
- Guerra-Doce, E., 2015. The Origins of Inebriation: Archaeological Evidence of the Consumption of Fermented Beverages and Drugs in Prehistoric Eurasia. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 22, 751–782.

- Härke, H., 2014. Grave goods in early medieval burials: messages and meanings. *Mortality*, 19(1), 41–60.
- Hedeager, L., 1980. Besiedlung, soziale struktur und politische Organization in der älteren und jüngeren römischen Kaiserzeit Ostänemarks. *Praehistorische Zeitschrift*, 55, 38–109.
- Hedeager, L., 1992. *Iron-Age Societies: From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700*. Blackwell, Oxford & Cambridge.
- Hippocrates, 1999. *On Head Wounds*. Berlin: Akademie Verlag.
- Jankauskas, R., 2003. *Lietuvos priešistorės ir protoistorės gyventojų antropologijos metmenys. Lietuva iki Mindaugo*: [straipsnių rinkinys + skaitmeninė knyga]. Vilnius: Vilniaus dailės akad. I-klap. 143–152.
- Jankauskas, R., 2005. Skeletal inventory, age, sex and pathologies of Marvelė sample. Marvelė. Ein Gräberfeld Mittellitauens. I Band, Marvelė. Vidurio Lietuvos aukštaičių II–XII a. kapinynas. Kaunas, 95–102.
- Jesch, J., 1991. *Women in the Viking Age*. Suffolk.
- Jordanov, J., Dimitrova, B., Nikolov, S., 1988. Symbolic trepanations of skulls from the Middle Ages (IXth–Xth century) in Bulgaria. *Acta Neurochirurgica*, 92, 15–18.
- Jordanov, J., Dimitrova, B., 1990. Symbolic trephinations in Medieval Bulgaria. *Homo*, 41(3), 266–73.
- Kaufman, M. H., Whitaker, D., McTavish, J., 1997. Differential diagnosis of holes in the calvarium: Application of modern clinical data to Palaeopathology. *Journal of Archaeological Science*, 24, 193–218.
- Kuniga, I., 2000. *Kristapiņu kapulauks. 8. gs. beigās – 12. gs.* Rīga: RaKa.
- Leuner, H., 1970. Über die historische Rolle magischer Pflanzen und ihrer Wirkstoffe. Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa. H. Jankuhn, Hrsg. Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 279–296.
- Lillie, M., 2003. Cranial surgery: the epipaleolithic to neolithic populations of Ukraine. *Trepanation: History, Discovery, Theory*. R. Arnott, S. Finger, C. U. M. Smith, eds. Swets & Zeitlinger Publications: Lisse; 175–188.
- Lisowsky, F. P., 1967. Prehistoric and early historic trepanations. D. Brothwell, A. T. Sandison, eds. *Diseases in Antiquity*. Springfield: Charles C. Thomas, 651–672.
- Lopez, B., Caro, L., Pardiñas, A. F., 2011. Evidence of trepanations in a medieval population (13th–14th century) of northern Spain (Gormaz, Soria). *Anthropological Science*, 119, 247–257.
- Loze, I., 1975. *Arheoloģiskie pētījumi Kvāpānos un Īdeņos. Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1974. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga: Zinātne, 59.
- Lūsēns, M., 2012. *Arheoloģiskie izrakumi Čunkānu-Dreņģeru senkapos 2010. gadā. Arheologu pētījumi Latvijā 2010.–2011. gadā*. Rīga: Nordik, 45–49.
- Moghaddam, N., Mailler-Burch, S., Kara, L., Kanz, F., Jackowski, C. and Lösch, S., 2015. Survival after trepanation – early cranial surgery from Late Iron Age Switzerland. *International Journal of Paleopathology*, 11, 56–65.
- Mägi, M., Malve, M., Toome, T., 2018. Early Christian burials at Valjala churchyard, Saaremaa. *Archaeological Fieldwork in Estonia*, 93–118.
- Malve, M., 2016. Killuke keskaegset või varauusaegset meditsiini Tartus: trepanatsioon. *Tutulus. Eesti Arheoloogia Aastakiri*, 12.
- Merlin, M. D., 2003. Archaeological Evidence for the Tradition of Psychoactive Plant Use in the Old World. *Economic Botany*, 57(3), 295–323.
- Mägi, M., 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Osel), 9th–13th centuries AD*. CCC papers: 6. Gotland University College, Centre for Baltic Studies; Institute of History, Department of Archaeology. Tallinn.
- Mugurēvičs, Ē., 1977. *Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi: 3.–15. gs. arheoloģiskie pieminekļi*. Rīga: Zinātne.
- Nerlich, A., Peschel, O., Zink, A., Rösing, F. W., 2003. The pathology of trepanation: differential diagnosis, healing and dry bone appearance in modern cases. R. Arnott, S. Finger, C. U. M. Smith, eds. *Trepanation: History, Discovery, Theory*. Swets & Zeitlinger, Lisse, The Netherlands, 43–51.

- Nicklisch, N., Dresely, V., Orschiedt, J., Ramsthaler, F., Schlenker, B., Ganslmeier, R., Friederich, S., Meller, H., Alt, K. W., 2018. A possible case of symbolic trepanation in Neolithic Central Germany. *International Journal of Osteoarchaeology*, 28(3), 216–226.
- Ortner, D. J., 2003. Trauma. Ortner D. J., ed. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Academic Press, San Diego, CA, 119–178.
- Parker Pearson, M., 1993. The Powerful Dead: Archaeological Relationships between the Living and the Dead. *Cambridge Archaeological Journal* 3(2), 203–229.
- Parker Pearson, M., 1999. *The archaeology of death and burial*. Sutton Publishing, Phoenix Mill.
- Pētersone-Gordina, E., Gerhards, G., Vilcāne, A., Millard, A. R., Moore, J., Ķimsis, J., Ranka, R., 2022. Diet and social status in the Lejasbitēni Iron Age population from Latvia. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 44, 103519.
- Piek, J., Lidke, G., Terberger, T., von Smekal, U., Gaab, M. R., 1999. Stone age skull surgery in Mecklenburg-Vorpommern: a systematic study. *Neurosurgery*, 45, 147–151.
- Pitsios, T., Zafiri, V., 2012. Cases of trephination in ancient Greek skulls. *International Journal of Caring Sciences*, 5(3), 239–245.
- Prioreschi, P., 1991. Possible reasons for Neolithic skull trephining. *Perspectives in Biology and Medicine*, 34, 296–303.
- Prioreschi, P., 2003. Medieval anesthesia – the spongia somnifera. *Medical Hypotheses*, 61, 213–219.
- Radiņš, A., 1999. *10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi*. Latvijas Vēstures muzeja raksti, 5. Rīga: N.I.M.S.
- Ramseier, F., 2005. Ur- und frühgeschichtliche Schädeltrepanationen der Schweiz vom Neolithikum bis ins Mittelalter. *Bulletin der Schweizerischen Gesellschaft für L'Anthropologie*, 11, 1–58.
- Reshetova, I., 2012. Sluchay simvolicheskoy trepanatzii v srede bolgarskovo srednevekovogo naseleniia. *Materialy mejdunarodnoi konferentsii "Gosudarstvennost' vostochnykh bulgar IX–XIII vv."*. Cheboxary, 249–258.
- Roberts, C., Manchester, K., 2005. *The archaeology of disease*. 3rd ed. Sutton Publishing, Stroud.
- Shnore, E., 1957. *Nukshinskii mogil'nik*. Rīga: Izdatel'stvo Akademii nauk Latviiskoi SSR (Materialy i issledovaniia po arheologii Latviiskoi SSR, I).
- Spicin, A., 1893. Ljucinskij mogil'nik. *Materiali po arheologii Rossii, Izdannije Imperatorskoi Arheologicheskoi komisii, 14.: Drevnosti Severo-Zapadnogo kraja*, 1 (2). Sankt-Peterburg.
- Steinbock, R. T., 1976. *Paleopathological Diagnosis and interpretation: Bone disease in ancient human populations*. Springfield: Charles C Thomas Pub Ltd.
- Stewart, T. D., 1957. *Stone Age Skull Surgery: a General Review, with Emphasis on the New World: in Annual Report Smithsonian Institution*.
- Šnē, A., 2002. *Sabiedrība un vara: sociālās attiecības Austrumlatvijā aizvēstures beigās*. Rīga: Inteleks.
- Šnore, E., 1987. *Kivtu kapulauks*. Rīga: Zinātne.
- Talko-Hryniewicz, J., 1922. Trepanacja czaszki u żywego człowieka z góry zamkowej w Wilnie. *Rozprawy wydziału matematyczno-przyrodniczego Polskiej Akademiji Umiejętności (Kraków)*, 21 (61), 1–9.
- Thomas, D. H., 1989. *Archaeology*. Fort Worth: Holt, Rinehart and Winston.
- Tomsons, A., 2018. Zobenī Latvijas teritorijā no 7. līdz 16. gadsimtam. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti, 27. Arheoloģija*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs.
- Ullrich, H., Weickmann, F., 1963. Prähistorische 'Neurochirurgie' im mittel-deutschen Raum. *Zentralblatt Neurochirurgie*, 24, 103–120.
- Urtāns, V., 1965. Izrakumi Lejasbitēnu un Lejasziedu apmetnēs, Kalnaziedu pilskalnā un Lejasbitēnu kapulaukā. *Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu, etnogrāfu un folkloristu 1964. gada ekspedīcijām*. Rīga, 21–24.
- Urtāns, V., 1977. *Pirms 100 gadiem. Muzeji un kultūras pieminekļi*. Rīga: Zvaigzne, 18–21.
- Urtāns, V., 1961. Pūces saktas. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 4. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 49–58.

- Vaska, B., 2019. Rotas un ornamenti Latvijā no bronzas laikmeta līdz 13. gadsimtam. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 27. *Arheoloģija*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs.
- Vasiliauskas, E., 2012. Pūces sakta no Kurmaiču-Linksmēnu kapulauka. Dažas piezīmes par zemgaļu simboliem. *Inkluzīvi*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 253–259.
- Verano, J. W., 2016. Differential diagnosis: trepanation. *International Journal of Paleopathology*. Sep 1; 14, 1–9.
- Weber, J., & Czarnetzki, A., 2001. Trepanationen im frühen Mittelalter im Südwesten von Deutschland – Indikationen, Komplikationen und Outcome. *Zentralblatt für Neurochirurgie*, 62, 10–14.
- Weber, J., Wahl, J., 2006. Neurosurgical aspects of trepanations from Neolithic times. *International Journal of Osteoarchaeology*, 16(6), 536–545.
- White, T. D., Folkens, P. A., 2005. *The Human Bone Manual*. Burlington: Elsevier Academic Press; 2005.

TREPHINATION ONLY FOR THE PRIVILEGED? CASE STUDIES FROM THE IRON AGE (THE 7TH–10TH CENTURIES AD)

Guntis Gerhards, Antonija Vilcāne, Elīna Pētersone-Gordina, Aija Ērkšķe

Institute of Latvian History of the University of Latvia

The aim of this study is to investigate the possible link between skull trephination and social status of the affected individuals, in the archaeological material from Latvian cemeteries dating from the 7th–10th centuries AD. Individuals with skull bones present from the cemeteries of Lejasbitēni, Čunkāni-Dreņģeri, and Īdeņi were included in the study. Social status was estimated on the basis of grave goods, which were assessed within each cemetery, as well as in a wider, regional context. Seven adult males and one non-adult female gender individual exhibited possible evidence for trephination in their skulls. In most cases, the procedure had been carried out using the scraping method, and the possible reason for trephination was skull trauma. Almost half of the individuals had survived the procedure. Of the male individuals who showed evidence for trephination, at least two were of high social status, which was indicated by grave goods. This analysis, however, was hampered by the disturbed nature of many burials, which had resulted in incomplete grave inventories.

Keywords: trephination, burial traditions, Latgalian, Semigallians, social status.

Summary

Skull trephination is thought to be the most ancient known surgical procedure, and archaeological evidence about it has been found across the globe, dating back to different periods of time. Previously, trephinations from Iron Age Latvia have been analysed as separate palaeopathological case studies. In

this study, trephinations are considered in connection with burial traditions, gender, and social status of the affected individuals.

This study focuses on skeletal remains from three cemeteries dating from the 7th–10th centuries AD (Figures 1; 2; 3). Four individuals with trephinations were found in the fully excavated Lejasbitēni cemetery (453 burials

in total, with 56 skulls observable, including 32 males, 14 females, and 10 non-adults). Further three individuals with trephinations were recovered from the partly excavated Čunkāni-Dreņģeri cemetery (746 burials in total, with 114 skulls observable, including 64 males, 35 females, and 15 non-adults) and one individual came from the Īdeņi cemetery (six burials). The analysis of trephinations was carried out using macroscopic methods of observation. The gender of the individuals was based on the grave goods, while their biological sex and age was determined using standard osteological methodology.

Trephinations were found in seven males aged between 30–50 years, and an 11–13-year-old non-adult individual of female gender. Trephinations had been performed by scraping or graving methods and were successful in most cases. The procedure had been performed in various locations – right frontal bone (Figures 4a,d and 5a), left parietal bone (Figure 5b), right parietal bone (Figure 5c), the occipital (Figure 4b,c), as well as in the mid-sagittal suture (Figure 5d). In five out of seven individuals, trephination was consistent with sharp force skull trauma, whereby the procedure was probably carried out to clear the wound from loose skull fragments. The two exceptions were individuals from grave 156 in the Čunkāni-Dreņģeri cemetery, and grave 394 in the Lejasbitēni cemetery.

At least a half of the individuals had survived the trephinations. In the only non-adult individual with evidence for trephination the procedure was possibly “symbolic”, with no evidence for healing, and no indication as to why it was carried out.

A higher prevalence of trephinations was found in the Lejasbitēni (end of the 9th – beginning of the 10th centuries AD) and Čunkāni-Dreņģeri (end of the 8th – beginning of the 9th centuries AD) cemeteries. So far, there is hardly any evidence for Viking Age trephinations in the neighbouring regions (Lithuania, Estonia, Poland, Scandinavia), and it is therefore unlikely that the surgical skills required for these procedures were imported.

In the absence of evidence to the contrary, trephination in Iron Age Latvia can currently be regarded as an innovation of the local healers.

Social status was analysed in order to investigate whether trephination was carried out in individuals who were different from other members of the community, as expressed in burial traditions (including grave inventory). Possible differences in social status were identified using the number of artefact types (NAT) method (mainly the Lejasbitēni cemetery), as well as by analysing grave inventories in a wider territorial context, considering the presence of rare jewellery and weapons. Unfortunately, a considerable number of burials in the cemeteries used in this study, as well as the majority of burials with evidence for trephinations, were significantly or partly disturbed, rendering their archaeological contexts incomplete.

Since these surgical interventions were very complicated, it is possible that the low prevalence of them in skeletal material from the middle and late Iron Age Latvia is closely related to social status. The analysis of archaeological material revealed that trephinations might have been carried out in particular members of the community, such as local elite and wealthy individuals. High social status was particularly evident in the partly disturbed 10th century male grave 341 in the Lejasbitēni cemetery. This individual was buried with a double-edged sword (Petersen type H) with an engraved Damascus steel strip. This sword was the only such item in the Lejasbitēni cemetery, and it is one of only 15 such swords found in Latvia so far. Other items found with this person included a lancet-shaped iron socket spearhead with a short socket, two bronze spiral rings on the fingers, and trapezium-shaped pendants, coils and rings as decorations from the front of their garment (Figure 6).

The trephined individual from grave 6 in the Īdeņi cemetery, dating from the end of the 8th – the beginning of the 9th century AD,

could have been a member of the local elite. The grave inventory of this individual included a bronze owl fibula on the chest, a robust armband with a profiled bow around the arm, four spiral rings on the fingers, and four bronze belt rings (Figure 7; 8). The deceased was covered with a woollen shawl, with one edge decorated with bronze and tin cylinder and coil-shaped ornaments, and similar decorations on the hat and the puttees. The weapons included a narrow-bladed iron axe, a spearhead, and a wide-bladed battle knife. Of these items, the silver-plated bronze owl fibula is of particular importance. Owl fibulae were not mass-produced jewellery items, as making them required a highly skilled metalsmith, especially with regard to applying silver and glass incrustations, and the process was labour-intensive and time-consuming, with high material costs. Such fibulae were not only elaborate, but also expensive and thus, only affordable to the wealthiest individuals of the community.

In the territory of Latvia, owl fibulae have mostly come from the cemeteries of Latgallians and Semigallians, and there have been 24 such finds in total (Figure 9). Owl fibulae always come from richly furnished graves with a selection of specific grave goods, dating from the 7th–9th centuries AD. Burials with owl fibulae stand out among others in the cemetery in terms of their grave inventories. For example, an owl fibula was found in grave 79 from

the Čunkāni-Dreņģeri cemetery (the 9th century AD) which also contained five spearheads and a neck ring (Figure 10).

The trephinations at Čunkāni-Dreņģeri are chronologically earlier than those at Lejasbitēni (Table) and were carried out in individuals who also had evidence for sharp-force trauma in the skull, possibly inflicted during military conflict. It is impossible to estimate social status of these individuals, as the graves had been disturbed.

With regard to the only non-adult individual with trephination found during this study (grave 394 in the Lejasbitēni cemetery), it is possible that this individual had a particular social status in the 10th century Lejasbitēni community. The grave inventory of this individual included items usually associated with adult female burials (bronze twisted headband, neck ring, beads from spiral decorations and cowrie shells, spiral rings, and original bracelets made from the ends of neck rings). None of the other individuals in the Lejasbitēni cemetery in this age group (10–14 years) had similar grave inventories.

The results of this study have revealed new information with regard to the possible link between trephination and social status in Iron Age Latvia. The single most likely reason for carrying out the procedure was to treat skull trauma, but it might have been only performed in individuals who had high social status in their communities.

List of Figures

Fig. 1. Cases of trephination in Iron Age cemeteries in the territory of Latvia (in brackets: number of individuals with trephinations). 1 – Lejasbitēni cemetery (4), 2 – Čunkāni-Dreņģeri cemetery (3), 3 – Īdeņi cemetery (1). Compiled by A. Vilcāne.

Fig 2. Lejasbitēni cemetery plan showing the distribution of individuals with trephinations and skull trauma. Drawing by A. Vilcāne from Figure 5 in Urtāns 1970.

Fig. 3. Plan of Terrace II burials in the Čunkāni-Dreņģeri cemetery showing the distribution of individuals with trephinations and skull trauma. Drawing by A. Vilcāne from Figure 194 in Atgāzis 2001, 273.

Fig. 4. Trephinations in the Lejasbitēni cemetery: a – grave 297, b – grave 341, c – grave 380, d – grave 394. Photo by G. Gerhards.

Fig. 5. Trephinations in the Čunkāni-Dreņģeri and Īdeņi cemeteries: a – grave 156, b – grave 250, c – grave 61, d – grave 6 in the Īdeņi cemetery. Photos by A. Vilcāne (a–c) and G. Gerhards (d).

Fig. 6. Plan of grave 341 in the Lejasbitēni cemetery. After Urtāns 1977, 18.

Fig. 7. Inventory of grave 6 from the Īdeņi cemetery: 1 – iron socket spearhead, 2 – armband, 3 – owl fibula, 4 – belt rings, 5 – spirals, 6 – decorative chain with trapezium-shaped pendants, 7 – battle knife, 8 – spiral rings, 9 – axe; 1, 7, 9 – iron, 2–6, 8 – bronze. Drawing from the Repository of Archaeological Material, Institute of Latvian History, University of Latvia.

Fig. 8. Plan of grave 6 from the Īdeņi cemetery. Drawing from the Repository of Archaeological Material, Institute of Latvian History, University of Latvia. Edited by A. Vilcāne.

Fig. 9. Distribution of owl fibulae in the territory of Latvia: 1 – Lejasbitēni (1), 2 – Kalnieši II (2), 3 – Kristapiņi (2), 4 – Īdeņi (1), 5 – Kivti (1), 6 – Odukalns (1), 7 – Saliņas, 8 – Čunkāni-Dreņģeri, 9 – Auļukalna Ķeveri (2), 10 – Līčagals (1), 11 – Slaveiti (1), 12 – Užava (1), 13 – Liepāja (1), 14 – Sauleskalns (1). Compiled by A. Vilcāne.

Fig. 10. Inventory of grave 79 from the Čunkāni-Dreņģeri cemetery: 1–5 – spearheads, 6 – narrow-bladed axe, 7 – triple spiral armband, 8 – neck ring, 9 – owl fibula, 10 – fragment of decorative chain, 11 – spiral decorations; 1–6 – iron, 7–11 bronze. Drawing from the Repository of Archaeological Material, Institute of Latvian History, University of Latvia.

Table. Grave goods in burials with evidence for trephination. Notes: LB – Lejasbitēni, ČD – Čunkāni-Dreņģeri, Īd – Īdeņi cemeteries, P – disturbed, N – undisturbed.

TAMBORĒJUMS LATVIJĀ

19. GADSIMTA BEIGAS – 20. GADSIMTS

Aija Jansone*

LU Latvijas vēstures institūts
Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs

Latvijas muzeju krājumos un etnogrāfu zinātniskajās ekspedīcijās ir savākts apjomīgs 20. gs. ar tamborējumiem rotāto tekstiliju klāsts, kas rada priekšstatu, ka šī rokdarbu tehnika praktizēta gadsimtiem ilgi. Patiesībā tamborējums Latvijas teritorijā ir jauns rokdarbs, tas ienāk no Eiropas tikai 19. gs. nogalē, t. i., laikā, kad jau bija notikusi sociālekonomiskās formācijas maiņa, kas līdzī nesa pāreju uz pilsētas tipa apģērbu un jaunu telpu un gultas tekstiliju noformējumu.

Līdz šim Latvijā izdotajā rokdarbu literatūrā galvenokārt skarti tamborēšanas tehniskie paņēmieni un rakstu veidošanas principi, bet nav skaidrota tamborēšanas vēsture, tehnikas apguves metodika un kādu ietekmi tas atstāja uz tekstiliju rotāšanu Latvijas pilsētās un laukos. Lai aizpildītu šīs nepietiekamās zināšanas, rakstā pirmo reizi publiskoti un analizēti tādi rokdarbu vēstures pirmavoti kā 19. gs. beigu – 20. gs. sākuma tamborējumu paraugu burtnīcas / klades (rakstraudži), kas uzskatāmi ilustrē konkrētās rokdarbu tehnikas apguves metodiku un tehnisko iespēju daudzveidību, kā arī etnogrāfu zinātnisko ekspedīciju vākumi – 20. gs. Latvijas teritorijā tamborētās vai ar tamborējumu rotātās laicīgās un liturģiskās tekstilijas.

Pētījumā izmantota vēsturiskā metode, kas ļauj materiālu skatīt vēsturiskā secībā; salīdzināšanas metode – vēstures objekts salīdzināts laikā un telpā kontekstā ar notikumiem Eiropas kultūras dzīvē – un veikta etnogrāfu zinātnisko ekspedīciju vākumu (skices, pieraksti, fotogrāfijas) un muzeju kolekciju kontekstuālā analīze.

Atslēgas vārdi: tamborēšana, tamborēta mežģīne, tamborējuma paraugs, rakstraudzis.

* Autores e-pasts: Jansone.A@gmail.com

levads

Mūsdienās tamborēšana Latvijā ir ļoti populāra rokdarbu tehnika, to lieto kā telpu un gultas tekstiliju rotāšanā, tā apgērba darināšanā. Salīdzinājumā ar adījumiem, kas datēti ar 15. gadsimtu (Zariņa 1998, 290), tamborēšana Latvijas teritorijas pilsētnieku un lauku iedzīvotāju sadzīvē ienāk tikai 19. gs. beigās, par ko liecina lietiskie un rakstītie avoti, tamborējumu paraugi, priekšmeti muzeju kolekcijās un speciālā rokdarbu literatūra.

Līdzšinējos izdevumos plaši ir aprakstīti tamborēšanas tehniskie paņēmieni un gata vie darinājumi (Prīberga 2007, 184–190; Prīberga, 2016, 273–286), bet praktiski nekur nav norādes par minētās rokdarbu tehnikas izcelsmi, ienākšanas ceļiem un prasmju apguvē izmantoto metodiku.

Lai daudzmaz aizpildītu trūkstošās zināšanas, rakstā:

- 1) dots koncentrēts izmantojamā materiāla un darbarīku (tamboradatu), tamborēšanas tehnikas izcelsmes un tamborējuma rakstu un tehnisko paņemienu daudzveidības raksturojums;
- 2) analizēts pirmavots – tamborēšanas tehnikas apmācības procesā tapušās tamborējumu paraugu burtnīcas – **rakstraudži**;
- 3) sniegts ieskats 19. gs. beigu – 20. gs. ar tamborējumu rotāto telpu un gultas tekstiliju daudzveidībā.

Tamborēšanas izcelsme un aizsākumi Latvijā

Pēc vēsturnieku domām, tamborēšana ir sena rokdarbu tehnika, kas pasaulē konstatēta jau 11. gs. kultūras slānī, bet Eiropā tā vairāk kļūst pazīstama ar 19. gs. pirmo pusi (Paludan 1995), īpaši pēc 1823. gada publikācijas vācu žurnālā “*Penélope*”, kurā bija nopublicēts tamborējums ar zīda diegiem (Meerten 1824).

Etnogrāfiskajā literatūrā tamborēšanas izcelsme tiek skaidrota ar līdzību Skotijas ganu rokdarbiem, kuri tamborēja ar mazu, āķētu adatu, ko tautā sauca par “gana āķi”

(Lambert 1844). “Gana āķis” bija no kaula izgriezta adata ar konusveidīgu kātu, bet mūsdienās tiek lietota tērauda tamboradata ar cilindrisku kātu.

19. gadsimtā tamborēšana īpaši populāra kļuva Francijā, Anglijā un Vācijā. Tagadējo tehnikas nosaukumu tamborējums ir ieguvis no tamboradatas nosaukuma franču valodā “*crochet*” (Branchardiere 1846, 57). Jāpieņem, ka līdz pat mūsdienām starp Franciju un Angliju pastāvējis strīds par tamborējuma izcelsmi, jo angļi to saista ar Skotiju, bet franči ar tā saucamo franču izšuvumu, kas līdzīgs ķēžu dūrienam, kas tiek izpildīts uz auduma ar tamboradatu, nevis ar parasto šujamo adatu (Diderot et al. 1763. g. Pl. II.) (1. att.).

19. gs. tamborējuma tehnika strauji izplatījās visā Eiropā, arī pie Ziemeļeiropas tautām. Piemēram, saskaņā ar mūsu tuvējo kaimiņu – zviedru etnogrāfes Annas Nīlenas (*Anna-Maja Nylén*, 1912–1976) pētījumu, tamborējums Zviedrijā ienāk no Vidusjūras valstīm ap 1800. gadu, bet tautā (pilsētnieku un zemnieku vidū) tas populārs kļuva tikai 19. gs. vidū. (Nylén 1977, 286)

Latvijas teritorijā tamborējums konstatēts dažus gadu desmitus vēlāk – tikai ar 19. gs. nogali. To, ka tas bija no Eiropas aizgūts rokdarbs, pētījumā par mežģīņu vēsturi Latvijā norāda arī Dagmāra Prīberga, viņa raksta, ka “Mežģīņu darināšanas prasmes un paņēmieni pieder rokdarbu pamattehnikām, kuras vēsturiski Latvijā ienākušas un nostiprinājušās starpkultūru sakaru ietekmē, un kalpo sadzīves estētisko vajadzību apmierināšanai” (Prīberga 2016, 289).

Tamborēšana ir it kā vienkārša rokdarbu tehnika, tai ir nepieciešams tikai diegs un viena tamboradata. Tamboradatei vienā galā ir āķis (2. att.), ar kuru pavediens tiek izvilkts cauri rokdarba cilpām. Tamboradatas ir dažāda izmēra un garuma. Izmantotais izejmateriāls (vilna, kokvilna vai zīds) un izvēlētais tamborējuma veids noteica tamboradatas izvēli.

Praksē izšķir divus tamborējumu tehnikas veidus:

- 1) **Parastie tamborējumi** (cilpiņas, pusstabiņi, stabiņi un garie stabiņi) tiek

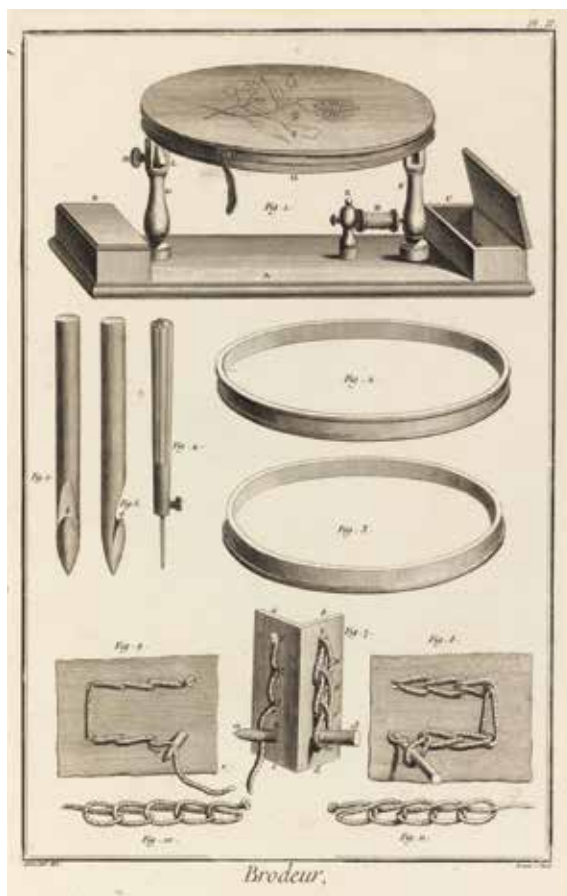
tamborēti ar īso tamboradatu. Minētais tehniskais paņēmiens tiek lietots gludu (blīvu) virsmu un mežģīņu tamborēšanai. Gludā tamborējumā parasti tamborē kādu no apģērba daļām (jaku, šalli, cepuri, svārkus u. c.). Mežģīņu tamborējumā tamborē lielapjoma telpu un gultas tekstilijas: galdautus, aizkarus, gultas segas, dīvāna spilvenus u. c.; dažādu telpu tekstiliju malu apdares – dvieļu galus, galdautu un palagu malas, iešuves spilvendrānām u. c., kā arī izmanto apģērba daļu – veļas kreklus, kleitu apkakli un aproču – rotājumam.

- 2) **Tā saucamajā tunēziskajā tamborējumā**, veidojot rakstu, visas rindas cilpiņas tiek uzlasītas uz tamboradatas, tādēļ nepieciešama garā tamboradata. “Tamborējumi, kas darināti šai tehnikā, ir mīksti un nezaudē formu. Tādēļ šī tehnika iecienīta jaku, spilvenu un citu priekšmetu tamborēšanā.” (Bite 1971, 22)

Tamborējumu rakstraudži

Sekojoš Eiropas paraugam, 19. gs. pēdējā trešdaļā arī Latvijas teritorijā radās priekšnoteikumi, kas veicināja jaunu rokdarbu tehniku apguvi un izmantošanu sadzīvē. Šai laikā tautā populāri kļuva krustdūrieni, izšūti ar krāsainiem vilnas diegiem uz kanvas auduma, t. s. Berlīnes vilnas darbi (*Berlin wool work*) (Serena, 1996), kā arī adītās un tamborētās mežģīnes. Tas ir laiks, kad lielā Eiropas daļā jau bija notikusi pāreja uz pilsētas modes apģērba, laikmetīgo telpu interjera priekšmetu lietošanu un rotāšanu.

Tamborējumu plašo un ātro izplatību lielākoties sekmēja pastāvošie tirdzniecības un kultūras sakari starp dažādām Eiropas valstīm, kā ietekmē lielākās pilsētās un blīvi apdzīvotās vietās izveidojās īpaši rokdarbu veikali, kuros pārdeva ne tikai rokdarbu materiālus (audumus, diegus, dziju, lentes, pērlītes utt.), bet varēja iegādāties arī speciālo rokdarbu

1. att. Franču ķēžu izšuvums un tam nepieciešamais aprīkojums (Diderot, et al. 1763. g. Pl. II.)

2. att. Tamboradata. A. Jansones foto, 2022

literatūru, tostarp 1845.–1854. gadā Elizabetes Grantas uzrakstītos memoārus (Grant, 1898)¹, austriešu izcelsmes rokdarbnieces Terēzes Dillmontes (*Thérèse de Dillmont*, 1846–1890) rokdarbu enciklopēdiju (Dillmont, 1886) u. c. izdevumus, kuros līdzās citiem sieviešu rokdarbiem detalizēti bija aprakstīta tamborēšanas tehnika un tās apguves metodika, kas pilsētas un lauku sieviešu vidū radīja interesi par tamborēšanas tehnikas apguvi.

¹ Elizabeth Grant, 1898. *The Memoirs of a Highland Lady*. London: John Murray, 182.

Ir zināms, ka Rīgā tamborēšanai nepieciešamo materiālu varēja iegādāties rokdarbu veikalos "Pie Gulbja" (BV 1879, Nr. 17, 128), angļu un amerikāņu veikalā "Pie Zivs" (BV 1875, Nr. 47, 375), Maskavas un Ķengaraga fabrikā (BV 1879, Nr. 16, 128), P. Leršendorfa veikalā (BV 1875, Nr. 1–12), Ņevskas diegu manufaktūras "Spolišu diegu noliktavā" (BV 1890, Nr. 46) u. c.

Lielā pieprasījuma ietekmēti, ar 19. gs. pēdējo trešdaļu līdz tam maz zināmās (jaunās) rokdarbu tehnikas sāka mācīt arī dažādos privātos rokdarbu kursus, vēlāk arī privātpersonu vai valsts dibinātajās mākslas amatniecības vai mājturības skolās (Jansone 2018, 46–52). Iesākumā amatniecības kursu saturs bija atšķirīgs. Piemēram, t. s. kombinētajosursos mācīja rokdarbus, piegrieztnu zīmēšanu, klavier-spēli, mājturību un ēst gatavošanu (Jansone 2004, 26), bet 1900. gadā "Baltijas Vēstnesī" sludinātā I. Ullrihas kundzes "[...] no valdības atļautā praktisku un mākslas rokdarbu skolā" tika piedāvāts plašs apmācības kurss, kur rokdarbi bija tikai viens no priekšmetiem (PA 1902, Nr. 1).

1902. gadā Rīgā "vienīgo Baltijas guberņas no ministrijas atļautu sieviešu arodiskās apmācības iestādi atver E. Seidmana kundze. Tajā mācīja: "1) šnitu zīmēšanu pēc godalgotās un no valdības resp. mācību iestādēm ieteiktās "Parīzes modes"; 2) visādu dāmu kleitu, kostīmu, manteļu utt. piegriešanu, šūšanu, uzprovēšanu un garnierēšanu; 3) vešas šūšanu, šnitu zīmēšanu un mēru ņemšanu; 4) rokdarbus: dažādus izšuvumus un izstrādājumus [...]; 5) saimniecību resp. zinības, vajadzīgas krietnai saimniecei un ķēkšai; 6) spodrpletēšanu." Bez nosauktajiem priekšmetiem skolā tiek piedāvātas privāttundas mūzikā un valodas mācībā (PA 1902, Nr. 1). 20. gadsimta 20. un 30. gados paralēli specializētajām amatniecības skolām turpināja darboties arī privātie rokdarbu kursi

(Zeltene 1927, Nr. 6). Dažkārt ir grūti novilkt robežu starp tā laika rokdarbu kursiem un arodapmācības skolām, jo abu programmas bija līdzīgas.

Lai arī tamborēšana starp minētajosursos apgūstamajiem rokdarbiem nekur tā īpaši nav izcelta, tā tika mācīta, par ko liecina apmācības procesā audzēkņu veidotās rakstu paraugu burtnīcas (rakstraudži). Rakstraudžu veidošana tai laikā bija vispārpieņemta jaunu rokdarbu tehniku apguves metodika, ko praktizēja ne tikai tamborētājas, bet arī izšuvējas (Jansone, 2020, 176–196) un audēju mācekļi (Jansone, 2016, 176–192) (SAG 2019).

Satura ziņā rakstraudži bija dažādi. Piemēram, ar 1894. gadu datētajā rokdarbu rakstraudzī (VRVM 53.777) starp izšuvumu paraugiem ir ievietoti arī tamborējumu paraugi. Bet tikai tamborējumu rakstraudži ir datēti ar 19. gs. beigām līdz 20. gs. 30. gadiem,² t. i., līdz laikam, kad vairāk sāk izdot rokdarbu metodisko literatūru un rokdarbi daudz vairāk tiek integrēti vispārizglītojošo, daļamatniecības un lauksaimniecības skolu programmās.

Tamborēt mācījās visā Latvijas teritorijā, par ko liecina 19. gs. beigu un 20. gs. sākuma tamborējumu klades no dažādām Latvijas vietām. Uz atšķirīgo mācību intensitāti norāda tamborējumu rakstraudžos ievietotais paraugu skaits. Piemēram, Limbažu rakstraudzī, kas glabājas Limbažu kultūras namā, ir 521, Rīgas 168 (BDM zpm 9184), Carnikavas 156 (BDM zpm 9183), Jēkabpils 84 (BDM zpm 9185), Pļaviņu 81 (BDM zpm 9186), Varakļānu 50³, Neretas 27 (F 74, 1008) un Turaidas 8 (TMR 15935) tamborējumu paraugi.

Apjomīgāki un vienā stilā noformēti paraugu krājumi, domājams, ir jau rokdarbuursos apgūto prasmju apkopojumi. Ierasti tamborējumu paraugus ar kokvilnas diegu piešuva pie tumšākas (zilas, brūnganas u. c.) krāsas papīra atsevišķām lapām, lai labāk izceltos (būtu redzams) raksts. Nereti šim

² Turaidas muzejrezervāta krājuma tamborējumu burtnīca datēta ar 1934. g. un piederējusi E. Vīgantei Rīgā.

³ Rakstraudzis no Varakļāniem – A. Jansones privātajā krājumā.

a

3. att. a, b. Tamborējumu rakstraudzis (23 × 17,5 cm) no Carnikavas apkārtnes. 19.–20. gs. mija. BDM zpm 9183. A. Jansones foto, 2018

b

nolūkam izmantoja rakstāmburnīcu vāciņus vai īpaši šim nolūkam pirtās klades cietākos vākos.

Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja krājumā ir četri tamborējumu rakstraudži: no Jēkabpils (BDM zpm 9185), Pļaviņām (BDM

zpm 9186), no Rīgas (BDM zpm 9184) un Carnikavas (BDM zpm 9183) apkārtnes.

Ar 19.–20. gs. miju datētajā tamborējumu rakstraudzī no Carnikavas apkārtnes ir apkopoti 156 tamborējumu paraugi (BDM zpm 9183), kas uzšūti uz ļoti savdabīga – melna

ar diegu rūtojumu no vienas puses un brūnu papīru no otras puses lapām (3. att. a, b).

Jēkabpils novada Kūku pagasta Lūkupīckās no Aīdas Ošiņas (1935–2018) iegūtais tamborējumu paraugu krājums (BDM zpm 9185) (4. att. a, b) noformēts uz 12 dažādu mācību priekšmetu skolas burtnīcu vākiem, uz kuriem

ar lieliem dūrieniem ir piešūti 84 tamborējumu paraugi. Burtnīcas ir ar J. Rozes grāmatu un rakstāmlietu tirgotavas, J. A. Kukura skolas piederumu un Līgatnes papīra fabrikas uzrakstiem (5., 6. att.). Uz dažu burtnīcu vāciņiem ir uzrakstīti gadskaitļi 1917., 1918., 1923. un 1925., pārējie ir bez datējuma. Iespējams,

a

4. att. a, b. Tamborējumu rakstraudzis (22,5 × 15,2 cm). 1917. g. Jēkabpils. Iegūts 2015. g. no Aīdas Ošiņas. BDM zpm 9185. A. Jansones foto, 2018

b

5. att. Fragmenti no J. Rozes grāmatu un rakstāmlietu veikalā iegādātās burtnīcas

6. att. Uzraksts uz J. A. Kukura skolas piederumu fabrikā iesietās burtnīcas vāka

tamborējumu paraugi tapuši skolas gados – mājturības stundās vai arī pēc mācību beigām, tikai rakstraudzīm izmantotas skolas gadu burtnīcas.

Rakstraudzī no Rīgas, kas iekārtots Jumaras (28.) pamatskolas IV klases skolnieces Martas Dumpes 1939./40. g. uzdevumu burtnīcas cietajos vākos (BDM zpm 9184) (7. att. a, b), ir apkopoti 168 tamborējumu paraugi. Diemžēl vairāk informācijas par tamborējumu rakstraudzi nav.

No apzinātajiem rakstraudžiem atšķirīgs ir Pļaviņās iegūtais tamborējumu rakstraudzis ar 81 tamborējumu paraugu, kas uzšūti uz aprakstītām skolas burtnīcas lapām (BDM zpm 9186) (8. att. a, b). Minētais rakstraudzis liecina par to, ka konkrētā situācijā arī šāds tamborēto paraugu noformējums tika praktizēts, lai gan ar baltiem diegiem tamborētie paraugi uz baltā papīra ir grūtāk saskatāmi (nolasāmi).

Rakstraudžos apkopotie tamborēto mežģiņu paraugi uzrāda lielu tehnisko paņēmieni daudzveidību – “vienkāršos (šūniņu), rūtiņu, locīto rakstu, motīvu un īru tamborētās mežģīnes” (Priberga 2016, 274–275), kas liecina par nopietnu minētās rokdarbu tehnikas apguvi.

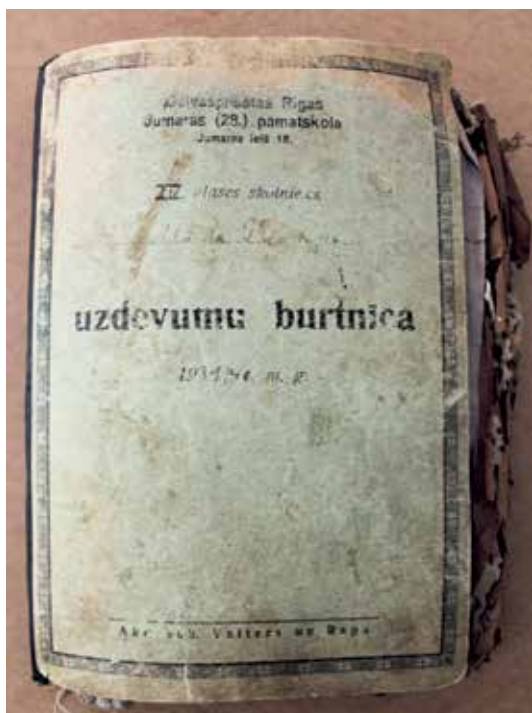
Mācību laikā paraugi tika tamborēti no dažāda raupjuma baltiem, dzelteniem tumši brūniem kokvilnas, nebalināto linu diegiem vai baltiem, zaļiem u. c. krāsas vilnas diegiem

(kādi nu kuram bija pieejami). Jāpiebilst, ka pārsvarā tamborējumi ir ļoti smalki, tātad tamborēti no smalkiem kokvilnas diegiem ar piemērota izmēra tamboradatu.

Raksturīgi, ka minētajos rakstraudžos apkopoti tikai tamborēto mežģiņu paraugi, piemēram,

- t. s. *spicītes* (mežģīne ar vienu robainu malu) (BDM zpm 9183) (9. att.), kas domātas tekstildarbu malu apdarēm;
- mežģīnes ar taisnām abām malām, t. s. enzetes, kas domātas iešūšanai spilvendrānā, dvielī, galdautā, apģērbā u. c. (BDM zpm 9183) (10. att.);
- lielās dvieļu, palagu u. c. mežģīnes (BDM zpm 9183) (11. att.);
- fona raksta apaļi vai kvadrātveida tamborēti motīvi (12. att.), kas domāti kādai lielākai tekstilijai (galdautam, gultas pārklājam vai aizkaram), kuru veido no savienotiem daudziem vienā rakstā tamborētiem fragmentiem.

Lielā tamborējumu paraugu dažādība, ievērojama to skaits, kā arī līdzīgā paraugu noformēšanas metodika liek domāt, ka jaunā rokdarbu tehnika tika apgūta zinošas rokdarbnieces vadībā. Savukārt salīdzinoši sliktā rakstraudžu saglabāšanās pakāpe un lielais ar tamborējumu rotāto tekstiliju klāsts ļauj domāt, ka tie bieži tika pārļapotī, meklējot jaunas idejas un ierosmi kā telpu un gultas tekstiliju, tā apģērba rotājumiem.

a

7. att. a, b. Tamborējumu rakstraudzis (22,5 × 15,2 cm). Rīga, 1930.–1940. g. BDM zpm 9184. A. Jansones foto, 2018

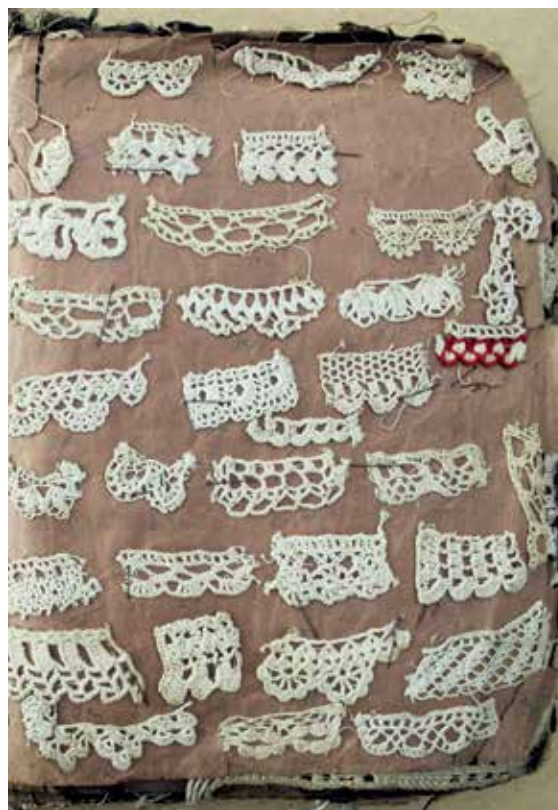
b

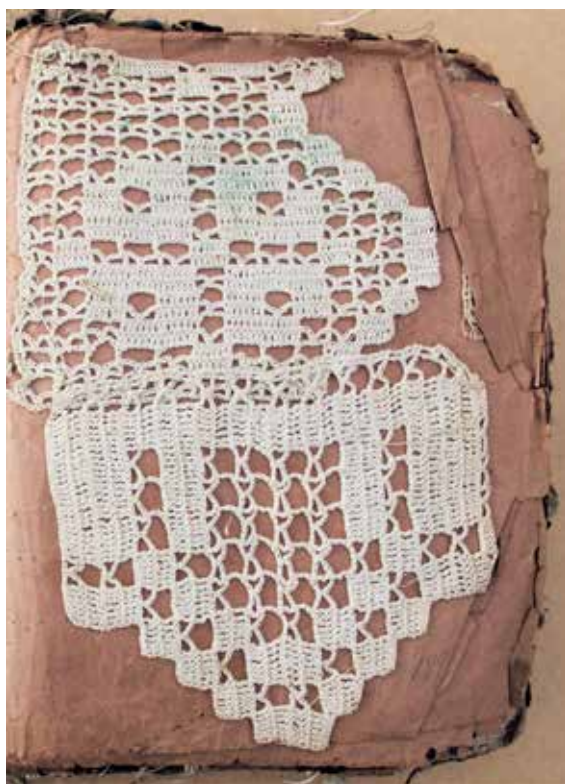
8. att. a, b. Tamborējumu rakstraudzis (22×17 cm), 20. gs. sāk. Pļaviņas. BDM zpm 9186.
A. Jansones foto, 2018

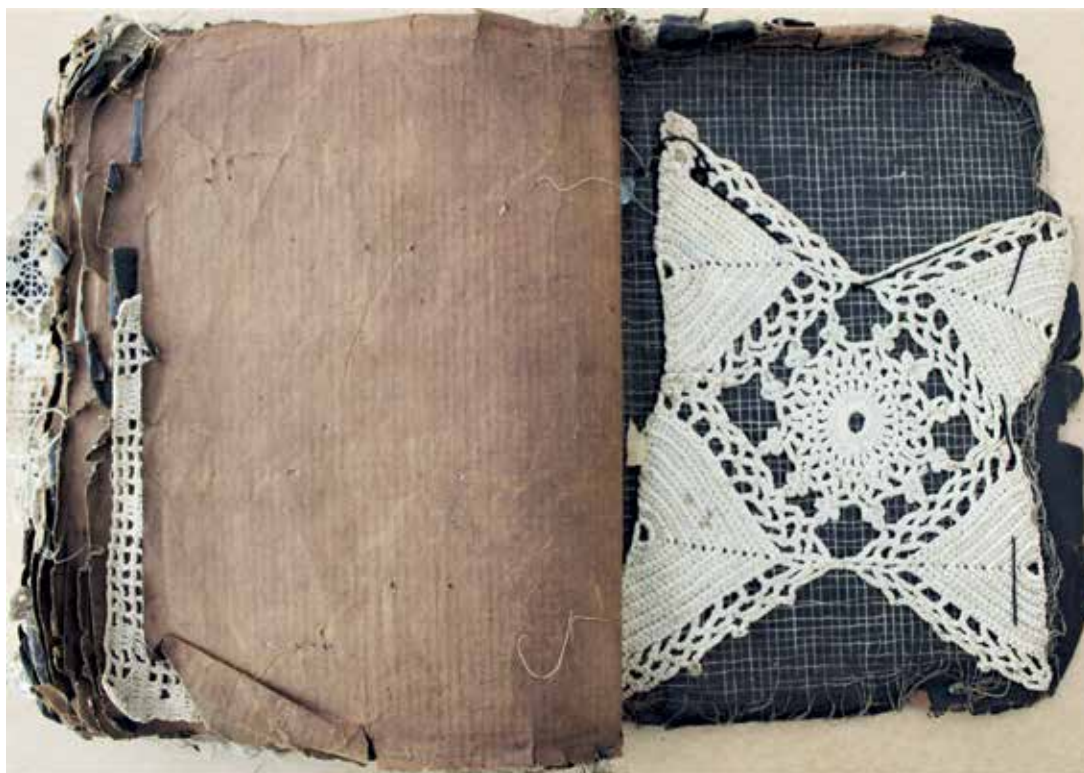
9. att. Tekstiliju malu "spicītes".
Carnikavas apkārtnē. 19.–20. gs. mija.
BDM zpm 9183. A. Jansones foto, 2018

10. att. Tekstilijās iesujamās mežģīnes.
Carnikavas apkārtnē. 19.–20. gs. mija.
BDM zpm 9183. A. Jansones foto, 2018

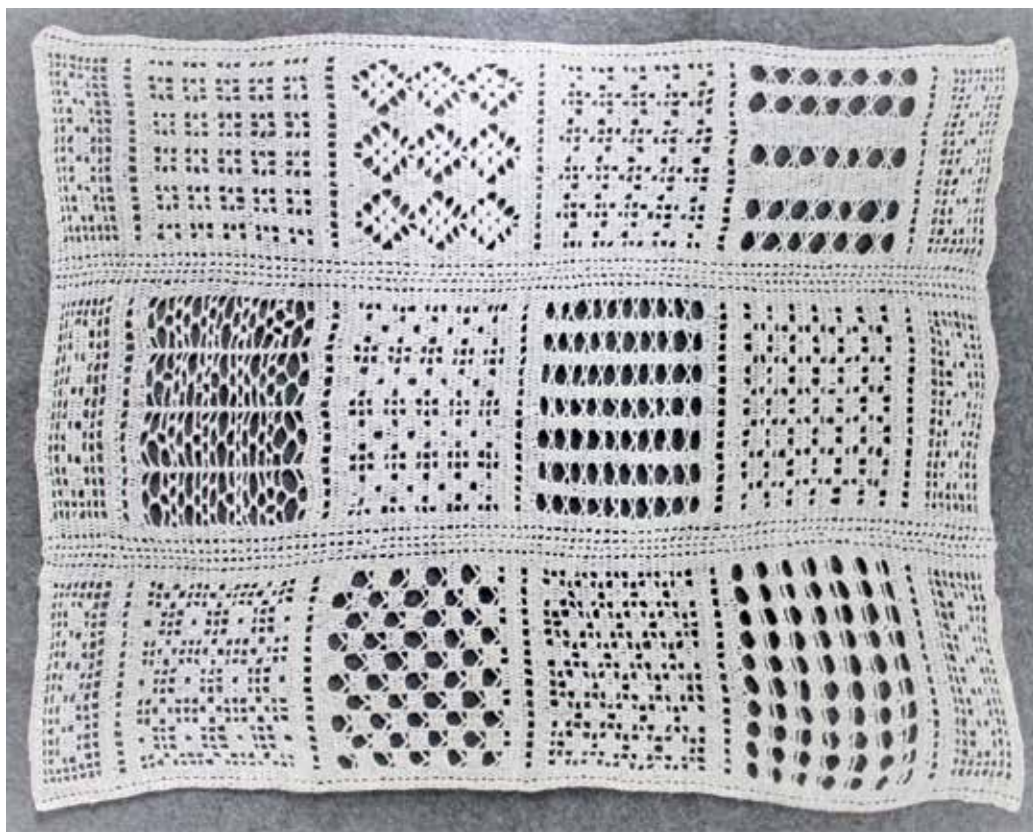
11. att. Dvieļu un palagu mežģīnes.
Carnikavas apkārtnē. 19.–20. gs. mija.
BDM zpm 9183. A. Jansones foto, 2018

12. att. Tamborēto galdsegu fona raksta fragments. Carnikavas apkārtnē. 19.–20. gs. mija.
BDM zpm 9183. A. Jansones foto, 2018

13. att. Tamborējumu paraugs (22 × 26 cm).
Sedziņa. Tamborējusi
Kaucmindes audzēkne
Ida Lazdovska (1904–1944)
1930. g. Nereta. F74, 980a.
A. Jansones foto, 2011

14. att. Tamborējumu paraugs (54 × 42 cm), Jaunlaicenes pag. Galdusalas. 1990. gadā tamborējusi
Marta Kristkalne (dzim. 1924. g.), tamborēts pēc rokdarbu žurnāla "ANNA" publikācijas. F 74, 1465.
A. Jansones foto, 2016

Ap 20. gs. 30.–40. gadiem pilnveidojoties tamborēšanas apmācībai, mainījās apgūstamo tehnisko paņēmienu noformējums. Piemēram, Kaucmindes mājturības seminārā (Ozoliņa-Keņģe, Auziņa-Smith, 1989) daudzi tamborēšanas tehniskie paņēmieni tika apvienoti vienā priekšmetā – dekoratīvā saimniecībā lietojamā sedziņā (13. att.) – vai noformēti uz kartona papīra loksneš.

Arī 20. gs. otrajā pusē pilsētās un laukos turpinājās tamborēšanas paņēmienu apguve, kur tamborēšanas prasmju smalkumos palīdzēja iedziļināties pieejamā pašmāju un ārzemju rokdarbu literatūra. Piemēram, pēc Vācijā izdotā rokdarbu žurnāla "ANNA" publicētā rakstraudža, kas sastāvēja no 13 dažādiem rakstiem, 90. gados Marta Kristkalne (dzim. 1924. g.) Jaunlaicēnē no baltiem kokvilnas diegiem uztamborēja rakstraudzi / sedziņu (14. att.).

Tamborējums 20. gs. laicīgajās un liturģiskajās tekstilijās

20. gs. sākumā, sekojot laikmeta diktētajām tendencēm mājokļa iekštelpu noformēšanā, gultas un liturģisko tekstiliju rotāšanā, Latvijas pilsētās un laukos salīdzinoši daudz tika tamborētas mežģīnes.

Pēc tamborēto mežģīņu daudzuma un novietojuma priekšmetā izšķir:

- 1) mežģīnes kā priekšmeta papildinājumu, ko redzam dvieļu, palagu malu, liturģisko tekstiliju (albu, komžu, altārsegu) apdarēs un dekoratīvos ielaidumos;
- 2) liela apjoma rokdarbus – tamborējuma tehnikā darinātus dažādas formas (kantainus, apaļus, ovālus) darinājumus – dažāda izmēra un formas viesistabu aizkarus, gultas pārklājus, galdautus un galda sedziņas.

Etnogrāfu zinātniskajās ekspedīcijās daudz tamborējumi konstatēti 20. gs. 20.–80. gadu dvieļos (15.–16. att.), spilvendrānās (17. att.) un palagos (18. att.), kā arī dažāda izmēra galdautiņos un sedziņās (19.–20. att.).

20. gs. pirmajā pusē tamborēšana bija ļoti populārs rokdarbs, ko plaši izmantoja telpu un gultas tekstiliju ansambļu darināšanā un

15. att. Dvielis (113 × 40 cm), špice 17 cm, mājausts audums. Darinājusi Anna Teile (1905–1994), 1930. g. Jēkabpils apr., Variešu pag. F 74, 1399 e. A. Jansones foto, 2015

16. att. Špices (dvieļu) (42 × 18 cm), 1960. g. Jēkabpils rajona Kūku pagasta Lūku Pīckas. Darinājusi Lūcija Ošiņa (1910–1984). E 74, 1380m. A. Jansones foto 2015

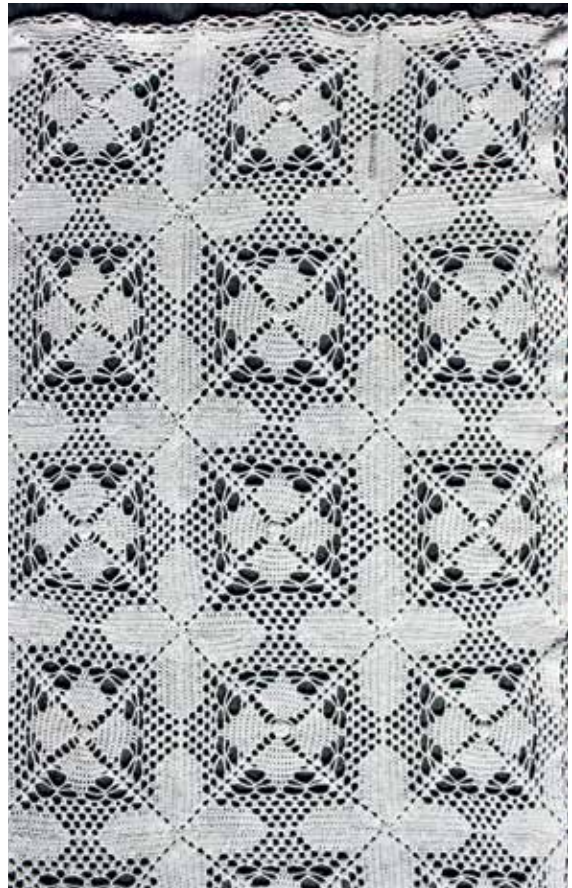
rotāšanā. Viens no īpaši darinātiem ar tamborējumu rotātiem tekstiliju ansambļiem bija t. s. līgavas pūrs, kurā ietilpa grezns mutes dvielis (21. att.), palags (22. att.) un spilvendrānas.

Starp tamborēt pratējām radās izcilas rokdarbnieces, kuras izpildīja arī liela apjoma pasūtījuma darbus. Viņas tamborēja:

- 1) laicīgās tekstilijas – logu un durvju aizkarus, galdautus u. c. telpu tekstilijas un apģērba daļas,
- 2) liturģisko tekstiliju – altārsegu, albu un komžu – apdares.

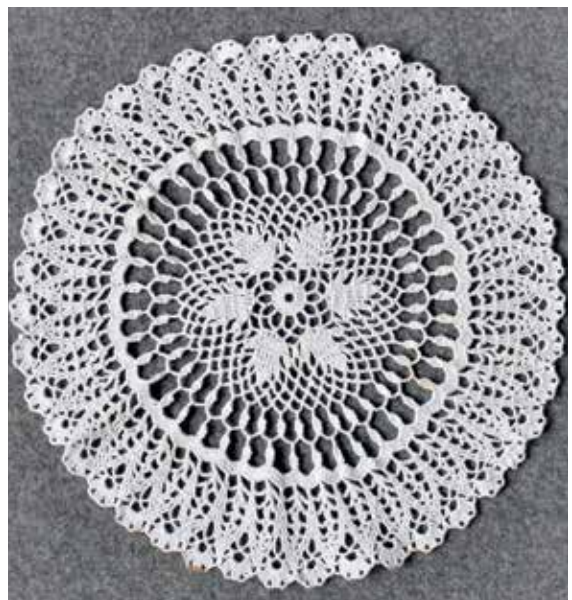
17. att. Spilvendrāna (60×40 cm) mežģīne 20 cm pl. 1940. g. Jēkabpils. Darinājusi Lūcija Ošiņa (1910–1984). F 74, 1380 m. A. Jansones foto, 2015

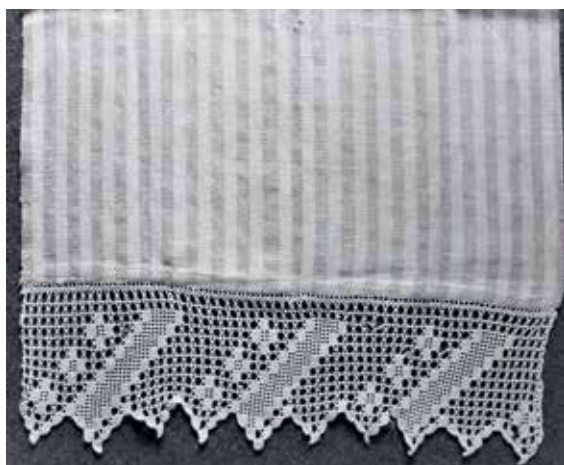
19. att. Tamborēts galdautiņš (140×80 cm), balti kokvilnas diegi. 1950. g. Aīda Ošiņa (1935–2018). Jēkabpils. F 74, 1364 a. A. Jansones foto, 2015

18. att. Palags (232×150 cm), linu audusi un mežģīni tamborējusi Anna Teile (1905–1994). 1930. g. Jēkabpils apr., Variešu pag. F 74, 1402 c. A. Jansones foto, 2015

20. att. Tamborēta sedziņa, diametrs 29 cm, balti kokvilnas diegi. 1960. g. Aīda Ošiņa (1935–2018). Jēkabpils. F 74, 1371 f. A. Jansones foto, 2015

21. att. Dvielis (125 × 45 cm), špice 14 cm, pašausts aud., 1930. g. Jēkabpils apr. Variešu pag. leviņas. F 74, 1399 c. A. Jansones foto, 2015

22. att. Palags (211 × 120 cm), tamborētā mežģīne 15 cm plata. 1930. g. Jēkabpils apr. Variešu pag. leviņas. F 74, 1400. A. Jansones foto, 2015

23. att. Altārsega (320 × 63,5 cm), tamborētā mežģīne 21 cm pl. Tamborējusi Veneranda Šabanska (1907–1971), 1968.–1970. g. Riebiņu Svētā Pētera un Svētā Pāvila Romas katoļu baznīca. A. Jansones foto, 2018

Tā kā liturģisko tekstiliju mežģīnes bija liela izmēra: albu un komžu tamborētās mežģīnes bija 18–80 cm platas un 240–296 cm garas, altārsegu mežģīnes 5–56 cm platas un 200–600 cm garas, to uztamborēšanai bija nepieciešama liela pacietība un augsta izpildījuma meistarība. Šo mežģīņu kompozīcija bija ļoti daudzveidīga: tur redzam ģeometriskos rakstus, ziedu, vīnogu un saulītes motīvus, kā arī reliģiskās tematikas motīvus (krustus, Kristus monogrammas, sakramentus un eņģeļus). Arī liturģiskās tekstilijas tamborēja veselīgiem ansambļiem, kur albas un komžas raksti sasaucās ar altārsegu rakstiem. Raksturīgi, ka tamborētājas savos privātajos darinājumos un liturģiskajās tekstilijās izmantoja vienas un tās pašas kompozīcijas, īpaši tas sakāms par latviešu tautai tik tuviem ģeometriskiem rakstiem (23. att.).

Secinājumi

Mūsdienās tik populārais sieviešu rokdarbs tamborēšana Latvijas teritorijā kļūst pazīstams tikai ar 19. gs. pēdējo ceturksni, kas sakrīt ar laiku, kad Eiropā strauji attīstās industrializācija, urbanizācija un lauksaimniecība, kas ietekmēja arī ģērbšanās kārtības maiņu no taisnā diega piegriezuma uz pilsētas tipa apģērbu), kā arī mainīja telpu un gultas tekstiliju noformējumu.

Šai laikā no Eiropas nākusi rokdarbu literatūra un rokdarbu materiāli tiek izplatīti caur jaunizveidoto rokdarbu veikalu tīklu. Lai jauno informāciju un laikmeta piedāvātās prasmes pēc iespējas ātrāk apgūtu, radās nepieciešamība organizēt rokdarbu apmācību profesionāla lietpratēja (skolotāja) vadībā vai mācīties individuāli (mājas kārtībā). Kad vēl visiem nepietika drukātās rokdarbu literatūras (iespieddarbi), apmācības procesā rokdarbnieces veidoja rakstu paraugu krājumus – rakstraudžus – audumiem, izšuvumiem un tamborējumiem, kas bija galvenais mācību līdzeklis turpmākajam mūžam.

Ar 19.–20. gs. miju tamborējums tautā kļuva par ļoti populāru un daudz strādātu rokdarbu, to lietoja dažādu telpu un gultas

tekstiliju malu apdaru un iešuvju, liela apjoma telpu tekstiliju (aizkari, galdauti, dažādi pārklāji u. c.), atsevišķu apģērba daļu, kā arī liturģisko tekstiliju darināšanā un rotāšanā.

Tā kā līdz 19. gs. pēdējam ceturksnim Latvijas materiālā tamborējums nav konstatēts, atdarinot 19. gs. sākuma un 19. gs. vidus tautas apģērba daļas – sieviešu galvas autus, cepures, snātenes, priekšautus u. c. –, rotājumā nevajadzētu lietot tamborējumu, bet gan knipelētās vai sietās mežģīnes. Un atcerēties, ka līdz 19. gs. beigām zemnieku sētās nebija ar tamborētām mežģīnēm rotātu galdautu, palagu, spilvendrānu un dvieļu, līdz ar to muzejiem un t. s. vēstures istabām minētā laika iekštelpu rekonstrukcijās nelietojot attēlojamam laikam nepiemērotas tekstilijas.

Mūsdienās (vairāku paaudžu laikā) tamborējums ir kļuvis par neatņemamu lietišķās

mākslas daļu, kas uzskatāmi redzams Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja gadskārtējo daiļamatniecības gadatirgu piedāvājumā (dvieļi ar tamborētām mežģīnēm, tamborēti lakati, cimdi u. c. apģērba daļas). Atšķirībā no 20. gs. sākuma tamborējumiem – rotātām telpu un gultas tekstilijām – mūsdienās vairāk tiek tamborēts apģērbs (šalles, lielie lakati, cepures, jakas, džemperī, svārki utt.), izstrādājumā akcentējot dizainu un krāsu spēli.

Pateicības

Raksts izstrādāts LU LVI projektā “Latvijas teritorija kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskaršmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām” par zinātnisko problēmu “Latvijas tekstiliju, rokdarbu un apģērba attīstības vēsture uz Eiropas kultūras vēstures fona”.

Avoti un literatūra

Bite, A., 1971. *Tamborēšana*. Rīga: Zvaigzne.

Branchardiere, M. R., 1846. *Knitting, Crochet, and Netting*, London, 57.

BV – *Baltijas Vēstnesis* (1875), Nr. 1–12, Nr. 47.

BV – *Baltijas Vēstnesis* (1879), Nr. 16, 17.

BV – *Baltijas Vēstnesis* (1890), Nr. 46.

Diderot, D., D'Alembert, R., 1751–1766. *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. France: André le Breton, Michel-Antonie David, Laurent Durand, Antonie-Claude Briasson.

Dillmont, Th., 1886. *Encyclopedia of Needlework*. France: Editor Mulhouse.

Grant, E., 1898. *The Memoirs of a Highland Lady*. London: John Murray, 182.

Jansone, A., 2004. *Rotātās telpu tekstilijas Latvijā. 19. gs. beigās – 20. gs.* Rīga: Zinātne.

Jansone, A., 2016. 19. gs. beigu – 20. gs. sākuma Zemgales vēveru grāmatas. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 29, 176–192.

Jansone, A., 2018. Daiļamatnieku apmācība Latvijā 19. gadsimta vidus – 21. gadsimta sākums. *Radītpriekš. Tautas lietišķās mākslas izstāde. Latviešu tautas amatniecība, māksla, lietišķā māksla, tradīcijas, to apgūšana un izstādīšanas prakse*. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs, 44–59.

Jansone, A., 2019. Ieskats aušanas attīstībā Latvijā 18.–20. gadsimtā. *Somu audēju grāmata*. Rīga: Zinātne, 6–49.

Jansone, A., 2020. Izšuvumu rakstaudži Latvijas teritorijā (19. gs. – 20. gs. pirmā puse). *Arheoloģija un etnogrāfija*, 31. Rīga: Zinātne, 176–196.

Lambert, Miss., 1844. *My Crochet Sampler*, London, 9–10.

Meerten, B., 1824. *Penélopé, of, Maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd*. Amsterdam, 90–94.

Nylén, A. M., 1977. *Swedish Handcraft*. New York, Cincinnati, Toronto, London, Melbourne: Van Nostrand Reinhold Company.

Ozoliņa-Keņģe, M., Auziņa-Smith, I. 1989. *Kaucmindes mājturības seminārs un Latvijas Mājturības institūts*. Quorn Selective Repro Ltd. Loughborough, Leics.

PA – *Pēterburgas Avīzes*, 1902, Nr. 1.

- Paludan, L., 1995. *Crochet: History & Technique*, Interweave Press, Loveland CO, 76.
- Prīberga, D., 2007. *Senās mežģīnes Latvijā*. Rīga: Zelta grauds.
- Prīberga, D., 2016. *Mežģīņu mantojums Latvijā. Senās mežģīnes. Praktiskā grāmata*. Rīga: Latviešu tautas mākslas savienība.
- Serena, R., 1996. *Berlin Work, Samplers & Embroidery of the Nineteenth Century*, Lacis.
- Zariņa, A., 1998. Rīgas cimdi un zeķes 16.–17. gadsimtā. *Senā Rīga: Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 289–314.
- Zeltene*. 1927, Nr. 6.

Saīsinājumi

- BDM – Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja kolekcijas priekšmetu signatūra
- E, F – Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Etnogrāfisko materiālu krātuves signatūra
- EMK – Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Etnogrāfisko materiālu krātuve
- TMR – Turaidas muzejrezervāta kolekcijas priekšmetu signatūra
- VRVM – Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja signatūra

HISTORY OF CROCHET IN LATVIA. THE LATE 19TH TO THE 20TH CENTURY

Aija Jansone

Institute of Latvian History of the University of Latvia
The Ethnographic Open-Air Museum of Latvia

A vast number of objects concerning the craft of crochet during the 20th century has been collected during ethnographic expeditions and is housed in Latvia's museums, including clothing, interior textiles and bed linens decorated with crocheted elements. This collection may create an the illusion that crochet has been practiced in Latvia for centuries. In fact, crochet is a fairly recent craft in the territory of Latvia, being adopted only in the latter half of the 19th century, when the socioeconomic situation had already shifted to more urbanized fashion and contemporary interior design.

To date, literature published in Latvia predominantly explores crochet techniques and principles of ornament design. There is a lack of information concerning the history of crochet as a whole in the territory Latvia, methods of leaning crochet and the impact of crochet on the ornamentation of textiles in urban and rural Latvia. This paper is a publication and analysis of primary sources such as the crocheting textbooks and notebooks of the end of the 19th and beginning of the 20th centuries (*Rakstraudži*). They illustrate the methods of mastering crocheting techniques and the variety of their use.

The research utilizes the historical method to view materials in historical order; the comparative method – historical sources are compared in space and time in context with cultural events in Europe; and the contextual analysis of museum and expedition collections (sketches, notes and photographs).

Keywords: crochet, crochet lace, crochet sample.

Summary

A handicraft, which today has achieved notable popularity, crochet is perceived to have been practiced for centuries. So-called “city” or western fashion only entered Latvian society in the latter half of the 19th century due to the socioeconomic conditions of the time. And with this shift in fashion and design, crochet arrived at the Latvian handicraft scene.

Craftsmen of the time mastered crocheting both from professional tradesmen, as well as by self-instruction. Regardless of the acquisition method, printed literature was an important source of knowledge. The turn of the century was a time when printed works were not readily available, and because of this, craftsmen created personal sample-pattern collections (*rakstraudži*). These samples would be the main source of knowledge and a record of the works of the craftsmen.

In order to provide an insight into the beginnings of crochet technique mastery in Latvia, primary sources such as sample-pattern collections from the turn of the 19th century will be published and analysed for the first time. These sample-pattern collections clearly demonstrate that the learning process was similar in all parts of Latvia. The only difference is in the number of samples in each collection, which point to the intensity of the learning process. For example, a collection from Limbaži contains 521 patterns, (Limbaži culture centre), Riga – 168 (BDM zpm 9184) and 156 (BDM zpm 9183), Jēkabpils – 84 (BDM zpm 9185), Pļaviņas – 81 (BDM zpm 9186),

Nereta – 27 (F 74, 1008), Varakļāni – 50 and Turaida – 8 (TMR 15935).

It is notable that all the identified collections contain only lace embroidery patterns for the decoration of sides and centres of textiles. Most of these are in the form of circles and squares that are later combined to form a larger motif.

In the beginning of the 20th century, crocheting became enormously popular both in the cities and countryside, where it was used mostly for the creation of interior and bedroom textiles, which conformed to the newly adopted interior décor. Many of these works are large format embroidered textiles such as tablecloths, bed linens, bedspreads, curtains etc.

As there is no evidence of crochet being used in the territory of Latvia before the last quarter of the 19th century, it would be correct to use tied or knotted lace techniques when recreating embroidery on such folk clothing pieces of the time as women’s head coverings, hats, shoulder scarfs, aprons and others. In conjunction with this, it is also incorrect for museums and “historic rooms” to use textiles, tablecloths, pillowcases, bed linens and towels with crochet ornamentation in their expositions pertaining to the first 3/4 of the 19th century, as this is not historically accurate.

In the second half of the 20th century, various articles of clothing such as hats, scarfs, jackets and jumpers become popular crochet objects, whereas at the beginning of the 21st century crocheted clothing was created with an emphasis on the design and colour of objects.

List of illustrations

Fig. 1. French chain embroidery. (Diderot, et al. 1763. g. Pl. II.)

Fig. 2. Crochet hook. Photo: A. Jansone, 2020.

Fig. 3. a, b. Crochet sampler (23 × 15.2 cm) at the turn of the 20th century. Carnikava. (BDM zpm 9183). Photo: A. Jansone, 2018.

Fig. 4. a, b. Crochet sampler (22.5 × 15.2 cm) 1917. Jēkabpils. Collection of A. Ošiņa. (BDM zpm 9185). Photo: A. Jansone, 2018.

Fig. 5. A fragment from the cover of a notebook purchased by J. Roze Publishing House.

- Fig. 6.** A design on the cover of a notebook purchased by J. A. Kukurs School Accessories Factory.
- Fig. 7. a, b.** Crochet sampler (22.5 × 15.2 cm). Riga. 1930.–1940. (BDM zpm 9184.). Photo: A. Jansone, 2018.
- Fig. 8 a, b.** Crochet sampler (22 × 17 cm) Pļaviņas. (BDM zpm 9186). Photo: A. Jansone, 2018.
- Fig. 9.** Inside sewing lace (BDM zpm 9183). Photo: A. Jansone, 2018.
- Fig. 10.** Edge closing lace (BDM zpm 9183). Photo: A. Jansone, 2018.
- Fig. 11.** Laces of towels and sheets (BDM zpm 9183). Photo: A. Jansone, 2018.
- Fig. 12.** A piece of the crocheted tablecloth. (BDM zpm 9183). Photo: A. Jansone, 2018.
- Fig. 13.** Crochet sampler (26 × 22 cm). Crocheted by the student of the Home Economics Seminary of Kaucminde Ida Lazdovska (1904–1944). 1930. Nereta. (F 74, 980 a). Photo: A. Jansone, 2011.
- Fig. 14.** Crochet sampler (54 × 42 cm) made by Marta Kristkalne (born 1924) at the Jaunlaicene civil parish, Galgauskas homestead, 1990. The composition from an embroidery journal "ANNA". Photo: A. Jansone, 2016.
- Fig. 15.** Towel (113 × 40 cm) self-woven fabric, lace 17 cm, made by Anna Teile (1905–1994), 1950s. Jēkabpils district, Variešu civil parish. (F 74, 1399 e.). Photo: A. Jansone, 2015.
- Fig. 16.** Towel lace (42 × 18 cm) made by Lūcija Ošiņa (1910–1984), 1960. Jēkabpils district, Kūku civil parish, Lūku Pīckas homestead. (E 74, 1380 m). Photo: A. Jansone, 2015.
- Fig. 17.** Pillowcase (60 × 40 cm). Crochet lace, 20 cm wide, made by Lūcija Ošiņa (1910–1984), 1940. Jēkabpils. (F 74, 1380 m). Photo: A. Jansone, 2018.
- Fig. 18.** Sheet (232 × 150 cm), linen fabric. The fabric and lace made by Anna Teile (1905–1994), 1930s. Jēkabpils district, Variešu civil parish (F 74, 1402 c). Photo: A. Jansone, 2015.
- Fig. 19.** Crocheted tablecloth (140 × 80 cm), made by Aīda Ošiņa (1935–2018), 1950. Jēkabpils. (F 74, 1364 a). Photo: A. Jansone, 2015.
- Fig. 20.** A small tablecloth of Ø 29 cm, white cotton thread. Crocheted by Aīda Ošiņa (1935–2018), 1960. Jēkabpils. (F 74, 1371 f). Photo: A. Jansone, 2015.
- Fig. 21.** Towel (125 × 45 cm), homemade linen fabric, crocheted lace, 14 cm wide, 1930s. Jēkabpils district, Variešu civil parish, Ieviņas homestead. (F 74, 1399 c). Photo: A. Jansone, 2015.
- Fig. 22.** Sheet (211 × 120 cm), crocheted lace 15 cm wide, 1930s. Jēkabpils district, Variešu civil parish, Ieviņas homestead. (F 74, 1400). Photo: A. Jansone, 2015.
- Fig. 23.** Altar covering (320 × 63.5 cm), crocheted lace 21 cm wide, made by Veneranda Šabanska (1907–1971), 1968–1970. The Catholic Church of Riebiņi. Photo: A. Jansone, 2018.

Translated by Jānis Zemgus Jātnieks

MODES IETEKME 18. GADSIMTA OTRĀS PUSES UN 19. GADSIMTA SĀKUMA VIDZEMES SIEVIEŠU TRADICIONĀLAJĀ APĢĒRBĀ: KRĀSU ASPEKTS

Anete Karlsonē*

LU Latvijas vēstures institūts

Raksts sniedz ieskatu 18. gadsimta Vidzemes sieviešu tradicionālā apģērba vēstures pētniecībā, pievēršot uzmanību augšslāņu modē aktuālo krāsu izmantojumam arī zemnieku apģērbā. Analizējot 18. gadsimta beigu zemnieku apģērba zīmējumus, kā arī 18.–20. gadsimta rakstītos avotus, mēģināts skaidrot melnu, vienkrāsainu sieviešu svārku jeb brunču un dzeltenu priekšautu valkāšanas tradīciju Vidzemē, tās izplatības hronoloģisko un teritoriālo ietvaru, kā arī šo krāsu iegūšanas tehnoloģiju un saikni ar modes ietekmēm. Veiktie pētījumi apliecina, ka laikā no 18. gadsimta 60. gadiem līdz 19. gadsimta 20. gadu beigām plašā Vidzemes apvidū pie goda tērpā likti dzelteni priekšauti. Tie valkāti kopā ar melniem, vienkrāsainiem brunčiem, kuru teritoriālā un hronoloģiskā izplatība bijusi plašāka nekā minētajiem priekšautiem. Pētāmajā laika periodā Vidzemes zemnieku apģērbā augstāko aprindu modes ietekme izpaudās kā noteiktu krāsu izmantojums, kas nenoliedz arī citu laikmetīgās modes iezīmju pastāvēšanu. Dzeltenā un melnā krāsa saistāma ar atšķirīgiem modes stilu strāvojumiem, no kuriem zemnieciskajā vidē tika pārņemtas atsevišķas to vizuālās izpausmes. Krāsošanas eksperimenti pierādīja augstu ticamības pakāpi rakstītajos avotos minētajām ziņām par konkrētiem 18. gadsimtā lietotajiem krāsaugiem un no tiem iegūstamajiem krāsu toņiem. Vienkrāsainie melnie Vidzemes sieviešu svārki un dzeltenie priekšauti ir uzskatāmi par atbilstošiem minētā laika perioda tradicionālajam zemnieku goda tērpam, lai arī šie priekšmeti līdz mūsdienām nav saglabājušies.

Atslēgas vārdi: apģērba vēsture, tradicionālais apģērbs, Vidzeme, J. K. Broce, dabas krāsvielas, 18. gadsimta mode.

* Autores e-pasts: anete.karlsonē@gmail.com

Ievads

Apģērba vēsture ir pētniecības joma, kas sniedz ļoti daudzveidīgu ziņu klāstu, lai arī pirmajā mirklī varētu šķist, ka tā ir tematiski, teritoriāli vai kā citādi ierobežota. Tā kā apģērbs gan indivīda, gan sabiedrības dzīvē kopumā veic daudz un dažādas funkcijas, šīs jomas izziņāšana ļauj ne tikai izprast pagātnes procesus sociālajā, ekonomiskajā un kultūras dzīvē, bet sniedz faktu materiālu, kas izmantojams arī mūsdienu identitātes veidošanā. Lielāka uzmanība parasti tiek veltīta tradicionālā apģērba pētniecībai, jo tas vairāk saistīts ar vietējā kultūrā un dzīvesveidā sakņotiem ģērbšanās nosacījumiem.

Pieaugot sabiedrības un indivīdu interesei par latviešu tautastērpu kā nacionālo simbolu, ir nepieciešams padziļināt zināšanas par tradicionālo apģērpu, kas šeit valkāts iepriekšējos gadsimtos. Tomēr arī mode kā sabiedrības augšslāņu vidē veidojušos ideju un māksliniecisko kritēriju kopums guva atspulgu tradicionālajā apģērbā. Dažādos laika periodos šī procesa intensitāte bija atšķirīga. Modei kā sabiedrības norišu kopumam ir daudz un dažādas definīcijas. Viena no tām ir: "Noteiktas gaumes, noteiktu paradumu, ieskatu kopums noteiktā laikposmā (kādā sadzīves, kultūras jomā, parasti apģērba, frizūras izvēlē, kosmētisko līdzekļu izmantojumā)." (<https://tezaurs.lv/mode>)

Modes kā kosmopolītiskas parādības ietekme ir apliecinājums kopējai informācijas plūsmai, kura izplatījās pāri valstu un sabiedrības slāņu robežām. Pastāv vairākas teorijas par modes izplatības veidiem. Viena no tām, kuru jau 1899. gadā aprakstījis Teodors Veblēns (*Theodore Veblen*, 1857–1929), skaidro modes ideju rašanos sabiedrības augstākajā kārtā un tad to izplatību uz zemāk esošajām (Steel, 2005: II, 21). Sabiedrības augšslāņu vidē pastāvošo mākslas un modes stilu ietekmes līdz sabiedrības zemākajiem slāņiem parasti nonāca 120–150 gadu ilgā periodā. Tomēr 19. gadsimta gaitā šī laika nobīde aizvien vairāk samazinājās (Karlsone 2000, 34–40).

Reizē ar industriālo revolūciju un masveida ražošanas strauju attīstību arī modes ietekme pakāpeniski pārņēma visus sabiedrības slāņus (Steel, 2005: I, 425). Runājot par Latvijas teritoriju, līdz šim ir pieņemts uzskatīt, ka modes strāvājumi vietējo iedzīvotāju tradicionālajā apģērbā vairāk izpaudās, sākot ar 19. gadsimta otro trešdaļu (Jansone 2021: 8). Tomēr atsevišķas modes un stilu iezīmes saskatāmas arī 18. gadsimta latviešu apģērbā.

Šī raksta uzdevums ir sniegt jaunu informāciju par sieviešu tradicionālo apģērpu Vidzemē 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta pirmajā ceturksnī, analizējot liecības par līdz šim mazāk zināmām apģērba daļām: dzelteniem priekšautiem un melni krāsotiem sieviešu svārkkiem jeb brunčiem, skatot to krāsas dažādu periodu modes kontekstā. Ar praktisku eksperimentu palīdzību pārbaudīta 18. gadsimta rakstītajos avotos atrodamā informācija par minēto apģērba gabalu krāsošanā lietotajām krāsvielām un no tām iegūstamajiem krāsu toņiem.

Pētījuma avoti

Par apģērba vēsturi Latvijā 18. gadsimtā ir zināms visai maz. Tā kā muzejos no šī perioda ir nonākuši tikai atsevišķi tradicionālā apģērba gabali (kuru datējums parasti noteikts visai aptuveni), pētniecībā tiek izmantoti galvenokārt apraksti un zīmējumi, kas diemžēl sniedz tikai fragmentāras, mozaikveida liecības par latviešu zemnieku vēsturiskā apģērba attīstību. Plašākais vizuālais un rakstītais materiāls par Vidzemi 18./19. gadsimta mijā ir atrodams Johana Kristofa Broces (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823) zīmējumu un aprakstu krājumā "Sammlung verschiedner Liefländischer Monumente.", kas glabājas LU Akadēmiskajā bibliotēkā. Tas pieejams arī elektroniski (LU Akadēmiskā bibliotēka: <https://www.acadlib.lu.lv/broce/>). Vēsturiskā kolekcijas daļa, kas attiecas uz Latvijas teritoriju, kopā ar zinātniskiem komentāriem laikā no 1992. līdz 2007. gadam

tika publicēta četros sējumos (Broce 1992–2007). J. K. Broces zīmējumi un to apraksti ir viens no galvenajiem ziņu avotiem raksta pamatā esošajam pētījumam. Tomēr tas, ka zīmējumos redzami zemnieku apgērbi ne vienmēr atbilst muzeju kolekcijās nonākušajiem priekšmetiem, rosina pievērsties arī citos avotos atrodamajām ziņām. Tās ļauj izvērtēt J. K. Broces sniegto ziņu ticamību no avotu kritikas viedokļa. Raksta hronoloģisko un teritoriālo ietvaru noteicis pētījuma objekts: dzeltenie priekšauti un melnie vienkāršainie sieviešu svārki, to fiksējuma laiks un vieta.

Pētījumā izmantotie rakstītie avoti līdztekus J. K. Broces zīmējumu aprakstiem ir arī 18. gadsimta beigu un 19. gadsimta preses izdevumi gan latviešu, gan vācu valodā. Tā kā Latvijas teritorijā vācu valodā tie sāka iznākt agrāk nekā latviešu valodā, Rīgas vācu presē atrodama vērtīga informācija par 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta sākumā Krievijas impērijas Baltijas guberņās ievestajām precēm un tirgotāju aktivitātēm Rīgā. Šajā rakstā izmantoti izdevumi "Rigische Anzeigen", "Rigasche Stadtblätter" u. c. Neliela, bet būtiska informācija iegūstama no vecākā latviešu valodā izdotā periodiskā izdevuma "Latviešu Ārste" 1769. gada numura. Vēlāk, 19. gadsimta beigās, latviešu preses izdevumos tika ievietoti dažādi etnogrāfiski apraksti, tai skaitā par apgērbi, par krāsošanu ar augu krāsvielām u. tml.

20. gadsimtā tapusi rakstīto avotu kopa ir Latvijas Nacionālā vēstures muzeja (LNVM) krājumā esošie Pieminekļu valdes etnogrāfisko ekspedīciju materiāli. Tās ir gan anketu veida etnogrāfisko objektu apraksta lapas, gan brīvā formā pierakstīta informācija. Šajā rakstā galvenokārt izmantotas ziņas par krāsošanu ar augu krāsvielām, kas atrodamas sadaļā "Krāsošana, mazgāšana, balināšana" (LNVM ZAE 47. mape) un "Sieviešu tautastērps" (turpat, 35. mape).

Papildus šiem materiāliem pētniecībā izmantoti arī praktiskie eksperimenti, mēģinot rekonstruēt rakstītajos avotos minētās ar dabas krāsvielām iegūstamās apgērba krāsas.

Līdzšinējie priekšstati par zemnieku apgērbi Latvijā 18. gadsimta beigās

Pētījumi par apgērba vēsturi Latvijā, kas bija balstīti uz rakstītajām un attēlu liecībām, aizsākās 20. gadsimta 30. gados (Straubergs 1930, Brastiņš 1931, 97–101, Spekke 1934, 1935, Karnups 1936). Tajos galvenā uzmanība vērsta uz Latvijas vietējo iedzīvotāju (it īpaši zemnieku) apgērbi. Senajos apgērba zīmējumos un tā aprakstos pētnieki mēģināja atpazīt liecības, kas sasauktos ar muzeju krājumā esošiem vēlāku gadsimtu apgērba gabaliem. Tas secīgi noveda pie izteikumiem par latviešu apgērba konservatīvismu (Straubergs 1930, 334, 353, Brastiņš 1931, 87, 98, Karnups 1936, 151). Tā pamatojums tika meklēts arī iepriekšējo gadsimtu apgērba aprakstos, piemēram, Kristiāna Kelha (*Christian Kelch*, 1657–1710) (Brastiņš 1931, 100), Johana Georga Kola (*Johann Georg Kohl*, 1808–1878) u. c. tekstos (Straubergs 1930, 353). Tolaik, rakstot un runājot gan par arheoloģisko, gan etnogrāfisko materiālu, latviešu sabiedrībai bija aktuāli uzsvērt pārmantotās tradīcijas, vietējās kultūras sakņu dziļumu, lai pamatotu nacionālās kultūras esamību un akcentētu tās spēku un bagātību. No citām zemēm nākušū ietekmju atzišana tika uzskatīta par nevēlamu, tās mēģināja ignorēt vai vismaz neakcentēt. "Tīrās" nacionālās kultūras konstruēšanā ideja par latviešu apgērba konservatīvismu bija ļoti iederīga. Lai arī nav noliedzams, ka zemnieciskajā kultūrā dažādu apstākļu ietekmē tiešām ilgstošāk saglabājās dažas senāku gadsimtu iezīmes, tomēr tas nenozīmē, ka tā bija sastingusi un nemainīga.

20. gadsimta 30. gadu autoru publikācijās 18. gadsimta apgērbam Vidzemē nav veltīti detalizēti pētījumi. Ernests Brastiņš tikai īsi pieminējis tolaik dominējošo pelēko apgērba krāsu (Brastiņš 1930, 100). Savukārt Ādolfs Karnups 1936. gadā publicētajā plašajā latviešu zemnieku apgērba vēstures aprakstā 18. gadsimtu Vidzemē ir pieminējis, galvenokārt atstāstot J. K. Broces materiālos atrodamās

ziņas, tās sīkāk neanalizējot (Karnups 1936, 141–51).

Pēc Otrā pasaules kara ievērojamākā tradicionālā apģērba pētniece bija etnogrāfe Mirdza Slava. Viņas galvenā interese bija 19. gadsimta tradicionālie tērpi, to izplatības teritorija un komplektācija, lai šī informācija būtu lietojama par pamatu tautastērpa izveidei pašdarbības kolektīviem (Slava 1962, 1963, 1966). Ziņas par apģērbu Vidzemē 18. gadsimta beigās viņas publikācijās atrodamas visai reti un arī tad tikai atsaucoties uz J. K. Broces savāktajiem materiāliem.

Mūsdienās Latvijas apģērba vēstures pētniecībā iezīmējas jauna pieeja: hronoloģiski atšķirīgu kultūrslāņu izdalīšana apģērba kopējā attīstības gaitā (Jansone 2014, 2016, 2017, 2021, Karlsonē 2006, 2014, Pigozne 2018). Ievas Pigoznes grāmatā (Pigozne 2018) apģērba attīstība raksturota secīgu vēstures posmu ietvaros. Attiecībā uz 18. gadsimta apģērbu, līdzīgi kā viņas priekšgājēju darbos, galvenais ziņu avots, līdzās citu laikabiedru (Augusta Vilhelma Hupeļa (*August Wilhelm Hupel*, 1737–1819) u. c.) atstātajām liecībām, ir J. K. Broces zīmējumi un apraksti (Pigozne 2018: 32–43). I. Pigozne atšķirībā no citiem latviešu apģērba pētniekiem uzmanību pievēršusi arī augšslāņu ģērbšanās paradumu nonākšanai vienkāršās tautas apģērbā (ar laika distanci) dažādos laika periodos, ne tikai 19. gadsimtā.

Aijas Jansones veidotajos ieteikumos tautastērpa valkātājiem 18. gadsimta apģērbs pieminēts tikai garāmeļot (Jansone 2021, 6). Nedaudz vairāk uzmanības veltīts 19. gadsimta pirmajai pusei, uzsverot vienkāršaina auduma apģērba gabalu lietojumu sieviešu apģērbā (Jansone 2021, 12–14). Dominējošās krāsas ir minētas baltā un pelēkā. Atsaucoties uz skandināvu autoriem, kā arī uz tā saucamiem “greznības ierobežojumiem”, A. Jansone uzskata, ka modes ietekme 18. gadsimta zemnieku apģērbā vēl nav konstatējama. Toties attiecībā uz turpmāko laika periodu A. Jansone norāda, ka 19. gadsimtā, sākot ar ampīru un bīdermeieru, zemnieku apģērbā izpaudās vairāku secīgu mākslas un modes stilu iezīmes (Jansone 2021, 6, 8).

Tāpat no līdzšinējām publikācijām redzams, ka 18. gadsimtā Vidzemes sieviešu apģērbs ir gandrīz nepētīts. Būtiskākais, kas ir zināms, ka tajā dominēja vienkāršaini audumi dabiskos aitu vilnas toņos.

Dzeltenie priekšauti

Vispirms pievērsīsimies priekšmetiem, kuriem līdz šim apģērba pētnieki nav veltījuši īpašu uzmanību: dzelteniem priekšautiem. Tie līdzšinējās publikācijās nav komentēti, lai arī dažkārt tikuši pieminēti (Pigozne 2018, 39). Tomēr J. K. Broce dzeltenus priekšautus ir zīmējis un sniedzis rakstiskas ziņas par tiem dažādās Vidzemes vietās.

Hronoloģiski senākās liecības par dzeltenas krāsas priekšauta lietojumu redzamas kāzu skatā no Dzērbenes muižas, kuru 1792. gadā zīmējis tā laika Dzērbenes mācītāja dēls, vācbaltu mākslinieks Karls Gotthards Grass (*Carl Gotthard Graß*, 1767–1814). Zīmējuma aprakstā, ko devis J. K. Broce, gan nav minēts, kādā krāsā ir priekšauts, bet tas saskatāms zīmējumā (1. att.). Aprakstā lasāms, ka “Līgavai ir kamzolis un brunči, labāki nekā parasti, **katūna priekšauts** [šeit un turpmāk izcēlums mans – A. K.] un pleciem apmesta pelēka, ar dažādas krāsas lentēm caurvilkta seģene, un lenšu skaits zināmā mērā rāda viņas turību” (Broce 2007, 155–156). Šī priekšauta krāsa nav ļoti koša, bet izskatās, ka tas ir vai nu no rakstaini austa, vai, ticamāk, no apdrukāta auduma.

Viens no drukāto kokvilnas audumu nonākšanas ceļiem Eiropā jau 16. un 17. gadsimtā bija caur Lielbritāniju no Indijas kā luksusa priekšmetu eksports (Phipps 2013, 132, Nieto-Galan 2001, 50, Berg 2002, 10). Tomēr 18. gadsimta gaitā tos sāka atdarināt arī uz vietas. Sākotnēji tie bija amatnieku darbnīcu darinājumi, kuri imitēja no Indijas ievestos audumus, bet, attīstoties manufaktūru ražošanai, kokvilnas audumu apdruka kļuva par patstāvīgu ražošanas nozari daudzviet Eiropā (Lielbritānijā, Francijā, Šveicē, Dānijā, Vācijā u. c.). Uz 18. gadsimta beigām, attīstoties dažādām

1. att. K. G. Grasa zīmējums "Latviešu laulības Dzērbenes draudzē mācītāja dzīvojamajā istabā 1792. gadā". J. K. Broces krājumā (BM05061A)

auduma apdrukas tehnoloģijām, drukāto kokvilnas audumu apjomi ievērojami pieauga (Nieto-Galan 2001, 50–57). Ražošanas mehānizācijas rezultātā tie kļuva pieejami vidusšķirai un arī zemākajiem slāņiem. It sevišķi drukāto audumu ražošanas apjomi pieauga 19. gadsimta gaitā. Tomēr 18. gadsimta Vidzemē tie vēl nebija ieguvuši plašu lietojumu ikdienā. Apdrukāta kokvilnas auduma priekšauts varēja būt greznuma priekšmets, kas liecināja par tā īpašnieces turību. Dzērbenes kāzu skata zīmējumā uz līgavas turību norāda arī citas aprakstā minētās apģērba detaļas.

Izteikti dzeltenus jeb oranži dzeltenus priekšautus var redzēt zīmējumā, kas varētu būt tapis ap 1794. gadu: "Apģērbs Gaujienas un Trapenes muižās" (2. att.). Šo priekšautu krāsa pieminēta arī zīmējuma aprakstā: "Sievietes ikdienā nēsā melnus svārkus, **oranžas krāsas priekšautu** un gaišpelēku ņieburu ar garām stērbelēm, kuru vīles un malas bieži izšūtas ar krāsainām auklām vai krāsainiem vilnas dzīpariem." (Broce 2007, 313) Dzeltenie priekšauti redzami trim no kopumā attēlotajām piecām sieviešu figūrām (viena ir attēlota ar muguru

2. att. J. K. Broces zīmējums "Apģērbs Gaujienas un Trapenes muižās ap 1794. gadu" (BM06005A)

pret skatītāju, bet vēl vienas augumu aizsedz citas figūras). Līdzīgi priekšauti attēloti arī Rūjienas apkārtnes zemniecēm (3. att.). Šī zīmējuma aprakstā J. K. Broce norādījis ne tikai priekšautu krāsu, bet arī krāsvielu, ar ko tā tiek iegūta: "Brunčus viņas krāso ar bērzu

un alkšņu mizu un vitriolu melnus un priekšautus ar orleānu **apelsīnu krāsā**, taču viņas valkā arī citādus” (Broce 2002, 436–437). Tas, ka līdztekus dzeltenajiem priekšautiem valkāti arī balti, redzams arī zīmējumā. Baltie priekšauti valkāti kopā ar pelēkiem vai zilganiem brunčiem, kamēr dzeltenie jeb, kā norāda J. K. Broce, “apelsīnu krāsas”, priekšauti ir sieti virs melniem brunčiem. Lai arī zīmējumu autors min oranžu un apelsīnu krāsu, zīmējumos redzami toņi vairāk līdzinās zelta dzeltenam. (Šī jautājuma detalizētāka iztirzāšana jau būtu cita pētījuma tēma, kurā tiktu analizēti vēsturiskie krāsu nosaukumi.) Pavisam nelielā sievietes figūras zīmējumā, kas redzams priekšplānā Jeru muižas skatam 1800. gadā, arī var saskatīt oranži dzeltenu priekšautu (4. att.). Šeit mākslinieks galveno uzmanību veltījis ainavai un attēlotās figūras apģērba nav komentējis.

J. K. Broces zīmējumu aprakstos dzelteni priekšauti pieminēti arī tad, ja konkrētajā gadījumā tie nav redzami. Tāds ir “Piebalgas baznīcas un nopostītās pils skats 1797. gadā” ar sieviešu figūru grupu zīmējuma labajā malā (5. att.). Cita starpā tur lasāms: “Šejienes zemnieku sievas pašas gatavo labu melno krāsu savai rupjajai vadmalai; tās izgatavošanai viņas ņem vitriolu un melnalkšņu mizas un lapas; viņām jālasa arī zaļganā sūna, kas aug uz lieliem akmeņiem, lai ar to nokrāsotu **priekšautu audeklu** un vamžus **dzeltenus**. Sūnu vietā dažas ņem bērza lapas.” (Broce 2007, 158–159)

No šiem J. K. Broces zīmējumiem un to aprakstiem var uzzināt, ka 18. gadsimta beigās dažādās Vidzemes vietās latviešu zemnieces līdzās citu krāsu priekšautiem valkājušas arī diezgan intensīvas krāsas dzeltenus priekšautus. Lai arī šis fakts līdz šim nav minēts citu apģērba pētnieku publikācijās, tā ticamību apstiprina ziņas, kas atrodamas 18. gadsimta otrās puses un 19. gadsimta sākuma preses izdevumos. Pirmajā latviešu valodā iespēstajā preses izdevumā “Latviešu Ārste” 1769. gadā aprakstā par alkšņa (*Alnus* sp.) kā ārstniecības auga izmantojumu minēts arī tā derīgums krāsošanai: “..laikam var tās alkšņu lapas un mizu

3. att. Fragmentis no J. K. Broces zīmējuma “Rūjienas apkārtnes zemnieku apģērbs” (BM08008A)

4. att. Fragmentis no J. K. Broces zīmējuma “Skats pie Jeru muižas 1800. gadā” (BM08202A)

5. att. Fragments no J. K. Broces zīmējuma "Piebalgas baznīcas un nopostītās pils skats 1797. gadā" (BM07066A)

6. att. Fragmenti no J. K. Broces zīmējuma "Zemnieki Bīriņu un Straupes apkārtnē" (BM03091A):
a. Zemnieki Bīriņu (Krimuldas draudze) apkārtnē.
b. Zemnieku jaunava no Straupes

salasīt un pie rokas turēt. Bez tā kā dišleri [galdnieki – A. K.] to mizu pēc jaukas skaistas beices [krāsas – A. K.] brūķē. Bez tā kā **mūsu cēsniecenes to plaš iecienī pēc rustes jeb zeltenas perves** [krāsas – A. K.], **ar ko bābas un meitas un zeltenītes savus priekšautus norustē, tas ir: zeltenu pervē.**" ([Vilde] 1769, 72) No šī nelielā citāta var uzzināt, ka dzeltenu priekšautu valkāšana bijusi visai parasta parādība Cēsu apkārtnē jau apmēram 25 gadus pirms J. K. Broces zīmējumu tapšanas laika, turklāt tos lietojušas dažāda vecuma sievietes.

Latviešu presē atrodamas vēl arī citas liecības par dzeltenu priekšautu pastāvēšanu, kuras attiecas jau uz 19. gadsimtu. Tā, piemēram, 1824. gadā publicētā zagtu mantu sarakstā, kas izziņots Cēsu apriņķa Brentu muižas draudzes tiesā (Cēsu apriņķa Ērģemes draudzes Brentu (Kokenberg) muiža), citu lietu starpā minēts arī "1 **dzeltens linu priekšauts**" (Vidzemes Latviešu Avīzes 1824). Šis ieraksts liecina, ka dzeltenu priekšautu lietojuma laiks attiecināms ne tikai uz 18. gadsimta pēdējo trešdaļu, bet tas turpinājies arī vēl 19. gadsimta pirmajās desmitgadēs.

Ka dzeltenu priekšautu lietojums nav bijis tikai atsevišķs gadījums, bet ilgāku laiku

pastāvoša gērbšanās tradīcija, liecina tas, ka vidzemnieku atmiņā tie bija saglabājušies līdz pat 19. gadsimta beigām. Arī par to var uzzināt no latviešu preses. Tolaik, Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas rosināti un atbilstoši pieaugošajai sabiedrības interesei par savu senatni, tai skaitā par iepriekšējo paaudžu valkāto tradicionālo apģērbu, dažādos laikrakstos tika publicēti lasītāju iesūtīti senā apģērba apraksti. 1890. gadā laikrakstā "Mājas Viesis" lasāmas ziņas par apģērbu Alojā un Mazsalacā. Cita starpā tur teikts: "Virs lindrakiem turēja vasarā baltu **priekšautu, dažos apgabalos arī dzeltenu.**" (Rogulis 1890) Šis teikums, līdzīgi kā J. K. Broces zīmējumi, liecina, ka tolaik lietoti gan balti, gan dzelteni priekšauti. Turklāt, kā norāda analizētie vēstures avoti, dzelteni priekšauti valkāti diezgan plašā Vidzemes apgabalā (9. att.).

Zīmējumos redzams, ka priekšauti ir bijuši gari – gandrīz līdz brunču apakšmalai. Tie bijuši no taisna auduma gabala, kas pie jostasvietas, iespējams, sakrokots, jo tie brīvi atrodas virs brunčiem, tos nepiespiežot (1.–3. att.). Priekšauti bija diezgan plati, jo tie apņēma augumu apmēram līdz sānu līnijai (1.–4. att.) un nedaudz redzami arī no

mugurpuses (3. att.). Mēģinot atdarināt šādas proporcijas priekšautu, tā izmēriem atbilst apmēram 85 cm līdz 1 m plats un 85 cm garš auduma gabals. Vidzemē zemnieku stelles parasti bija 110–150 cm platas (Alsupe 1961, 106), kas nozīmē, ka tajās varēja izaust priekšauta platumam nepieciešama izmēra audumu. No zīmējumiem nav nosakāma priekšautu darināšanas tehnika, bet redzams, ka tie ir bijuši vienkāršaini (izņēmums ir kokvilnas priekšauts Dzērbenes kāzu skatā). Tie varēja būt austi vienkārtņī vai, salīdzinot ar priekšautiem no 19. gadsimta Vidzemes etnogrāfiskā materiāla, arī triniņī vai vienkārtņī apvienojumā ar no triniņa atvasinātiem sējumiem (četrus nīšu atlases u. tml.). Spriežot pēc zīmējumiem, dzelteno priekšautu izmēri ir bijuši tādi paši kā pārējiem tajā laikā lietotajiem citu krāsu priekšautiem. Tātad to būtiskākā atšķirība ir tieši krāsa.

Orleāns

J. K. Broces atstātās liecībās par apģērbu 18. gadsimta beigās uzmanību piesaista ne tikai līdz šim citās publikācijās nekommentētā priekšautu krāsa, bet arī krāsviela, kas minēta tās iegūšanai: orleāns. J. K. Broces doto tekstu vācu valodā: “die Röcke färben sie mit Birken-Erlenrinde und Vitriol schwarz, und die Schürzen mit Orlean orangefarben” (Broce 2002, 436) 20. gadsimta 30. gados Ādolfs Karnups tulkojis no mūsdienu versijas nedaudz atšķirīgi: “Brunčus viņas krāso melnus ar bērzu un alkšņu mizām un vitriolu, un priekšautus Orleānas oranžkrāsā” (Karnups 1936, 147). Šeit vārds “Orleāns” var tikt saprasts kā vietvārds (Orleāna – pilsēta Francijā). Tomēr A. Karnups nav pievērsis papildu uzmanību šī citāta saturam un nav to komentējis. Precizējot vārda *Orlean* tulkojumu, 18. gadsimta Rīgas vācu presē izdevās atrast apstiprinājumu tam, ka tolaik

tas lietots krāsvielas, nevis vietvārda nozīmē. Vārds *Orlean* atrodams, sākot no 1785. līdz 1846. gadam tirgotāju sludinājumos kopā ar citām tekstiliju krāsošanai paredzētām vielām (vāciski *Farben*). Vārds “Farben” kā konkrētas grupas vielas apzīmējums šai laikā lietots tikai attiecībā uz tekstiliju krāsošanai izmantotām vielām. Ja sākotnēji orleāns tika precizēts kā krāsviela (*Farben*), tad 19. gadsimta otrajā pusē tas atrodams jau kopā ar ārzemju garšvielām, kas norāda uz tā lietojumu kulinārijā.

Mūsdienās orleāns (vācu val. *Orlean*) pazīstams kā annato (angļu val. *annatto*) (*Bixa orellana* L.) koka sēklas, kuras lieto kā stīgu instrumentu krāsvielu (piemēram, *Canadian Music Trade*). Tomēr daudz plašāk to izmanto kā pārtikas krāsvielu (E 160b) un garšvielu (Böhmer 2002, 262). Tomēr arī šodien dažkārt tas tiek izmantots tekstiliju krāsošanai, par ko liecina daži internetā atrodami krāsotāju emuāru ieraksti (piem., Frankel 2015, 03.10).

No 19. gadsimta 30. un 40. gadu Krievijas impērijas importa preču ievadmuītu sarakstiem redzams, ka orleāns bija vidējas dārdzības produkts. Tā ievadmuīta bija uz pusi mazāka nekā ļoti plaši lietotajam indigo¹, ko izmantoja tumši zilās krāsas iegūšanai. Salīdzinoši daudz dārgāks bija košenils², ko izmantoja koši sarkanas vai rozā krāsas iegūšanai. Toties rubijas (*Rubia tinctorum* L.), kas arī deva sarkano krāsu, bija uz pusi lētāka nekā orleāns. Tā, piemēram, 1831. gadā par vienu pudu³ orleāna bija jāmaksā ievadmuīta 1 rubļa apjomā, par indigo – 2 rubļi, par košenilu – 10 rubļi, bet par rubijām tikai 50 kapeikas (*Rigasche Zeitung* 1831, Nr. 144).

No 19. gadsimta sākuma importa preču sarakstiem arī uzzināms, kādos apjomos orleāns tika ievests: 1809. gadā tika ievestas 14 189 ½ mārciņas orleāna, 4642 mārciņas košenila un 50 630 ¾ mārciņas indigo (*Rigasche Stadtblätter* 1810, Nr. 9). Toties pēc diviem gadiem, 1811. gadā, ievestā orleāna daudzums

¹ Krāsvielas ekstrakts, ko iegūst no indigo pigmentu saturoša auga indigoferas *Indigofera tinctorum* L.

² Košenila bruņutis *Dactylopius coccus* Costa.

³ 1 puds = 40 mārciņas, kas atbilst aptuveni 16,38 kg.

bija jau gandrīz dubultoies: tika ievestas 29 403 mārciņas šīs krāsvielas. Salīdzinoši tajā gadā ieveda arī 57 596 ½ mārciņas indigo un 5666 ½ mārciņas kurkuma, kurš arī minēts ar paskaidrojošo vārdu *Farben* – krāsa. (Rigasche Stadtblätter 1812, Nr. 4)

Presē atrodamās ziņas liecina, ka J. K. Broces zīmējumu tapšanas laikā orleāns bija vācu aprindās labi pazīstama tekstiliju krāsviela, kuru pazina arī pats zīmējumu autors. Tomēr tas vēl nenozīmē, ka tieši šo krāsvielu lietoja arī Vidzemes zemnieki. Tomēr arī noliegt šādu iespēju nevar.

Melnie brunči

Tā kā dzeltenie priekšauti lietoti kopā ar vienkrāsainiem melniem brunčiem, turpmāk pievērsīsimies to attēlojumam J. K. Broces zīmējumos un aprakstos, kā arī citos avotos atrodamajām papildu ziņām par tiem. Hronoloģiski senākais zīmējums, kurā gandrīz visām sievietēm redzami melni (vienai, iespējams, zilganmelni) brunči, ir Dzērbenes mācītāja muižas istabā notiekošu zemnieku kāzu skats (1. att.). Zīmējuma aprakstā brunču krāsa netiek komentēta, bet tikai attiecībā uz centrālo zīmējuma figūru tiek norādīts: “Līgavai ir kamzolis un **brunči, labāki nekā parasti**” (Broce 2007, 155–156). Tā kā tās ir kāzas, arī pārējās sievietes, kas ir jaunā pāra tuvinieces un kāzu viesi, domājams, ir ģērbusās savās goda drānās. Visām brunču krāsa ir vienkrāsaini melna vai gandrīz melna. Šis zīmējums norāda, ka melni vienkrāsaini brunči bija goda apģērba sastāvdaļa.

Melni brunči redzami arī citos jau iepriekš šeit minētajos zīmējumos (2.–5. att.). Šoreiz pievērsīsim uzmanību to lietojuma situācijām un citām zīmējumu aprakstos atrodamajām ziņām. Gaujienas un Trapenes muižas

zemnieku apģērba zīmējuma (2. att.) aprakstā lasāms: “Sievietes ikdienā nēsā **melnus svārkus**” (Broce 2007, 313). Atšķirībā no iepriekš aplūkotā Dzērbenes zemnieku kāzu skata šeit melnie brunči minēti kā ikdienas apģērbs, lai gan zīmējumā redzamās figūras ir ģērbusās salīdzinoši grezni: divām sievietēm ir ar krāsainu izšuvumu rotātas baltas villaines, vainagi ar lentēm u. tml. Turklāt šajā pašā aprakstā, komentējot sievieti ar sarkano cepuri, tiek norādīts, ka tas ir svētdienas apģērbs. Domājams, ka mākslinieks attēlojis zemniekus viņu goda drānās svētdienas situācijā. Tātad šis apģērbs, kurā bija arī melnie vienkrāsainie brunči un dzeltenie priekšauti, arī šajā gadījumā bija goda apģērbs.

Rūjienas zemnieku apģērba (3. att.) aprakstā uzmanība būtu jāpievērš tam, ka “brunčus viņas **krāso** ar bērzu un alkšņu mizu un vitriolu **melnus**” (Broce 2002, 436–437). Tātad melno brunču krāsa nebija no dabiski tumšas aitu vilnas (kas prasītu mazāk līdzekļu to darināšanai), bet gan speciāli krāsota. Šīs krāsas iegūšanai bija ieguldīts darbs un nauda, uz ko norāda aprakstā minētais vitriols. Par vitriolu sauca dzelzs (Fe)⁴ vai vara (Cu)⁵ sulfātu, kuru lietoja kā kodinātāju⁶, krāsojot ar augu krāsvielām. Aprakstā nav precizēts, kura metāla sāļi tikuši izmantoti, bet no praktiskās krāsošanas pieredzes zināms, ka abu minēto metālu sāļi lietoti tumšas krāsas iegūšanai. Dzelzs vitriola vietā varēja lietot arī dabā sastopamo dzelzs oksīdu. Latgalē vēl 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā bija saglabāties paņēmiens tumšo toņu krāsošanai kā kodinātāju lietot ar dzelzi bagātu purva ūdeni jeb purva rāvu (LNVM ZAE 47. mape, Ludzas apr. Pildas pag. Dok. Nr. 194; Rēzeknes apr. vispārējs apraksts u. c.). Tomēr šeit ir minēts tieši vitriols, tātad pirktais kodinātājs.

Kā var uzzināt no Rīgas vācu presē publicētiem ievesto preču sarakstiem, piemēram,

⁴ “Zaļais vitriols” FeSO₄·7H₂O.

⁵ “Zilais vitriols” CuSO₄·5H₂O.

⁶ Kodinātājs – viela, parasti metāla sāļi, ar kuras palīdzību dabas vielu krāsvielas tiek saistītas ar tekstilšķiedru un krāsviela no ūdenī šķīstoša savienojuma pārveidojas par ūdenī nešķīstošu savienojumu.

1767. gadā ar kuģiem Rīgā tika ievestas 536 80 ½ mārciņas vitriola (Rigische Anzeigen 1768, Nr. 2). Arī turpmākajos gados tas tika piegādāts regulāri visai lielos apjomos. Ne viss vitriols tika izmantots krāsošanas vajadzībām. Tolaik to lietoja arī citur, piemēram, medicīnā (Landarzt. Eine medizinische Wochenschrift 1765, Nr. 14). Sākot no 1770. gada, vitriols daudzu gadu un pat gadu desmitu garumā regulāri atrodams arī tirgotāju piedāvāto preču sludinājumos kopā ar citām ievestām krāsvielām un krāsošanai vajadzīgām vielām (Rigische Anzeigen 1770, Nr. 50, 1780, Nr. 7, 1780, Nr. 13, 1794, Nr. 32 utt.). Tātad pastāv iespēja, ka to varēja iegādāties arī Vidzemes zemnieki.

Vitriols kā kodinātājs melnajai krāsai minēts zīmējuma "Piebalgas baznīcas un nopostītās pils skats 1797. gadā" (5. att.) aprakstā: "Šejienes zemnieku sievas pašas gatavo labu **melno krāsu** savai rupjajai vadmalai; tās izgatavošanai viņas ņem **vitriolu** un melnalkšņu mizas un lapas" (Broce 2007, 158–159). Šeit minētā "rupjā vadmala", domājams, norāda uz zemnieku sētā pašu austu vilnas apgērba audumu, kurš bija salīdzinoši rupjāks nekā ievestie vilnas audumi, kurus bija iespējams nopirkt pilsētā. No pirktā auduma apgērbu gatavoja sabiedrības turīgās aprindas, tai skaitā arī Rīgas liceja skolotājs un vēlāk arī rektors Johans Kristofs Broce. Salīdzinot ar viņa apgērbu, zemnieku apgērbs varēja šķist rupjš. Tam bija sava "pievienotā vērtība", jo krāsošanas procesā tika izmantotas ne tikai vietējā dabā atrodamās vielas, bet arī no ārzmēs ievestais vitriols.

Melni brunči ir fiksēti arī bez dzelteniem priekšautiem. Svētdienas apgērbā tādi redzami zīmējumā, kas attēlo Bīriņu (Krimuldas draudze) un Straupes apkārtnes zemniekus. Aprakstā gan nekas konkrētāk par brunču krāsu nav minēts, bet melnie brunči ir saskatāmi divām sieviešu figūrām (6.a att. vidējā figūra, 6.b att.). Šajā gadījumā būtiski ir tas, ka melnie brunči ir goda tērpa sastāvdaļa. Ar tiem kopā šoreiz valkāti balti, svītraini vai sikrakstaini priekšauti, kā tas ir redzams zīmējumos.

Uz to, ka melnie brunči bijuši diezgan plaši izplatīti un nav bijuši tikai kā atsevišķi gadījumi,

7. att. Fragments no J. K. Broces zīmējuma "Skats pie Plinku kroga 1796. gadā" (BM07033A)

8. att. Fragments no J. K. Broces zīmējuma "Zemnieku jaunavu apgērbs Trikātā 1799. gadā" (BM08165A)

norāda aprakstā pie zīmējuma (7. att.) "Skats pie Plinku kroga 1796. gadā" atrodamais teikums: "Sieviete, kas iet [pa ceļu], ir attēlota latviešiem šeit **parastajā apgērbā – melnos brunčos**, ar baltu seģeni un spicu aubi" (Broce 2007, 169). Lai arī tiek minēts, ka tas ir parastais apgērbs, sieviete ir labāk gērbusies nekā ikdienā pie darba, uz ko norāda baltā seģenes krāsa un spicā aube. Šāds apgērbs bija parasts tādā nozīmē, ka tas bija izplatīts zemniekiem, esot ārpus savas sētas – tātad salīdzinoši labākas drēbes, ar kurām "gāja cilvēkos".

Melnie brunči J. K. Broces zīmējumos parādīti arī darba ainā (8. att.) zīmējumā "Zemnieku jaunavu apgērbs Trikātā 1799. gadā". Attiecībā uz brunčiem tur lasāms: "Viņas **parasti nēsā melnus brunčus**, ko viņas pašas

krāso” (Broce 2007, 258–259). Lai arī attēlota ir darba aina, domājams, ka tur redzami brunči nav gatavoti speciāli kā darba apģērbs. Iespējams, ka ikdienā, darbā lietoja vecākus, jau novalkātus goda brunčus, kuri sākotnēji bijuši krāsoti. Tātad no šī zīmējuma mēs iegūstam informāciju, ka melnos brunčus arī šajā gadījumā īpaši krāsoja, tie nebija no nekrāsotas, dabīgi tumšas aitu vilnas dzijas. Kā arī to, ka laika periods, kad lietojumā bija melnie vienkrāsainie sieviešu svārki, ir bijis pietiekami ilgs, lai goda tērpa apģērba daļas kļūtu par ikdienas darba drēbēm.

J. K. Broce melnos brunčus ir pieminējis arī tad, ja konkrētajā zīmējumā tie nav redzami, kā Madlienas apkārtnes latviešu apģērba zīmējuma aprakstā, kur cita starpā lasāms: “Svārki sievietēm **ziemā parasti ir melni**, vasarā un meitām – vienmēr raibi un balti” (Broce 2007: 215–216). Tātad par šīs krāsas brunču vispārēju izplatību liecina norāde, ka to valkāšana ir parasta, bieži sastopama.

No J. K. Broces zīmējumiem iegūstama informācija par divu veidu brunčiem – pieliekamajiem no nešūta taisna auduma gabala (5. att.) un, domājams, taisniem, šūtiem brunčiem, kādi varētu būt vairākums pārējo brunču. Par nešūto jeb pieliekamo brunču veidu liecina Piebalgas skata zīmējumā attēlotā figūra, kas stāv ar muguru pret zīmētāju, kurai virs brunčiem apsietās jostas redzama vēl papildu neliela brunču auduma daļa. Tomēr citos zīmējumos redzami brunči, domājams, ir vienkāršs šūto brunču veids, kad taisnu auduma gabalu sānos sašuj kopā un pie jostas sakroko nelielās krokās. Tādi ir senākie brunči arī LNVM krājumā (Dževečka 2020, 38–42).

Bīriņu un Straupes apkārtnes zemnieku apģērba zīmējumos redzama melno brunču apakšmalas apstrāde ar atšķirīgas krāsas (sarkanu vai dzeltenu) nelielu apmalīti (6.a, b att.).

Apakšmalas apdare ar auduma lenti, pīnīti, apaudu⁷ u. tml. izmantota līdz pat 20. gadsimtam (Dževečka 2020, 46–48). Tomēr citos zīmējumos melnie brunči ir redzami bez skaidri saskatāmas atšķirīgas krāsas apakšmalas.

Kopumā J. K. Broces zīmējumi un to apraksti liecina, ka melnā krāsa sieviešu brunčiem tikusi speciāli krāsota, šie apģērba gabali bijuši goda tērpa sastāvdaļa, tātad apģērbs ar īpašāku nozīmi. Šāda apģērba valkāšana pastāvējusi ilgāku laiku, par ko liecina krāsoto apģērba gabalu lietojums arī ikdienā, turpinot valkāt vairs ne tik jaunās goda tērpa daļas.

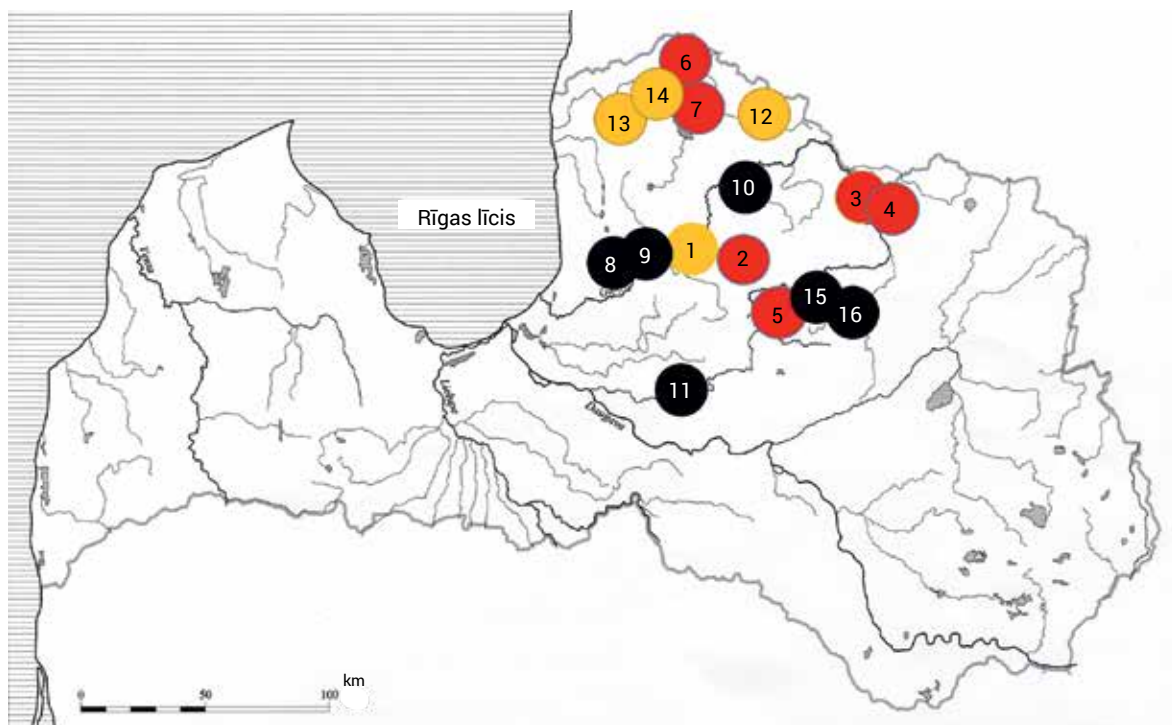
Norādes par sieviešu melnajiem brunčiem atrodamas arī daudz vēlāka laika rakstītajos avotos. Tie ir Pieminekļu valdes etnogrāfisko ekspedīciju pieraksti, kas glabājas LNVM krājumā. Cēsu apriņķa Jaunpiebalgā 1928. gadā pierakstīts, ka “**mellos brunčus** valkāja gadus 50–70 atsenāk [ap 1858.–1878. – A. K.]. Šie brunči bijuši melnā krāsā, kamdēļ tos sauc par “melliem brunčiem”. Esot krāsojuši melnā alkšņa mizās un kaut kādā “alantā” (nevar izdibināt, kas tas tāds – laikam alauns).⁸ Druvēniešos mello krāsu dabū no melnā alkšņa mizām, pieliekot sprančkrītu⁹.” (LNVM ZAE 35. mape, Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag., 238. dok.) Kā redzams no apraksta, kurā, līdzīgi kā J. K. Broces sniegtajās ziņās, minēta melnās krāsas iegūšana no melnalkšņa (*Alnus glutinosa* (L.) Roth) mizas un lapām, šis krāsošanas paņēmiens ticis lietots vairāk nekā 100 gadu ilgā laika posmā. Tomēr dokumentā minētais datējums par melno brunču valkāšanas laiku ir visai aptuvens.

Šo pašu dokumentu savā grāmatā par apģērba attīstību Piebalgā izmantojusi arī etnogrāfe Aija Jansone (Jansone 2014), bet to sīkāk nekomentē. Kā ilustrāciju “melliem brunčiem” viņa ir ievietojuši striņainu brunču

⁷ Apauda – atsevišķi austeris šaurs lentveida audums, kas paredzēts apģērba malas nostiprināšanai un daļēji arī rotāšanai.

⁸ Kālija alumīnija alauns – $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$ – šeit tiek minēts kļūdaini, jo to lieto gaišajiem toņiem. Ja vien vārds “alants” nav lietots kā vispārējs apzīmējums jebkādam pirktajam kodinātajam.

⁹ No ārzemēm ievesto kodinātāju, šajā gadījumā dzelzs vai vara vitriolu.

9. att. Dzeltēno priekšautu un melno, vienkrāsaino brunču fiksēšanas vietas. Apzīmējumi: dzeltenie aplīši – dzeltenie priekšauti; sarkanie aplīši – dzeltenie priekšauti kopā ar melnajiem brunčiem; melnie aplīši – melnie brunči bez dzelteniem priekšautiem. 1 – Cēsu apkārtnē (1769); 2 – Dzērbene (1792); 3 – Gaujiena (1794); 4 – Trapene (1794); 5 – Piebalga (1797); 6 – Rūjiena; 7 – Jeri (1800); 8 – Bīriņi; 9 – Straupe; 10 – Trikāta (1799); 11 – Madliena; 12 – Ērgeme (1824); 13 – Aloja; 14 – Mazsalaca; 15 – Jaunpiebalga (1858–1878); 16 – Druviena (1858–1878)

zīmējumu no Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Etnogrāfisko materiālu krātuves ekspedīciju pierakstiem, kas iegūti 1954. gadā (E 4, 2096) (Jansone 2014, 69–70). Piebalgas “mello brunču” aprakstā, kurš ir garāks nekā šeit citētais fragments, nekas nav teikts, ka tiem būtu bijušas citu krāsu svītras, kas varētu norādīt, ka tie bijuši vienkrāsaini tumši un nevis svītraini.

J. K. Broces zīmējumi un apraksti liecina, ka diezgan plašā Vidzemes teritorijā (9. att.) 18. gadsimta nogalē kā goda tērps, bet vēlāk arī kā ikdienas apģērbs valkāti vienkrāsaini, melni krāsoti sieviešu brunči. M. Slava, atsaucoties uz A. Dzērvīti un etnogrāfisko ekspedīciju materiāliem, melnās krāsas izplatību vidzemnieču apgērbā, it sevišķi Piebalgā, saista ar hernhūtiešu reliģiskās kopienas darbību (Slava 1963, 197–198). Hernhūtes brāļu draudžu darbība tiešām varēja ietekmēt zemnieku apģērba krāsas izvēli, tomēr J. K. Broces fiksētā melno

brunču valkāšanas teritorija ir plašāka. Tas varētu norādīt, ka to izplatība saistāma ne tikai ar vienas reliģiskās kopienas piekritēju teritoriju, bet ar plašākiem apģērba ietekmējošiem stāvokļiem.

Krāsvielas un krāsas

Analizētajos vēstures avotos atrodamas ziņas, ka 18. gadsimta otrajā pusē augu valsts šķiedras (lini) dzeltenā krāsā krāsoti ar vairākiem augiem: 1) alkšņa (*Alnus* sp.) lapām (1769), 2) orleānu / annato (*Bixa orellana* L.) (1794), 3) akmens sūnām, domājams, ķērpjiem parmēliju (*Parmelia* sp.) (1797) un 4) bērza (*Betula* sp.) lapām (1797). Šo ziņu pārbaudei tika veikti vairāki krāsošanas eksperimenti.

Rustēšana jeb krāsošana ar alkšņa lapām un/vai mizu ir sens, ilgā laika periodā lietots krāsošanas paņēmieni. Vārdu “rustēt”

lieto tikai attiecībā uz krāsošanu ar alkšņiem (*Alnus* sp.). Šajā gadījumā tiek lietots īpašs paņēmiens, kur tiek izmantota augā esošo krāsvielu reakcija ar saules gaismu jeb dienasgaismā esošo ultravioleto starojumu. Tas nozīmē, ka krāsošanas laikā šķiedra atkārtoti tiek izlikta saules staru iedarbībai. Atkarībā no šķiedras (celulozes/augu valsts vai olbaltumvielu/dzīvnieku valsts) un krāsošanas procesa rezultātā tiek iegūta dzeltenbrūna līdz sarkanbrūna jeb rūsgana, rūsas, ruda krāsa. Šis krāsas apzīmējums tad arī ir saistīts ar visa procesa nosaukumu. Iepriekš citētais fragments no 1769. gada (Vilde 1769) ir senākais zināmais šī krāsošanas veida pieraksts, bet līdzīgas ziņas fiksētas arī vēlāka laika dokumentos: "Pielauza "elkšņu" lapas un izkaltēja (lapas "lauza" pirms Jāņiem, kamēr tās vēl jaunas – sulīgas). Izkaltētām lapām uzlēja vārotu ūdeni. Kad ūdens jau palicis krāsains, tajā iemērca krāsojamo gabalu. Krāsojamo tikai apmērca un izlika karstā saulē uz sētas izžūt, kad bija izžuvis – apmērcēja no jauna un žāvēja. Parasti ar trīsreizēju mērcēšanu pietika, lai krāsa būtu spilgta un labi turētos. Šādi krāsots gabals krāsu nezaudēja pat sārmā mērcētš." [Iegūtais tonis uzkrāsotajā paraugā oranži sarkanbrūns – A. K.] (LNVM ZAR 47. mape, Madonas apr. Mārcienas pag., 80. dok.). Krāsošanas procesa un krāsas nosaukums *rustēšana, rustu dzeltens, rustu brūns* u. tml. bijis pazīstams ne tikai Vidzemē, bet arī citviet Latvijā (LNVM ZAE 47. mape, Tukuma apr. Remtes pag. 37. dok., Tukuma apr. Engures pag. 251. dok., Jelgavas apr. Bukaišu pag., 1652. dok., Ilūkstes apr. Bebreņu pag. 123. dok. u. c.). Par rustiem mēdza saukt arī nomizotas, krāsošanai paredzētas alkšņa mizas (Saržantu Kr. 1893).

Krāsošanas eksperimentā tika ņemti baltalkšņa (*Alnus incana* (L.) Moench) svaigi zari ar lapām, aplieti ar karstu ūdeni, un iegūtajā koši rudajā krāsvielas šķīdumā tika mērcēta iepriekš ūdenī novārīta, mitra linu dzija (diegi). Pēc 10–15 minūtēm linu šķeteres no šķīduma tika izceltas un noliktas saulē uz

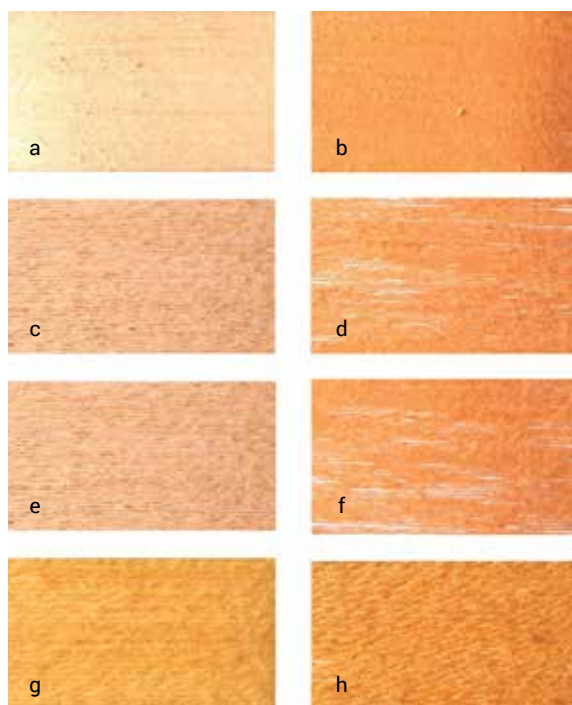

10. att. Linu diegi, krāsoti ar baltalkšņa (*Alnus incana* L.) zariem un lapām

15–30 min. Process tika atkārtots vairākas reizes. Rezultātā tika iegūta zelta dzeltena krāsa (10. att.).

Nākamajā krāsošanas eksperimentā tika krāsots ar *Bixa orellana* L. kaltētām, sabertām sēklām. Sākotnējā krāsvielas (auga) attiecība pret šķiedras svaru bija 1 : 1. Tomēr rezultātā tika nokrāsots divreiz lielāks šķiedras daudzums, iegūtajam krāsas tonim saglabājot līdzīgu intensitāti. Tas nozīmē, ka orleāns/annato ir vajadzīgs tikai puse no krāsojamās šķiedras svara, kas ir salīdzinoši mazs daudzums. Annato sēklu krāsvielas šķīdumā tika krāsota gan augu valsts (linu un kokvilnas), gan dzīvnieku valsts šķiedra (vilnas dzija), lai pārbaudītu, kā atšķirīgi materiāli reagē ar šo krāsvielu. Tika izmantoti divos dažādos veidos iepriekš apstrādāti linu un kokvilnas diegi: 1) novārīti bez kodinātāja, 2) iepriekš kodināti ar alaunu. Eksperimentā izmantotā vilnas dzija bija gan nekodināta, gan iepriekš kodināta ar alaunu un vīnakmeni.¹⁰ Dažādi materiāli krāsojās izteikti atšķirīgi. Iegūtais krāsas tonis tika modificēts ar sārma pēcapstrādi. Rezultātā augu valsts šķiedras krāsa no krēmkrāsas toņa mainījās uz apelsīnu krāsas oranžu, bet vilnas šķiedras krāsa no izteikti dzeltena mainījās uz zeltaini dzeltenbrūnu krāsu (11. att.). Tika konstatēts, ka orleāns/annato krāsvielas ar šķiedru saistās bez kodinātāja starpniecības, kas atbilst arī zinātniskajā literatūrā atrodamajai informācijai (Cardon 2007, 312–317,

¹⁰ Vīnakmens – kālija hidroģentartarāts $KC_4H_5O_6$, kas dzeltenos un sārtos toņus padara košākus.

11. att. Ar orleānu / annato (*Bixa orellana* L.) krāsoti kokvilnas (a, b), līnu (c–f) diegi un vilnas dzija (g, h). Paraugi pēc krāsošanas (a, c, e, g) un pēc mērcēšanas karstā sārma (b, d, f, h)

Böhmer 2002, 193). Respektīvi, nekodinātā dzija krāsojās tikpat labi vai pat intensīvāk nekā kodinātā. Arī uz šķiedras pēcapstrādi sārmainā šķīdumā nekodinātā dzija reaģēja aktīvāk – iegūtais krāsas tonis gan līniem un kokvilnai, gan vilnai bija košāks.

Iegūtais krāsas tonis (izžūstot šķiedra kļūva apmēram uz pusi gaišāka, kā tas parasti ir ar augu valsts tekstilmateriālu) ir pietiekami specifisks, lai to raksturotu tieši kā apelsīnu krāsu, kādu min J. K. Broce. Balstoties uz padziļinātām rakstīto avotu studijām par krāsaugu lietojuma tradīciju Latvijā (Karlsonē 2016, 2017, 2018) un autorei vairāk nekā 15 gadus ilgo praktisko pieredzi krāsošanā ar dabas vielām, var teikt, ka nav zināmi citi augi, kuri būtu lietoti Latvijas teritorijā un ar kuriem varētu nokrāsot augu valsts šķiedras šādā krāsā. Tas varētu apstiprināt pieņēmumu, ka orleānu

kā krāsvielu zināja ne tikai J. K. Broce, bet to varēja būt lietojuši arī Vidzemes zemnieki, lai iegūtu priekšautu apelsīnu oranžā krāsā. Turklāt, kā pierādīja praktiskais eksperiments, ja krāso nelielu apģērba gabalu, kāds ir priekšauts, vai tam nepieciešamo diegu daudzumu¹¹, ir vajadzīgs salīdzinoši neliels krāsauga daudzums. Tomēr tieši tas, ka par šo krāsvielu ir maksāta nauda, piešķir šajā krāsā krāsotajam apģērba gabalam īpašu greznuma nozīmi.

Atbilstoši J. K. Broces sniegtajām ziņām, dzelteno priekšautu krāsošanai lietota ne tikai no ārzemēm ievestā krāsviela, bet arī vietējā dabā atrodamās vielas. Papildus jau iepriekš minētajām alkšņu (*Alnus* sp.) lapām J. K. Broce min arī uz akmeņiem augošās sūnas, kas, domājams, ir ķērpji parmēlijas (*Parmelia* sp.), jo senāk par sūnām tika saukti gan ķērpji, gan sūnas. Turklāt parmēlijas kā dzeltenbrūno un sarkanbrūno toņu krāsvielas avots bijušas pazīstamas līdz pat 20. gadsimta sākumam, it sevišķi Kurzemē (LNVM ZAE 47. mape, Talsu apr. Kandavas pag., 195. dok., Talsu apr. Vandzenes pag., 339. dok., Tukuma apr. Engures pag., 249. dok., Tukuma raj. Remtes pag., 141. dok.). Tomēr nevienā no etnogrāfisko ekspedīciju pierakstiem nav minēts, ka ar parmēlijām būtu krāsoti līnu (vai kokvilnas) diegi. Parasti tās izmantotas vilnas šķiedras krāsošanai. Lai pārbaudītu, kāda krāsa iegūstama, ar parmēlijām krāsojot līnu diegus, tika veikti vairāki eksperimenti. Tā kā neviena konkrēta recepte šim gadījumam nav zināma, tika improvizēts, izmantojot iepriekšējo krāsošanas pieredzi. Pagaidām neviens no eksperimentiem nedevis pozitīvu rezultātu. Tomēr tas vēl nenozīmē, ka J. K. Broces sniegtās ziņas, ka ar parmēlijām iespējams iegūt dzeltenas krāsas līnu diegus, būtu kļūdainas. Izmantotais pieraksts ir ļoti lakonisks, un salīdzinoši daudz ir neskaidru krāsošanas procesa elementu, kas var ietekmēt rezultātu. Lai pārbaudītu visus iespējamus variantus, ir nepieciešams ilgstošs, vairāku atkārtotu eksperimentu periods, kāds

¹¹ Vēsturiskajiem priekšauta izmēriem atbilstošs priekšmets, kas ir apm. 85–100 cm × 85 cm liels auduma gabals, sver apmēram 200–250 g, kā pierādīja šāda priekšmeta atdarināšana.

ši raksta sagatavošanas laikā nebija iespējams. Pētījumi šajā jomā vēl jāturpina.

Krāsojot ar bērza (*Betula pendula* Roth) lapām iepriekš ar alaunu¹² kodinātus linu diegus un vilnas dziju, tika iegūta šim augam raksturīgā toņa gaiši dzeltenas krāsas vilnas dzija, bet linu diegi krāsojās ļoti vāji. Iegūtais tonis bija ļoti gaiši dzeltens, kas salikumā ar tumšākām krāsām var izskatīties gandrīz balts. Eksperimenta rezultāts liecina, ka J. K. Broces sniegtās ziņas par priekšautu audekla (linu šķiedra) krāsošanu dzeltenā krāsā ar bērza lapām ir nosacīti patiesas. Bērza lapas tiešām dod dzeltenu krāsu, tomēr augu valsts šķiedras ar krāsvielu saistās slikti. Uz to norāda ilgstošā pieredze, krāsojot ar bērza lapām, un šoreiz veiktais eksperiments tikai apstiprināja iepriekšējās, daudzkārtējās krāsošanas reizēs gūtos rezultātus. Tomēr pastāv iespēja, ka senāk lietota kāda cita, mūsdienās jau aizmirsta krāsošanas tehnoloģija, kas ļāva iegūt arī nosacīti košāku dzeltenās krāsas toni.

Krāsojot linu (augu valsts) šķiedru, iegūst pārsvarā ļoti gaišu krāsu, jo materiāla uzbūves dēļ vairums dabas krāsvielu slikti ar tām saistās. Tomēr tieši tas varēja piešķirt papildu vērtību, jo dzeltena priekšauta iegūšanai bija nepieciešams salīdzinoši liels laika un darba ieguldījums. Tas norāda, ka šādi priekšauti nebija ikdienas apģērba sastāvdaļa, bet uzskatāmi par goda tērpa greznu papildinājumu. Meklējot iespējamās atsauces uz dzeltenās krāsas (un tās dažādo toņu) aktualitāti modes pasaulē, ar tai piemītošu greznuma nozīmi, analogijas var atrast rokoko laika modē (ap 1730–1780). Eksperimentu gaitā iegūtie zelta un citi dzeltenie toņi atbilst rokoko laika krāsu paletei. Kā atzinis kultūrvēsturnieks un krāsu pētnieks Mišels Pastors (*Michel Pastoureau*), Austrumi eiropiešus fascinēja jau izsenis, un 18. gadsimtā vērojama īpaša aizraušanās ar Ķīnas kultūru, kuru daudzējādā ziņā simbolizēja tieši dzeltenā krāsa. Dzeltenā krāsa bija īpaša kā Ķīnas imperatoru statusu un greznumu simbolizējoša krāsa. Apgaismības

laikmeta Eiropā dzeltenā krāsa bija kļuvusi īpaši populāra (Pastoureau 2019, 179–181). “Audumiem, īpaši zīdam un kokvilnai, daudzi toņi tika saukti par “Nankin dzelteno”, un tika uzskatīts, ka tie iegūti no ļoti vērtīgas krāsvielas, kas importēta no Ķīnas galvaspilsētas. Patiesībā šis nosaukums bija tikai mārketinga līdzeklis, jo attiecās uz ļoti daudzveidīgām krāsvielām, no kurām tikai dažas tiešām bija nākušas no Āzijas, kamēr vairākums bija no Francijas vai citām Eiropas zemēm. Vizuāli šis “Nankin dzeltenais”, ļoti iecienīts no 18. gadsimta 40. līdz 70. gadiem, aptvēra plašu krāsu paleti, kas svārstījās no gaiši dzeltenas līdz gandrīz oranžai, izmantojot arī blondus, salmu, zelta un pat smilškrāsas toņus.” (Pastoureau 2019, 181) Ar šo izteikumu sasaucas arī tas, ka orleāns / annato ir tropu augs un Eiropā to importēja sākotnēji no Dienvidamerikas (Cardon 2007, 316–317). Ar kopējiem 18. gadsimta modes strāvotiem dzeltenās krāsas aktualitāte, domājams, nonāca arī Krievijas impērijas Vidzemes guberņas augstākajās aprindās, kur nozīmīgu vietu ieņēma arī Apgaismības idejas. Vidzemes zemniekiem augstāko aprindu modes idejiskie strāvotumi droši vien nebija pazīstami, tomēr apģērba vizuālā valoda varēja būt pamanīta un zināmā mērā pārņemta. Par to varētu liecināt kopējie “saskares punkti”: dzeltenas krāsas priekšauts kā goda tērpu papildinoša grezna, bet ne tik vienkārši iegūstama apģērba daļa.

Melnu krāsu 18. gadsimtā un 19. gadsimta pirmajā pusē Krievijas impērijas Vidzemes un Kurzemes guberņas zemnieki savam apģērbam un citām tekstilijām varēja iegūt trijos veidos: 1) no dabīgi melnu (tumšbrūnu) aitu vilnas; 2) krāsojot vilnu vai vilnas dziju ar vietējām dabas krāsvielām. Visplašāk šim mērķim Latvijas teritorijā lietoja alkšņu, parasti melnalkšņa (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.) mizu, retāk arī lapas, parastā ozola (*Quercus robur* L.) mizu, lauka pupu (*Vicia faba* L.) lakstus un citus augus (LNVM ZAE 47. mape);

¹² Kālija alumīnija alauns nepieciešams, lai augā esošās krāsvielas dotu dzeltenu krāsu.

3) izmantojot no ārzemēm ievesto dabas krāsvielu – Brazīlijas zilkkoku jeb kampeškoku (*Haematoxylum campechianum* L.), kurš kopš 16. gadsimta bija dominējošā krāsvielā Eiropā melnas krāsas audumu iegūšanā (Cardon 2007, 267–271). Vāciski tas pazīstams ar nosaukumu *Blauholz*.

J. K. Broce kā melnās krāsas ieguves avotu minējis tikai vietējos augus: alkšņus (*Alnus* sp.) un melnalksni (*A. glutinosa*) kopā ar bērzu (*B. pendula*). Iespējams, importa melnā krāsvielā *Blauholz* jeb zilkkoks, kurš tirgotāju sludinājumos Rīgas vācu presē parādījās apmēram desmit gadus vēlāk nekā orleāns (Rigische Anzeigen 1787, Nr. 46, 1788, Nr. 2 u. c.), 18. gadsimta beigās vēl nebija nonācis Vidzemes zemnieku lietojumā. Lielāku apgērba gabalu krāsošanai vajadzēja arī salīdzinoši daudz pirktās krāsvielas, ko, iespējams, nevarēja atļauties. Turklāt piesātinātu, melni brūnu krāsu bija iespējams iegūt arī no vietējiem augiem.

Etnogrāfiskajos rakstītajos avotos, kas fiksēti laikā no 19. gadsimta beigām līdz 1944. gadam, melnas krāsas iegūšana, krāsojot ar dabas vielām, minēta 78 reizes. Kopumā tai lietoti 20 vietējie augi, četri ārzemju augi un divas neorganiskas cilmes dabas vielas (sodrēji, rāva). Melnalksnis (*A. glutinosa*) vai neprecizētas sugas alksnis minēts 21 reizi un vēl sešas reizes kopā ar kādu citu augu. Melnalksnis izteikti lietots visā Latvijas teritorijā. Krāsojot ar melnalkšņa mizu, kā kodinātājs lietoti gan dzelzs, gan vara metāla sāļi. Latvijas teritorijā prasme lietot melnalkšņa mizu melnas krāsas iegūšanai bija ilgstoši pastāvoša, stabila tradīcija.

Eksperimentos, krāsojot ar melnalkšņa mizu, melni brūna krāsa tika iegūta, kā kodinātāju lietojot gan vara vitriolu, gan dzelzs vitriolu, gan abus kopā (12.a–d att.). Līdzīgs krāsas tonis (12.e att.) tika iegūts, dziju pirms krāsošanas kodinot ar stipru rūsas ūdeni – šķidrums, kurā ilgstoši turēti sarūsējuša dzelzs lūžņi (ar nolūku to izmantot kā dabiskā veidā

12. att. Ar melnalkšņa (*Alnus glutinosa* L.) mizu krāsotas (a–f) un dabīgi melni brūnas (g) vilnas dzijas toni

iegūtu dzelzs kodinātāju). Arī nekrāsotas, dabiski melni brūnas aitu vilnas dzijas tonis (12.g. att.) ir ļoti līdzīgs pārējiem, krāsotajiem, brūni melniem toņiem (12. att.).

Rūjienas zemnieku apgērba zīmējuma aprakstā J. K. Broce raksta, ka melno krāsu sievietes iegūstot no melnalkšņa un bērza mizām (Broce 2002, 436–437). Citos etnogrāfiskajos avotos līdz šim šāds augu salikums nav bijis pieminēts. Par bērza (*Betula* sp.) mizu sauktā gremzdu¹³ kārtā ir tikusi lietota kā krāsvielas avots sārtaī krāsai (Bielenstein 1935, 155). Praktiskie eksperimenti ar citiem sārtaī krāsu dodošiem augiem (parastās vīgrīzes *Filipendula ulmaria* (L.) Maxim. sakne, stāvā retēja *Potentilla erecta* (L.) Raeusch. sakne, purva skalbes *Iris pseudacorus* L. sakne u. c.) tika konstatēts, ka tad, ja par kodinātāju tiek izmantoti dzelzs sāļi, šie paši augi dod melnu vai tumši pelēku krāsu. Tāpēc, atbilstoši

¹³ Apakšējā mizas kārtā, kas atrodas starp tāsi un koksni.

J. K. Broces rakstītajam, tika veikts eksperiments, krāsojot ar melnalkšņa (*A. glutinosa*) mizu un bērza (*Betula sp.*) gremzdiem. Kaltēti augi tika ņemti attiecībā 1 : 1. Augu attiecība pret krāsojamo šķiedras svaru bija 3 : 2. Vilnas dzija tika kodināta krāsošanas laikā ar dzelzs un vara vitriolu. Krāsojums tika divreiz atkārtots, un rezultātā tika iegūta tumša, gandrīz melnas krāsas dzija (12.f att.).

Tātad, krāsojot ar norādītajiem augiem, iespējams iegūt ļoti tumšu, melni brūnu krāsu, kas pilnībā var tikt uzskatīta kā melnās krāsas dažādi toni. Uz to, ka melnais kā goda apģērba krāsa bija svarīga Vidzemes zemnieku apģērbā, norāda, ka šī krāsa tika īpaši krāsota un nevis izmantots dabiski pieejamais tumšbrūno aitu vilnas krāsas tonis. Iespējams, ka arī šajā gadījumā krāsas nozīmīgums (melnā kā svinību apģērba krāsa) tika pārņemts no sabiedrības turīgajām aprindām, kuru apģērbā Eiropas modes strāvojumi izpaudās daudz izteiktāk. Melnais kopā ar citām tumšām krāsām īpašu vietu apģērbā sāka ieņemt pēc reformācijas, reģionos, kuros nostiprinājās dažādi protestantisma paveidi (Pastoureau 2008, 130–133). Melnā krāsa tika izmantota arī katoļticības apvidos, it sevišķi garīdzniecības tērpos. Laikā no 15. līdz 19. gadsimtam tā tomēr bija īpaši raksturīga dažādiem kristīgās ticības puritānisma virzieniem (Pastoureau 2008, 132). Melna apģērba izplatību Eiropā, sākot ar 16. gadsimtu, sekmēja arī jaunu krāsvielu, piemēram, kampeškoka (*H. campechianum*) ienākšana Eiropas tirgū un, sākot ar 17. gadsimtu, tā krāsošanas tehnoloģiju attīstība (Cardon 2007, 267, 270–271). Šajos gadsimtos melnā krāsa bija raksturīga vīriešu apģērbam, tāpēc rodas jautājums, kāpēc 18. gadsimta Vidzemē tās lietojums savu izpausmi ieguva tieši sieviešu apģērbā? Lai uz to atbildētu, nepieciešami vēl papildu pētījumi.

Pārbaudot melnās krāsas iegūšanu praksē, var konstatēt, ka J. K. Broces sniegtās ziņas ir pilnīgi patiesas. Tas ļauj izteikt pieņēmumu, ka arī attiecībā uz dzelteno krāsu ziņas varētu būt patiesas, tikai mūsdienās trūkst attiecīgo prasmju (konkrēto tehnoloģijas zināšanu), lai to praktiski pierādītu. Tomēr tas motivē

veikt eksperimentus tehnoloģiju izziņāšanā. J. K. Broces zīmējumu apraksti uzskatāmi ne tikai par avotu apģērba vēstures pētniecībā, bet arī par tradicionālo prasmju – dabas krāsvielu izmantojuma – dokumentāciju.

Secinājumi

Apģērba vēstures pētniecība Latvijā ir notikusi nevienmērīgi gan atsevišķu periodu nepietiekamo vēstures avotu dēļ, gan sociālpolitisko apstākļu ietekmē, kas nereti citas pētnieciskās tēmas izvirzīja priekšplānā. Tā ir joma, kurā aizvien iespējams turpināt pētījumus, atrast jaunus ziņu avotus un no jauna interpretēt jau zināmos. Detalizēti analizējot jau zināmos J. K. Broces zīmējumus un to aprakstus un apvienojot to ar citos avotos esošām ziņām, ir iegūta jauna informācija, kas papildina līdzšinējo skatījumu uz tradicionālā apģērba vēsturi Latvijā. Pamatojoties uz vairāku avotu ziņām, secināms, ka 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta pirmajās desmitgadēs Vidzemes zemnieku apģērbā augstāko aprindu modes ietekme izpaudās kā noteiktu krāsu izmantojums apģērbā, kas neizslēdz arī citu laikmetīgās modes iezīmju pastāvēšanu. Piemēram, arī kokvilnas auduma izmantojums apģērbā (priekšauti, lakati) atbilda 18. gadsimta modes aktualitātēm (Pedersen 2017, 124). Šīs krāsas – dzeltenā un melnā – saistāmas ar atšķirīgiem modes stilu strāvojumiem, no kuriem zemnieciskajā vidē tika pārņemtas atsevišķas to vizuālās izpausmes. Dzeltenu priekšautu lietojums būtu saistāms ar rokoko un Apgaismības laika modi, kamēr melni, vienkāršaini sieviešu svārki varētu tikt attiecināti uz protestantisma un ar to saistīto puritānisma ideju izplatību Eiropā. Tomēr, tā kā katra no šīm apģērba daļām pārstāv savā būtībā atšķirīgas apģērba vizuālās koncepcijas, secināms, ka zemnieciskajā vidē noteiktu krāsu lietojums atbilstoši konkrētā modes stila idejiskajam pamatojumam nebija aktuāls. Tradicionāliem apģērba gabaliem tika piešķirta jauna krāsa, nemainot pašu apģērba gabalu veidu.

J. K. Broces sniegtās ziņas par krāsu ieguvei lietotajiem augiem un kodinātājiem uzskatāmas par ticamu avotu, kā apliecina praktiskie eksperimenti, kuri tomēr vēl jāturpina, lai rekonstruētu senās krāsošanas tehnoloģijas. Atsauces uz importētu vielu (krāsvielas, kodinātāji) izmantojumu apgērba krāsu iegūšanā norāda, ka Vidzemes latviešu zemnieki sava goda tērpa gatavošanai varēja atļauties izdot naudu, lai iegādātos pirktas izejvielas nelielos daudzumos.

Dzelteno priekšautu un melno svārku lietojums ir konstatējams plašā Vidzemes teritorijā, kas nav saistāma ar kādu šauru, lokālu tradīciju izplatību. Lai noteiktu citas

laikmetīgās modes ietekmes zemnieku tradicionālā apgērbā, pētījumi jāturpina.

Pateicības

Publikācija sagatavota LU Latvijas vēstures institūta bāzes finansējuma projektā "Latvijas teritorija kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskarsmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām" (ZD2015/AZ85).

Pateicība LU Akadēmiskās bibliotēkas darbiniekiem un vadītājai Ventai Kocerei par sadarbību un atļauju izmantot J. K. Broces zīmējumus šī pētījuma tapšanā.

Avoti un literatūra

Avoti

Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Vēstures departamenta Etnogrāfijas nodaļas Rokrakstu, zīmējumu, fotoattēlu un dokumentu kolekcija (LNVM ZAE); mape Nr. 35: Sieviešu tautas tērps; mape Nr. 47: Krāsošana, mazgāšana un balināšana.

LU Akadēmiskā bibliotēka. *Johana Kristofa Broces kolekcija "Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente ..."* Pieejams: <https://www.acadlib.lu.lv/broce/> [skatīts 17.03.2022.]

Broce, 1992. *Johans Kristofs Broce: Zīmējumi un apraksti. 1. sēj. Rīgas skati, ļaudis un ēkas.* T. Zeids (red.). Rīga: Zinātne.

Broce, 1996. *Johans Kristofs Broce: Zīmējumi un apraksti. 2. sēj. Rīgas priekšpilsētas un tuvākā apkārtnē.* Teodors Zeids (red.). Rīga: Zinātne.

Broce, 2002. *Johans Kristofs Broce: Zīmējumi un apraksti. 3. sēj. Latvijas mazās pilsētas un lauki.* T. Zeids, R. Brambe, G. Straube, red. Rīga: Zinātne.

Broce, 2007. *Johans Kristofs Broce: Zīmējumi un apraksti. 4. sēj. Latvijas mazās pilsētas un lauki.* M. Auns, sast. Rīga: Zinātne.

Landarzt. Eine medizinische Wochenschrift. Nr. 14, 01.06.1765. Anleitung, wie man das hetige Blüten stillen, und die Wunden in kurzer Zeit heilen kann. [Norādījumi, kā apturēt asiņošanu un sadziedēt brūces īsā laikā.]

Rigasche Stadtblätter, Nr. 4, 23.01.1812. Specification der im 1811 ten Jahre in Riga eingeführten Waaren [1811. gadā Rīgā ievesto preču specifikācija]

Rigasche Stadtblätter, Nr. 9, 01.03.1810. Specification der im 1809 ten Jahre in Riga eingeführten Waaren [1809. gadā Rīgā ievesto preču specifikācija]

Rigasche Zeitung, Nr. 144, 01.12.1831. Befehl an den Dirigirenden Senat. [Rīkojums valdošajam senātam] Verzeichniß derjenigen Waaren, von welchen ein erhöhter Einfuhrzoll und Zulagsprocente von dem Zollrubel erhoben werden müssen. [To preču saraksts, no kurām jāiekasē paaugstināts ievaduitas nodoklis un papildu procenti no muitas rubļa]

Rigische Anzeigen, Nr. 13, 29.03.1787. Sachen, die zum Verkauf ausgedoten werden. [Preces, kas tiek piedāvātas pārdošanai]

Rigische Anzeigen, Nr. 2, 07.01.1768. Verzeichinss derer im Jahr 1767 in Riga zur see eingekommenen Waaren. [Preču saraksts, kas Rīgā nonāca pa jūru 1767. gadā]

Rigische Anzeigen, Nr. 32, 07.08.1794. Sachen, die zum Verkauf ausgedoten werden. [Preces, kas tiek piedāvātas pārdošanai]

- Rigische Anzeigen*, Nr. 46, 15.11.1787. Sachen, die zum Verkauf ausgedoten werden. [Preces, kas tiek piedāvātas pārdošanai]
- Rigische Anzeigen*, Nr. 50, 13.12.1770. Sachen, so zu verkaufen. [Pārdodamas lietas]
- Rigische Anzeigen*, Nr. 7, 17.02.1780. Sachen, die zum Verkauf ausgedoten werden. [Preces, kas tiek piedāvātas pārdošanai]
- Rogulis, 1890. Senais sieviešu apģērbs Alojā un Mazsalacā. *Mājas Viesis*. 04.08.1890.
- Saržantu Kr., 1893. Par krāsošanu. *Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. Dienas Lapas pielikums*. Nr. 4.
- Vidzemes Latviešu Avīzes*. 19.03.1824. Zagtas lietas.
- Tēzaur.lv. Mode. LU MII Mākslīgā intelekta laboratorija. Pieejams: <https://tezaur.lv/mode> [skatīts 07.09.2022.]
- [Vilde, Pēteris Ernests], 1769. *Latviešu Ārste*, 01.05.1769, Nr. 18.

Literatūra

- Alsupe, A., 1961. Lauku audēju darba rīki Vidzemē 19. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 3. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 97–112.
- Berg, M., 2002. From imitation to invention: Creating commodities in eighteenth-century Britain. *Economic History Review*, 55(1), 1–30.
- Bielenstein, M., 1935. *Die altlettischen Färbmethoden. Studien zur indogermanischen Altertumskunde. Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga*, Band II, Rīga: Druck u. Verlag der AG "Ernst Plates".
- Böhmer, H., 2002. *Koekbaya. Natural Dyes and Textiles: A Colour Journey from Turkey to India and Beyond*. Gandrekesee: REMHÖB.
- Brastiņš, E., 1931. *Latvija, viņas dzīve un kultūra*. Rīga: Grāmatu Draugs.
- Cardon, D., 2007. *Natural Dyes: Sources, Tradition, Technology and Science*. London: Archetype Publications.
- Dževečka, U., 2020. Ieskats 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma brunču šūšanas paņēmienu. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja zinātniskie lasījumi 2017.–2019. Rakstu krājums*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 37–54.
- Jansone, A., 2014. *Piebalga ir, bija un būs: piebaldzēnu ģērbšanās kultūra 19. gadsimtā*. [Cēsis]: Vēveriņas, aušanas darbnīca.
- Jansone, A., 2016. *Apģērba attīstība Zemgalē 19. gadsimtā*. Rīga: Zinātne.
- Jansone, A., 2017. *Rucavnieku apģērbs cauri laikiem (19. gs. – 20. gs. sākums)*. Rīga: Zinātne.
- Jansone, A., 2021. *Tautastērpa komplektēšanas pamati*. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs.
- Karlsona, A., 2000. Npublicētie Augšzemes materiāli apģērbu vēsturē. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 4, 29–40.
- Karlsona, A., 2006. Komentāri Pētera Blaua 1885. gadā publicētajām ziņām par apģērbu 18. gs. beigās. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 23. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 127–142.
- Karlsona, A., 2014. *Rakstainās jostas: kopīgais kultūrslānis. Patterned Sashes: the Common Cultural Layer*. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs.
- Karlsona, A., 2016. Rakstītie avoti par krāsaugu lietojuma tradīciju Latvijas teritorijā. 19. gs. beigās – 1944. gads. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 29. Rīga: Zinātne, 193–204.
- Karlsona, A., 2017. Baltvāciete Marta Bilenšteina un viņas pētījums par latviešu tradicionālo kultūras mantojumu. *Vēsture: Avoti un cilvēki: Humanitārās fakultātes XXVI starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XX*, 20. Daugavpils: Saule, 167–173.
- Karlsona, A., 2018. LU LVI Etnogrāfisko materiālu krātuvē esošās ziņas par krāsaugu lietojumu Latvijā. *Vēsture: avoti un cilvēki*: Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes Vēstures katedras zinātnisko rakstu krājums, 21. Daugavpils: Saule, 202–208.
- Karnups, Ā., 1936. Latviešu tērps pēdējos 350 gados. *Latviešu tautas tērpi*. A. Dzērvītis, V. Ģinters, red. Rīga: J. Grīnbergs, 98–188.

- Nieto-Galan, A., 2001. *Colouring Textiles. A History of Natural Dyestuffs in Industrial Europe*. [b. v.]: Springer Science + Business Media, B.V.
- Pastoureau, M., 2008. *Black: The History of a Color*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Pastoureau, M., 2019. *Yellow: The History of a Color*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Phipps, E., 2013. Global Colors: Dyes and the Dye Trade. *Interwoven Globe: The Worldwide Textile Trade, 1500–1800*. Metropolitan Museum of Art, 120–135, 328–330.
- Pīgozne, I., 2018. *Latviešu apģērbs*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Slava, M., 1962. Zemnieku apģērbs Gulbenes rajonā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 4. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 111–136.
- Slava, M., 1963. Zemnieku apģērbs Vidzemē (18. gs. beigas – 20. gs.). *Arheoloģija un etnogrāfija*, 5. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 193–228.
- Slava, M., 1966. Latviešu tautas tērpi. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 7. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Spekke, A., 1934. *Vecākie latvju tautas apģērba zīmējumi*. Rīga: A. Gulbis.
- Spekke, A., 1935. *Latvieši un Livonija 16. gadsimtā*. Rīga: A. Gulbis.
- Steel, V., ed. in chief., 2005. *Encyclopedia of clothing and fashion*. 3 vols. Detroit [etc.]: Thomson/Gale.
- Straubergs, K., 1930. Latviešu tērps un viņa raksta ornāmentika. *Latvieši*, I. F. Balodis, P. Šmits, red. Rīga: Valters un Rapa, 322–356.
- Vāvers, R., sastād., 2021. *100 kartes pirms Latvijas valsts*. Rīga: Jāņa sēta.
- Venborg-Pedersen, M., 2017. The European Enlightenment. *A Cultural History of Dress and Fashion in the Age of Enlightenment*. P. McNeil, ed. Vol. 4s in *A Cultural History of Dress and Fashion*. S. Vincent, gen. ed. 6 vols. London [etc.]: Bloomsbury Academic, 123–138.
- Frankel, N., 2015. Dyeing with Annatto – Orange You Glad I Hate Cheesy Puns. *Textile Investigations*. <https://textileinvestigations.wordpress.com/2015/10/03/dyeing-with-annatto-orange-you-glad-i-hate-cheesy-puns/> [skatīts 15.03.2022.]
- Canadian Music Trade. *Bosco Violin Supply*. <https://www.boscoviolinupply.com/en/category/makers-supplies/varnish-supplies/colour-extract-natural-dyes/1753> [skatīts 18.03.2022.]

INFLUENCE OF FASHION ON TRADITIONAL CLOTHING OF VIDZEME WOMEN IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY AND THE EARLY 19TH CENTURY: THE ASPECT OF COLOUR

Anete Karlsonē

Institute of Latvian History of the University of Latvia

The article provides an insight into the study dedicated to the history of traditional clothing worn by women of Vidzeme in the 18th century and the early 19th century, focusing on the use of fashion colours also in peasant clothing. Analysing the drawings of peasant clothes of the end of the 18th century, as well as the written sources from the 18th–20th centuries, the tradition of wearing black, monochromatic women's skirts and yellow aprons was explained in connection with fashion influences. Research shows

that from the 1760s to the late 1820s, the yellow aprons were common across a large area of Vidzeme. They were worn with a black, plain skirt, which had a wider territorial and chronological prevalence than the aprons. During the period, the influence of upper-class fashion in the clothing of Vidzeme peasants manifested itself in the use of certain colours, which did not exclude the existence of other features of contemporary fashion. Yellow and black had been adopted from different fashion styles, only a few elements of which were used in a rural environment. Dyeing experiments showed a high degree of reliability of the information found in the written sources about specific dyestuff used in the 18th century and the colour tones derived from them. The monochrome black skirts and yellow aprons of Vidzeme women can be considered an integral part of the traditional peasant festive costume of the late 18th and early 19th centuries, although these objects have not survived to this day.

Keywords: history of clothing, traditional clothing, Vidzeme, J. K. Broce, natural dyes, 18th century fashion.

Summary

The article provides new information on the history of Latvian clothing by analysing written and visual evidence of hitherto less-known parts of garments used in Vidzeme in the late 18th and early 19th centuries: yellow aprons and black dyed women's skirts, looking at their colours in the fashion context.

In the second half of the 18th century, linen fibres were dyed yellow with several plants: alder (*Alnus* sp.) leaves, annatto (*B. orellana*), "stone moss", presumably, lichens (*Parmelia* sps.), and birch (*Betula* sp.) leaves. Several dyeing experiments were conducted to verify these reports. Mostly very light colours were obtained. However, it could give additional value, because obtaining a yellow apron required a relatively large investment of time and work. This indicates that such aprons were not part of everyday clothing, but were considered a luxurious addition to the dress. Looking for possible references to the relevance of the yellow colour in the world of fashion, with its inherent meaning of luxury, analogies can be found in the fashion of the Rococo period. The golden and other yellow shades obtained during the experiments correspond to the colour palette of the Rococo period. With the general fashion currents of the 18th century, the actuality of the yellow colour probably also reached the highest

circles of the Vidzeme province of the Russian Empire. The Vidzeme peasants were probably not familiar with the ideological currents of the fashion of the highest circles, however, the visual language of the clothing could have been noticed and taken over to a certain extent.

The yellow aprons were worn with plain black skirts. Their colour was not from naturally dark sheep's wool, – instead, it was specially dyed using vitriol as mordant (iron (Fe) or copper (Cu) sulphate was called vitriol). As can be learned from the lists of imported goods published in the German press of Riga, starting from 1767, vitriol was regularly imported in quite large quantities. Broce mentioned only local plants as a source of black colour: alder (*Alnus* sp.), and black alder (*A. glutinosa*) together with birch (*B. pendula*). In the territory of Latvia, the ability to use black alder bark to obtain black dye was a long-standing tradition. Black as a colour of honour, was important in the clothing of the Vidzeme peasants, – it is indicated by the fact that this colour was specially dyed and not the naturally available shade of dark brown sheep's wool. Black, along with other dark colours, began to occupy a special place in clothing after the Reformation in regions where different types of Protestantism were established.

It can be concluded that in the second half of the 18th century and the first decades

of the 19th century, the fashion influence of the upper circles was manifested in the clothing of Vidzeme peasants as the use of certain colours. The use of yellow aprons would be associated with Rococo and Enlightenment fashions, while black, plain women's skirts could be attributed to the spread of Protestant ideas in

Europe. However, since each of these parts of clothing represents both chronologically and ideologically different concepts of apparel, it can be concluded that the use of certain colours in the peasant environment according to the ideological basis of the specific fashion style was not relevant.

List of illustrations

Fig. 1. Drawing by C. G. Grass "Latvian marriages in the parish of Dzērbene in the pastor's living room in 1792". The collection of J. C. Broce (BM05061A).

Fig. 2. J. C. Broce's drawing "Clothing in Gaujiena and Trapene manors around 1794" (BM06005A).

Fig. 3. Fragment of J. C. Broce's drawing "Peasant clothing of Rūjiena surroundings" (BM08008A).

Fig. 4. Fragment of J. C. Broce's drawing "View of Jeru manor in 1800" (BM08202A).

Fig. 5. Fragment of J. C. Broce's drawing "View of Piebalga church and castle ruins in 1797" (BM07066A).

Fig. 6. Fragments of J. C. Broce's drawing "Peasants in the vicinity of Bīriņi and Straupe" (BM03091A):

a. Peasants in the vicinity of Bīriņi (Krimulda parish).

b. The peasant maiden from Straupe.

Fig. 7. Fragment of J. C. Broce's drawing "View at the Plinku inn in 1796" (BM07033A).

Fig. 8. Fragment of J. C. Broce's drawing "Peasant maidens' clothing in Trikat 1799" (BM08165A).

Fig. 9. Places with information about wearing yellow aprons and black, plain skirts. Designations: yellow dot – yellow aprons; red dot – yellow apron with a black skirt; black dot – a black skirt without a yellow apron. 1 – Cēsis neighbourhood (1769); 2 – Dzērbene (1792); 3 – Gaujiena (1794); 4 – Trapene (1794); 5 – Piebalga (1797); 6 – Rūjiena; 7 – Jeri (1800); 8 – Bīriņi; 9 – Straupe; 10 – Trikāta (1799); 11 – Madliena; 12 – Ērgeme (1824); 13 – Aloja; 14 – Mazsalaca; 15 – Jaunpiebalga (1858–1878); 16 – Druviena (1858–1878).

Fig. 10. Linen threads dyed with branches and leaves of grey alder (*Alnus incana* L.).

Fig. 11. Annatto / achiote (*Bixa orellana* L.) has been used for dyeing cotton (a, b), linen (c–f) threads and woolen yarn (g, h). Samples after dyeing (a, c, e, g), and after soaking in hot lye (b, d, f, h).

Fig. 12. Shades obtained by dyeing in the bark of black alder (*Alnus glutinosa* L.) (a–f), and natural black-brown (g) wool yarn.

MIHAILA KUSCINSKA FOTOGRĀFIJAS – UNIKĀLAS LIECĪBAS PAR LATVIEŠU ZEMNIEKU APĢĒRBU KRUSTPILS APVIDŪ 1866. GADĀ

Ieva Pīgozne*

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

Raksts veltīts Viļņas Universitātes bibliotēkas krājumā esošajām Mihaila Kuscinska fotogrāfijām, kurās redzami Krustpils apkārtnes zemnieki 1866. gadā. Fotogrāfijas tapušas, gatavojoties Krievijas Etnogrāfiskajai izstādei, un ir vērtīgs latviešu tradicionālā apģērba vēstures izziņas avots. Tā kā muzeju krātuvēs saglabājušies tikai atsevišķi apģērba gabali no dažādām vietām un dažādiem laikiem, fotogrāfijas palīdz noskaidrot, kādi bija apģērba komplekti. Tās liecina, ka šajā laikā zemnieces vairs nevalkāja vainagus un izšūtās villaines, bet galvā sēja krāsainus lakatus un ap pleciem sedza baltas villaines. Vīrieši arvien biežāk valkāja naģenes. Sieviešu apģērbā vērojamas lielākas variācijas, kamēr vīriešu apģērbi ir savā starpā līdzīgāki.

Atslēgas vārdi: fotogrāfijas, Mihails Kuscinskis, Krustpils, zemnieku apģērbs, latviešu tradicionālais apģērbs, Krievijas Etnogrāfiskā izstāde.

Ievads

Pateicoties daudzu atmiņas institūciju krājumu digitalizācijai un atvērtajam piekļuvei, pēdējos gados bijis iespējams uzzināt par līdz šim neapzinātu avotu esamību, kā arī ātrākā laikā iekļaut tos zinātniskajā apritē. Apģērba vēsturē ir trīs galvenās avotu grupas: lietiskie avoti – muzeju krātuvēs saglabājušās apģērba

daļas vai to fragmenti; rakstītie avoti – laika-biedru apraksti un atmiņas, interviju pieraksti u. c.; ikonogrāfiskie avoti – zīmējumi, gleznas, skulptūras un fotogrāfijas. Kaut arī apģērba vēsturē tradicionāli par galvenajiem tiek uzskatīti lietiskie avoti, neviens pilns 19. gadsimta apģērba komplekts jeb pilns tērps, kas vienā laikā vienam cilvēkam bijis mugurā, Latvijas teritorijā nav saglabājies. Tradicionālā

* Autores e-pasts: ieva.pigozne@lu.lv

apgērba vēstures izpēte Latvijā veidojusies paralēli kordziedāšanas kustībai, kā svarīgāko uzdevumu izvirzot skatuves tērpu izveidi. Kad tradicionālā apgērba valkāšana jau bija izgājusi no modes gandrīz visā Latvijas teritorijā, kuru vajadzībām sāka veidot īpašus tērpus, kuru attīstība un pilnveidošana vainagojās ar tērpu komplektu izveidi, par pamatu ņemot muzeju krātuvēs atrodamos lietiskos avotus. Šis process aizsākās 19. gadsimta 80. gados un īpaši aktīvi turpinājās 20. gadsimta 30. gados (Karlsonē 2013, 62–105), taču tas nav beidzies arī mūsdienās. Izmantojot lietiskos avotus, bijis labi iespējams noteikt apgērba gabalu materiālu, piegriezumu un šuvumu, taču daudz lielākas grūtības sagādājuši vēsturiski ticama apgērba komplektēšana, jo atsevišķie apgērba gabali par to ziņas nesniedz. Tie saglabājušies no dažādām mājām dažādos pagastos, valkāti atšķirīgos laikos. Nepievēršot pienācīgu uzmanību izmaiņām apgērbā laika gaitā, sākotnējie apgērba komplekti vienā tērpā varēja iekļaut daļas, kuru darināšanu un valkāšanu šķir pat 50–100 gadi. Tāpēc zinātniskai apgērba vēstures izpētei īpaši nozīmīgi mūsdienās, kad cenšamies pārskatīt agrākos pieņēmumus, kļūst rakstītie un ikonogrāfiskie avoti, kuri sniedz ziņas par apgērba komplektāciju.

Tieši jaunu ikonogrāfisko avotu apzināšanā latviešu zemnieku 19. gadsimta tradicionālā apgērba vēsturē pēdējo gadu laikā bijis skaitliski lielākais pieaugums. Raksts veltīts vairākām līdz šim nezināmām un daļēji zināmām fotogrāfijām no Krustpils apkārtnes. Šīs fotogrāfijas sniedz daudz ziņu par zemnieku apgērbi 19. gadsimta 60. gados, ļaujot papildināt un precizēt esošās zināšanas par apgērba attīstības gaitu Latgalē jeb latviešu apdzīvotajās teritorijās Vitebskas guberņā. Raksta mērķis ir iekļaut zinātniskajā apritē šos vērtīgos apgērba vēstures avotus, sniegt informāciju par tiem, veikt to analīzi un izvērtēt to nozīmi. Raksta tapšanā izmantotas humanitāro zinātņu avotpētniecības un salīdzinošās analīzes metodes. Raksts veidots uz Viļņas Universitātes bibliotēkas digitālā fotogrāfiju krājuma (VUB F), kā arī publicēto un nepublicēto Krievijas Etnogrāfiskā muzeja (Kalashnikova,

2008) un Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājuma priekšmetu (CVVM) un apzinātās rakstīto avotu un literatūras bāzes.

Fotogrāfiju atrašanās

Apgērba vēsturē fotogrāfijas mēdz būt ļoti vērtīgs un ziņām bagāts avots, taču vēl nesen no visas Latgales bija zināmas tikai trīs fotogrāfijas, kurās atspoguļots latviešu zemnieku tradicionālais apgērbs. Viena no tām bija kādas ģimenes fotogrāfija, kas bija publicēta Gustava Manteifeļa monogrāfijā (Manteuffel 1869, 34). Kā norādīts titullapā, grāmata izdota kā Inflantijas valdības laikraksta 1868. gada 126.–144. numura īpaša kopija ar tajā iekļautām vairākām kartēm un attēliem, tāpēc, visticamāk, fotogrāfija tapusi jau vismaz 1868. gadā. Anotācijā norādīts, ka fotogrāfijā attēlotie ir latvieši no Dinaburgas apkārtnes. Vēlāk šis pats attēls pārpublicēts Otto Svennes atmiņu grāmatā (Svenne 1923, 5).

Otra līdz šim zinātniskajā apritē iekļautā tradicionālā apgērba fotogrāfija bija kādas jaunas meitas attēls pilnā augumā. Latvijā tā publicēta Mirdzas Slavas monogrāfijā (Slava 1966, 160, 4. att.), kur teikts, ka fotogrāfijā redzamā meita ir no Ludzas apkārtnes. Tai blakus publicēta otra fotogrāfija, pie kuras kļūdaini norādīts, ka tā ir kāda cita jauna meita tradicionālajā apgērbā. Fotogrāfijas glabājas Krievijas Etnogrāfiskajā muzejā Pēterburgā. Muzeja izdevumā, kas veltīts Pirmajai Krievijas Etnogrāfiskajai izstādei, lasāms, ka pirmajā melnbaltajā fotogrāfijā (inv. Nr. 8764-10805) dokumentēts N. V. Liljē dāvinātais un vēlāk izstādē eksponētais meitas tērps no Ludzas apkārtnes, savukārt otrajā kolorētājā fotogrāfijā šis pats tērps, taču ar citu vainagu un plecu segu redzams uz izstādes manekena. Izstādes manekenus kolorētās fotogrāfijās 19. gadsimta 80. gados iemūžināja Maskavas fotogrāfs Torvalds L. Mitreiters (Kalashnikova 2008, 60, 73, 140, 141, 143). Šā muzeja krājumā atrodas vēl viena melnbalta fotogrāfija (inv. Nr. 8764-10807), kurā redzami Latgales latvieši tradicionālajā apgērbā, kura tajā pašā izdevumā

publicēta ar parakstu, ka tajā attēloti latvieši no Līvānu (tolaik Līvenhofas) pagasta (Kalashnikova, 73). Šī fotogrāfija līdz šim Latvijā nav tikusi publicēta. Diemžēl Pirmajā Krievijas Etnogrāfiskajā izstādē 1867. gadā iekļauto melnbalto fotogrāfiju autori nav norādīti.

2021. gadā, pateicoties sadarbībai ar lietuviešu etnoloģi Auksi Noreikaiti (*Auksė Noreikaitė*), tika saņemtas ziņas par Viļņas Universitātes bibliotēkas krājumā esošajām Mihaila Kuscinska (*Михаил Францевич Кушцинский* (1829–1905)) digitalizētajām 52 fotogrāfijām. Septiņas no tām tapušas 1866. gadā Krustpilī (tolaik Kreicburgā), un tajās redzami vietējie zemnieki tradicionālajā apģērbā. Viena no šīm fotogrāfijām ir tā pati, kuru Krievijas Etnogrāfiskais muzejs publicējis ar anotāciju par tajā attēlotajiem it kā Līvānu pagasta zemniekiem.

Krustpils zemnieku fotogrāfiju tapšanas konteksts un autors

Pēc Maskavas Universitātes zinātnieku iniciatīvas un ar cara atbalstu 1865. gadā tika nolemts organizēt Krievijas Etnogrāfisko izstādi, lai atbilstoši 19. gadsimta lielo un reprezentatīvo izstāžu tradīcijām parādītu Krievijas impērijas iedzīvotāju daudzveidību (Kalashnikova 2008, 12, 16). 1865. un 1866. gadā Krievijas impērijas presē krievu valodā, tāpat arī Eiropas valstu presē vācu un čehu valodā tika publicēti aicinājumi iesaistīties materiālu vākšanā izstādes vajadzībām, iesūtot tērpus, sadzīves priekšmetus, fotogrāfijas un antropoloģiskos uzskates materiālus (Kalashnikova 2008, 18). Izstādē, kas notika 1867. gadā Maskavā, tika izstādīts ap 2000 fotogrāfiju un zīmējumu, vismaz 140 no tiem attēloja Krievijas impērijas “Rietumu teritorijas” jeb Barenca un Baltijas jūras krastos dzīvojošās tautas (Kalashnikova 2008, 36, 141). Viens no fotogrāfiju autoriem bija Mihails Kuscinskis.

Pašreizējā izpētes līmenī diemžēl nav skaidrs, kas varēja uzaicināt fotogrāfu uz Krustpili. Sazinoties ar Jēkabpils Vēstures muzeja galveno krājuma glabātāju Ilutu Bērziņu, noskaidrots, ka Krustpils muižas

īpašnieks barons Nikolauss Frīdrihs fon Korfs (1824–1864) nomira no plaušu karsoņa, nepaguvis sastādīt testamentu. 1865. gadā nodibināta aizbildniecība viņa atraitnei Luīzei Jūlijai Elizabetei un nepilngadīgajiem bērniem Nikolajam Pēterim Paulam, Pēterim Frīdriham Konstantīnam un Sofijai Izabellai Magdalēnai. Par aizbildņiem iecelti Pleskavas gubernators (1864–1867) grāfs Konstantīns fon der Pālens un Stukmaņu muižas īpašnieks grāfs Mēdems, bet par aizbildņu pilnvaroto – kapteinis Adalberts fon Fohts. Vismaz pāris gadu atraitne ar dēliem dzīvoja Jelgavā, kamēr meita Izabella bija atdota audzināšanā Benislavska kundzei Rīgā. Diemžēl par fotogrāfa vizīti Krustpils muižā muzeja krājumā nav nekādu liecību.

Mihails Kuscinskis ir Baltkrievijas kultūras vēsturē labi pazīstams 19. gadsimta otrās puses arheologs, novadpētnieks un fotogrāfs. Viņš izveidojis muzeju savā muižā netālu no Ļepeļas pilsētas Vitebskas guberņā. Fotografēšana viņam bijusi nopietna aizraušanās, nevis darbs, jo Kuscinskis fotografējis to, kas pašu interesējis – arheoloģiskos izrakumus un tajos iegūtās senlietas, īpašas celtnes, kā arī Vitebskas guberņas iedzīvotāju tipus un tautas dzīves ainas. Būdam Vitebskas guberņas Statistikas komitejas loceklis, viņš aktīvi iesaistījās Krievijas Etnogrāfiskās izstādes sagatavošanas darbos un atsaucās aicinājumam iesūtīt fotogrāfijas (Lobachevskaia 2014, 152–156). Tas pamato arī fotogrāfijām pievienotos paskaidrojošos parakstus, kuros norādīta to uzņemšanas vieta, nereti arī attēloto cilvēku konfesionālā piederība vai citas ziņas. Kuscinska fotogrāfijās cilvēki fotografēti ārā dienas gaismā, ļaužu grupu uzņēmumos piedomāts pie cilvēku izvietošanas kompozīcijas.

Visas septiņas Krustpilī uzņemtās fotogrāfijas tapušas vienā reizē. Par to liecina gan tas, ka fotografētie cilvēki atradušies tajā pašā vietā – uz Krustpils pils iekšējā pagalmā esošajām pils galvenās ieejas kāpnēm, gan arī apgaismojums un laikapstākļi. Tā kā zemnieki gērbušies savā svētdienas apģērbā, viņu fotografēšana tikusi iepriekš organizēta, nevis uzrīkota uz vietas, sarunājot muižā strādājošos vai darba lietās ieradušos zemniekus. Iespējams,

ka zemnieki sarunāti svētdienā pie baznīcas, taču drīzāk viņi muižā ieradušies īpaši šim gadījumam. Par fotografēšanas īpašu organizēšanu liecina zemnieku etniskā, ticību, vecumu un dzimumu dažādība, kā arī lielais klātesošo amatpersonu skaits.

Ir vairāki latviešu tradicionālā apģērba fotouzņēmumi, kuri raisa aizdomas par to, ka tajos fotografētie cilvēki īpaši sagērbti, piemēram, iepriekš pieminētā meita no Ludzas apkārtnes, jo zināms, ka šis tērps vēlāk dāvināts Krievijas Etnogrāfiskās izstādes vajadzībām (Kalashnikova 2008, 140). Šāda prakse arī citur Eiropā ir zināma, tiesa gan – pārsvarā vēlāk nekā 1866. gadā (Worth 2018, 100–102). Lai apģērbtu 30 cilvēkus vairākās drēbju kārtās, būtu nepieciešama speciāla ģērbēja iesaistīšanās un glabātuve ar apģērbu kolekciju, no kuras atlasīt tērpus. Tomēr nav nekādu liecību, ka šajā laikā Latvijas teritorijā būtu veidotas zemnieku apģērbu kolekcijas, turklāt tādu izmantošana būtu pretrunā ar Krievijas Etnogrāfiskās izstādes veidotāju uzsaukumu. Fotografijās redzamais apģērbs vedina domāt par to, ka tas ir Krustpils apkārtnes zemnieku pašu goda apģērbs. Par to liecina vairākas apģērba kārtas, kas daudziem fotografētajiem cilvēkiem ir mugurā. Ja tie būtu īpaši apģērbti fotografēšanās vajadzībām, jāšaubās, ka liela daļa cilvēku vilktu mugurā divus svārkus, no kuriem vienus tikpat kā neredz, sievietes ap pleciem segtu lakatu un villaini vienlaikus. Tas, ka daudziem svārku un kreklu apkaklēm viena puse stāv uz augšu, kamēr otra nolocījies, varētu liecināt par situācijas dabiskumu.

Fotografijās redzamais latviešu zemnieku apģērbs

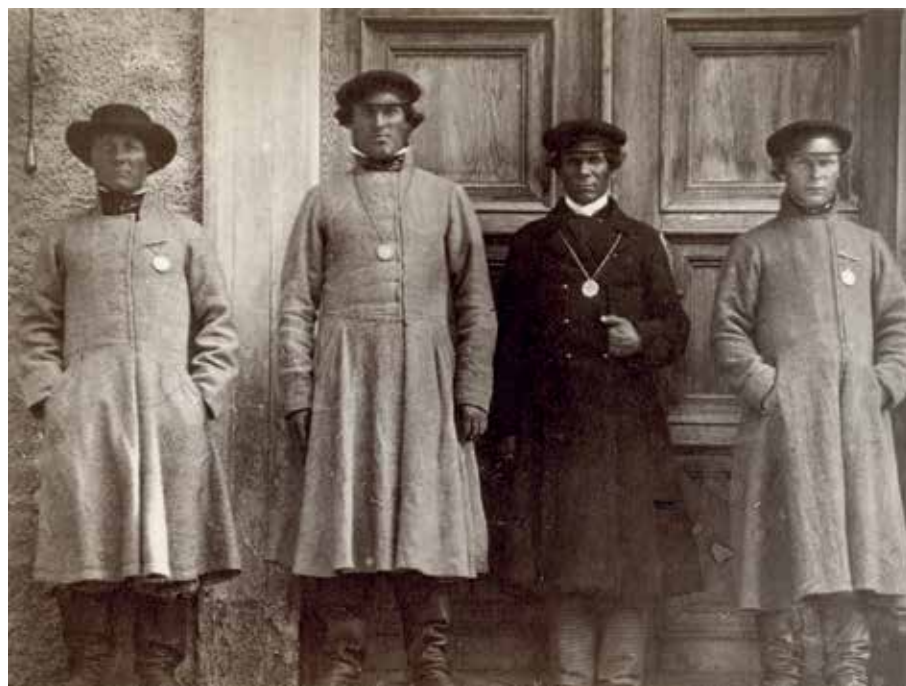
Kā tas raksturīgi 16.–19. gadsimtā tapušiem ceļotāju aprakstiem un citām etnogrāfiskām ziņām par zemnieku apģērbu Latvijas teritorijā, bieži galvenā uzmanība pievērsta tieši vīriešu apģērbam. Arī šajās septiņās fotografijās kopumā attēloti 21 vīrietis, 14 sievietes un viens zīdains.

Pateicoties tam, ka katra fotogrāfija ir pielīmēta pie papīra pamatnes, uz kuras uzrakstīta paskaidrojoša anotācija, zināms, kas ir fotografētie cilvēki. Kā uz pamatnes rakstītās informācijas piemēru šeit iespējams redzēt vecticībnieku grupas attēlu (1. attēls). Tajā redzamā apģērba analīze šajā rakstā nav iekļauta.

Attēlu analīze veikta augstas izšķirtspējas skenējumiem un sāka ar divām fotogrāfijām, kurās attēloti ciemu un pagastu vecākie. Pirmajā fotogrāfijā ar parakstu “Barona Korfa Kreicburgas muižas staršinas un stārasti” redzami četri vīrieši pilnā augumā (2. attēls). Viņiem visiem pie apģērba redzamas amata zīmes. Konsultējoties ar Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Numismātikas nodaļas speciālisti Laimu Kostricu, noskaidrots, ka tās ir ciema vecāko jeb stārastu (ar piespraudi) un pagasta vecāko (iekaramas ķēdītē ap kaklu) zīmes. Šādas amata zīmes Krievijas impērijā apstiprinātas 1861. gadā, tās bijušas atšķirīgas katrā apriņķī (Grīnberga 1998, 11–22). Visiem četriem vīriešiem apģērbā redzami vilnas auduma svārki jeb mētelis ar augšdaļā piegulošu piegriezumu, kas paplatinās uz leju no vidukļa. Svārku garums sniedzas zem ceļiem, abos sānos ieslīpas kabatas. Trijiem vīriešiem svārki darināti no pelēkas vadmalas, aizdare veidota ar vienrindu āķiem, kakla izgriezuma atloki aizvērti, nelielas stāvas apkakles, piedurkņu galos atloki. Pie kakla redzamas paplātas, atlokāmas, nerotātas kreklu apkakles, ap kurām apsieti krāsaini lakatiņi. Pelēka auduma bikses saskatāmas tikai vienam no viņiem, visiem trim kājās ir tumši ādas zābaki. Vienam vīrietim svārku auduma krāsa, visticamāk, ir tumši zila, taču iespējama arī melna krāsa. Aizdare veidota ar divrindu pogām, kakla izgriezuma atloki nav sapogāti. Šim pašam vīrietim zem svārkiem redzama līdz kaklam sapogāta veste vai īsie svārki ar divrindu pogu aizdari un krekla augšdaļa vai arī balts lakatiņš vai šalle. Viņam kājās ir sīkrūtaina auduma bikses un, iespējams, kurpes. Galvā trim vīriešiem ir tumšas jaunās modes cepures naģenes ar spīdīgu ādas nagu, kamēr vienam ir tumšas vilnas platmale.

1. att. Fotogrāfija ar oriģinālo parakstu "Dinaburgas apriņķa zemnieki vecticībnieki" VUB F46-780. Tā uzlīmēta uz kartona pamatnes, uz kuras ar roku pierakstīta anotācija. Līdzīgi anotācijas pierakstītas arī pārējām fotogrāfijām

2. att. Fotogrāfija ar oriģinālo parakstu "Barona Korfa Kreicburgas muižas staršinas un stāraši" VUB F46-782. Tajā redzami ciemu un pagastu vecākie

Spriežot pēc amata zīmes, arī nākamajā fotogrāfijā redzams pagasta vecākais (3. attēls). "Dinaburgas apriņķa Ungurmuižas pagasta zemnieki" ir tā pati fotogrāfija, kura Krievijas Etnogrāfiskā muzeja krājumā atrodas ar norādi par Līvāniem. Ņemot vērā to, ka Viļņas Universitātes bibliotēkas krājumā esošā eksemplāra paraksts ir tajā pašā rokrakstā kā pārējām fotogrāfijām, kā arī to, ka Ungurmuižas pagasts ir tuvākais Krustpils pagastam un arī tajā zeme piederēja Korfu dzimtai, bet fotogrāfija uzņemta uz tām pašām kāpnēm Krustpils pili, šķiet, ka uzticamāks ir paraksts, kurā norādīta cilvēku izcelsme no Ungurmuižas pagasta. Fotogrāfijā redzamais vīrietis ģērbies no pelēkas vadmalas šutos garajos svārkos ar paplatu atlokāmu apkakli un atlokiem piedurkņu galos. Svārku aizdare pie kakla ar vienu pogu, zemāk aizdares veids nav saskatāms, tāpēc droši vien ir āķējams iekšpusē. Abos sānos svārkos ir

ieslīpas kabatas. Ap vidu garie svārki apsieti ar garu un platu jostu, vidū veidojot mezglu, un gali katrs uz savu pusi aizbāzti aiz jostas un atstāti brīvi karājamies. Šāds jostas sasiešanas veids ir plaši izplatīts, tomēr tik gari, brīvi karājošies gali ir retums. Neparasta arī jostas darināšanas tehnika – adījums. Tomēr no Rembates pagasta zināma viena līdzīga, no sarkanās vilnas dzijas adīta josta (CVVM 44). Pie kakla redzama krekla atlokāmā apkakle bez rotājumiem. Galvā vīrietim ir melna auduma naģene ar spīdīgu ādas nagu, kājās – tumši ādas zābaki.

Blakus šim vīrietim stāv jauna sieviete un pusaugu meitene. Jaunās sievietes attēls pilnā augumā ir analizējams kopā ar viņas portretu, kam pievienots paraksts "Kreicburgas apkārtnes zemniece" (4. attēls). Viņa ģērbusies pelēkas vadmalas garajos svārkos ar atlokāmu apkakli un atlokiem piedurkņu

3. att. Fotogrāfija ar oriģinālo parakstu "Dinaburgas apriņķa Ungurmuižas pagasta zemnieki" VUB F46-776. Tajā redzams pagasta vecākais un viņa ģimene

4. att. Portrets ar oriģinālo parakstu "Kreicburgas apkārtnes zemniece" VUB F46-778. Tajā redzama tā pati jaunā sieviete, kas 3. attēlā

galos. Ap apkakli, atlokiem, kakla izgriezum, priekšējo aizdari un kabatu atvērumiem redzama rotājoša malas apdare, iespējams, tumši zilā vai melnā krāsā. Svārku aizdares veids nav saskatāms, neredz arī jostu, iespējams, ka aizdare veidota ar āķiem. Pie kakla redzams krekls. Svārku garums ir zem ceļiem, zem svārkiem saskatāma balta priekšauta mala, kā arī vertikāli svītraini brunči vismaz trīs krāsās. Iespējams, saskatāms neliels fragments no gaišas zeķes, kā arī apavi. Apavu forma nav nosakāma, vien redzams, ka tie ir plāni un ar plānu zoli. Ap pleciem sievietei segts liels, plāns lakats ar gaišām bārkstīm. Lakata audums varētu būt kokvilnas, zīda vai smalkvilnas, tas ir apdrukāts ar ziedu motīva rakstu. Galvā viņai apdrukāts lakats bez bārkstīm, kas sasiets zem zoda tā, ka neredzami mati, kas vidū pāršķirti ar celiņu. Lakata audums varētu būt līdzīga materiāla

kā plecu lakatam. Arī meitene ģērbusies gaišas vadmalas garajos svārkos, kuru piegriezums šķiet līdzīgs jaunās sievietes svārkam, taču bez tumšās malu apdares un piedurkņu atlokiem. Meitenei no svārku apakšas redzams rotāts priekšauts, kura garums vedina domāt par to, ka tas viņai ir par lielu un, iespējams, aizliedzts no kādas pieaugušas sievietes. Priekšauta rotājuma veids nav nosakāms, tas varētu būt gan lina auduma priekšauts, kas izšūts ar baltu un sarkanu diegu, gan šūts no apdrukāta kokvilnas auduma. Kājās redzami līdzīgi apavi kā jaunajai sievietei. Arī lakats ap pleciem ļoti līdzīgs, tikai bārkstis tam ir tumšā krāsā. Ap galvu viņai apsiet līdzīgs lakats kā jaunajai sievietei, ar neredzamu atšķirīgu apdrucku. Lakats sasiets zem zoda, saskatāmi ar celiņu pāršķirtie mati.

Nākamajā fotogrāfijā ar parakstu "Dinaburgas apriņķa Kreicburgas pagasta

zemnieks – luterānis” attēlots vīrietis pilnā augumā (5. attēls). Šis vīrietis ir vienīgais, kurš fotografēts pie ēkas sienas, taču pie kājām esošais bruģis ir tāds pats kā fotogrāfijās, kurās redzamas galvenās kāpnes. Tas liek domāt, ka fotogrāfija tapusi turpat Krustpils pils iekšpagalmā. Šī fotogrāfija vēlāk pārzīmēta un izmantota kā ilustrācija 1872. gadā rakstnieka un vēsturnieka Aleksandra Sementovska (*Aleksandr Sementovskii*) publicētajā Vitebskas guberņas etnogrāfiskajā apskatā, kurā iekļautas ziņas arī par latgaliešu apģērbu, īpaši tā izmaksām (Sementovskii 1872, 33). Attēlotais vīrietis ģērbies divos svārkos, kuru abu garums sniedzas zem ceļiem. Virsējie svārki ir šūti no

plāna, gaiši pelēka vilnas auduma, ar paplatu apkakli, ieslīpām kabatām sānos. Svārku piegriezums ir vienkāršs, tie aiztaisīti ar diviem aizdares āķiem, no kuriem viens ir pie kakla un otrs – uz krūtīm. Zemāk virsējie svārki atstāti vaļā. Zem virsējiem svārkiem redzami otri līdzīga garuma svārki ar tādu pašu apkakli. Šiem svārkiem ap vidu apsietu tekstila josta, taču tās darināšanas tehniku vai sējuma veidu precīzāk grūti saskatīt. Pie kakla redzama krekla aizdare ar nelielu metāla saktiņu, kā arī plata apkakle, kura labajā pusē nolocīta, bet kreisajā – stāv paralēli abām svārku apkaklēm. Kājās vīrietim ir tumšas ādas zābaki, bet galvā – tumša vilnas platmale.

5. att. Fotogrāfija ar oriģinālo parakstu “Dinaburgas apriņķa Kreicburgas pagasta zemnieks – luterānis” VUB F46-777

6. att. Portrets ar oriģinālo parakstu "Dinaburgas apriņķa Kreicburgas pagasta zemnieks – luterānis"
VUB F46-779

Nākamā fotogrāfija ar tādu pašu parakstu "Dinaburgas apriņķa Kreicburgas pagasta zemnieks – luterānis" ir gados vecāka vīrieša portrets (6. attēls). Tajā saskatāms, ka vīrietis ģērbies vienkārša piegriezuma, no pelēka vilnas triniša auduma šūtos svārkos ar paplatu apkakli un viena āķa aizdari pie kakla. Šķiet, ka šiem svārkkiem ir kabatas. Ap vidu svārki sasieta ar pīto jostu vismaz divās krāsās, kura apņemta divkārt, uz vēdera sasieta mezglā un gali aizbāzti aiz jostas katrs savā pusē. Gan josta, gan svārki izskatās novalkāti un padiluši. Tajā pašā laikā iespējams saskatīt arī šuvuma pēdas, kuras liecina par piedurknes piegriezumu, kāds raksturīgs arī mājās darinātajiem krekliem ar sašaurinātiem dūrgaliem (CVVM 12811, 12816, un 12821 no Aizkalnes pagasta; CVVM 12822 no Vārkavas pagasta; CVVM 27600 no Rudzātu pagasta), proti, piedurknes audums nav piegriezts sašaurināts, bet atlocīts

piedurknes iekšpusē un piešūts slīpi pie piedurknes auduma uz abām pusēm no vīles. Šāds risinājums pastiprina piedurkņu auduma stiprību un pasargā to no nodiluma. Tāpat tas varētu liecināt par to, ka svārki darināti mājās, nevis šūti pie skrodera. Zem svārkkiem saskatāms krekls ar paplatu apkakli, kurai galos, iespējams, redzams rotājums ar baltu diegu. Krekla kakla izgriezuma aizdarei izmantota neliela metāla saktiņa. Galvā vīrietim tumša vilnas platmale.

Lielākās grupas fotogrāfijā (7. attēls) ar parakstu "Barona Korfa Kreicburgas muižas zemnieki" apģērba analīze nedaudz apgrūtināta, jo sēdošo cilvēku apģērbs nav tik labi saskatāms, stāvošie slikti redzami un/vai izkustējušies fotogrāfijas uzņemšanas laikā. Turklāt ievērojamā cilvēku skaita dēļ diemžēl fotogrāfija uzņemta no lielākas distances un tāpēc nav tik skaidra kā pārējās.

7. att. Fotografija ar oriģinālo parakstu "Barona Korfa Kreicburgas muižas zemnieki" VUB F46-781

Pirmajā rindā no kreisās sēž pusaugu zēns, kuram mugurā patumšas krāsas garie svārki ar āķu aizdari. Pie kakla saskatāma krekla apkakle, galvā – tumša auduma naģene ar spīdīgu ādas nagu, kurš nedaudz iebuktēts. Tālāk pa labi sēž maza meitene, kuras apģērbā saskatāmi apdrukāta kokvilnas auduma brunči vai sarafāns, ap galvu un pleciem apsiets tumšs lakats ar bārkstīm un krekla labā piedurkne ar savilkumu un piešūtu aproci. Tālāk sēdošā ir jauna sieviete ar zīdaini klēpī. Zīdainis satīts vienā vai vairākos lakatos, kamēr sieviete ģērbusies tumša auduma svārkos, vismaz trīs krāsu sīkrūtaina auduma brunčos, ap pleciem viņai apsegta balta villaine ar garām bārkstīm, kājās plāni ādas zābaki. Pie kakla redzama atlokāma, nerotāta krekla apkakle, galvā viņai ir gaiša, apdrukāta kokvilnas, zīda vai smalkvilnas auduma lakats, kas sasiets zem zoda. Tālāk sēdošajam vīrietim mugurā paplati pelēka auduma svārki ar platu apkakli un atlokiem, viduklī apsiets ar tekstilu jostu. Pie kakla redzami vēl vieni tumši svārki vai veste, kas sapogāti līdz augšai. Krekls ar atlokāmu

apkakli, kakla izgriezuma aizdare ar nelielu metāla saktiņu un apsietu lakatiņu. Kājās viņam ir tumši ādas zābaki, galvā – tumša naģene. Pirmajā rindā pēdējais sēdošais vīrietis ģērbies tumša auduma svārkos vai kažokā, par ko varētu liecināt, iespējams, gar dūrgaliem un priekšas atvērumu redzama kažokādas mala. Pie kakla saskatāma atlokāma krekla apkakle. Kājās viņam ir tumši ādas zābaki, galvā – tumša naģene.

Otrajā rindā pirmais no kreisās sēž vīrietis, kas ģērbies pelēkos vadmalas garajos svārkos ar āķu aizdari. Ap kaklu viņam apsiets krāsains lakatiņš, kājās tumši ādas zābaki, galvā – tumša naģene. Tālāk pa labi sēž divos pelēkos garajos svārkos ģērbusies sieviete. Svārku piegriezums nav saskatāms, taču virsējiem svārkiem ap piedurknēm tumšas krāsas aprotījums. Viņa ģērbusies vismaz triju krāsu rūtaina auduma brunčos, ap pleciem viņai balta villaine bez bārkstīm. Pie kakla saskatāma atlokāma krekla apkakle un krekla kakla izgriezuma aizdare ar nelielu metāla saktiņu. Galvā viņai krāsaini apdrukāta auduma lakats, kas sasiets

zem zoda. Iespējams, ka zem tā ir saskatāms vēl viens lakats vai kāda cita galvassega, kas pieguļ pierai. Tālāk sēdošā vīrieša apģērbs grūti saskatāms, taču redzams, ka viņš ģērbies pelēkas vadmalas garajos svārkos. Redzama atlokāma krekla apkakle, kā arī šķiet, ka rokā viņam ir spieķis. Galvā viņam tumša vilnas platmale. Tālāk sēdošā sieviete ģērbusies divos pelēkas vadmalas svārkos, virsējiem no tiem saskatāms tumšs aprotījums ap piedurknes galu. Ap pleciem viņai balta, divkārtīgi salocīta villaine ar bārkstīm. Viņa ģērbusies četru vai vairāku krāsu vertikāli svītraina auduma brunčos, kuriem priekšā siets ar krāsainu ziedu rakstu apdrukāta kokvilnas auduma priekšauts. Saskatāma atlokāma krekla apkakle. Galvā viņai krāsainas apdrukas auduma lakats, kas sasiets zem zoda, zem kura, iespējams, vēl viens lakats, kas siets pieguloši galvai. Apavi diemžēl nav nosakāmi. Tālāk sēž sieviete, kuras apģērbā saskatāmi pelēki garie svārki, ap pleciem aplikta balta villaine ar bārkstīm un galvā krāsainas apdrukas auduma lakats, kas sasiets zem zoda. Tālāk sēdošā vīrieša apģērbā saskatāmi tikai pelēka auduma garie svārki un tumša naģene. Nākamā vīrieša apģērbs ir līdzīgs, tomēr viņam vēl saskatāms ap kaklu apsietais krāsainais lakatiņš un atlokāma krekla apkakle. Pēdējais otrajā rindā sēdošais vīrietis ģērbies pelēka auduma garajos svārkos, zem kuriem redzams vēl kāds tumša auduma apģērbs, kājās viņam ir tumši ādas zābaki, galvā – gaiša auduma naģene.

Trešajā rindā no kreisās stāvošo apģērbs grūtāk saskatāms, jo viņu attēli ir izplūduši. Tomēr redzams, ka pirmajam vīrietim mugurā ir pelēka auduma svārki ar paplatu apkakli un kabatām sānos. Ap vidu nekādas jostas nav, taču pie kakla ir saskatāma atlokāma krekla apkakle. Galvā viņam ir tumša vilnas auduma platmale. Tālāk pa labi stāvošās sievietes apģērbs diemžēl tikpat kā nav saskatāms, taču nojaušams, ka viņas tumša auduma garajiem svārkkiem priekšas atvēruma mala apdarināta ar ādas sloksnīti vai kādu citu spīdīgu materiālu. Ap pleciem viņai pelēcīga plecu sega, saskatāma atlokāma krekla apkakle, galvā – lakats. Tālāk stāvošā sieviete ģērbusies

tumšāka auduma garajos svārkos, kas aizdarīti līdz augšai ar āķiem. Ap pleciem viņai balta villaine ar divām vai trim triju tumšas dzijas joslu ieauduma līnijām un garām bārkstīm. Pie kakla saskatāma atlokāma krekla apkakle, iespējams, rotāta ar sīkiem robiņiem. Šķiet, ka galvā viņai ir lakats, kas sasiets aizmugurē. Nākamās sievietes tērpā garie svārki nav droši saskatāmi. Ap pleciem viņai vispirms segts ar ziedu motīvu apdrukāta auduma lakats, uz tā balta auduma villaine ar bārkstīm. Šķiet, ka viņai apsietas arī rūtaina auduma priekšauts. Pie kakla saskatāma atlokāma krekla apkakle un, iespējams, kāda rota vai apsietas lakatiņš. Viņai galvā ir aizmugurē sasiets lakats, iespējams, no zīda, par ko vedina domāt tā spīdums. Tālāk stāvošā sieviete ģērbusies divos garajos svārkos. Virsējie ir gaišāki un ap piedurknēm redzams tumšas krāsas aprotījums. Ap pleciem viņai segta balta villaine, zem kuras, iespējams, segts arī puķains lakats, pie kakla saskatāma atlokāma krekla apkakle. Galvā viņai ir krāsaini apdrukāta auduma lakats, kas sasiets zem zoda. Tālāk stāv vīrietis, kurš ģērbies patumšas vadmalas garajos svārkos, kuriem ir plata apkakle un atloki, kā arī atloki piedurkņu galos. Viduklī svārki apsieti ar tekstilu jostu. Zem šiem svārkkiem redzami otri gaišāka auduma svārki ar stāvāku apkakli, kā arī ap kaklu apsietais krāsainais lakatiņš. Galvā viņam ir tumša naģene. Visbeidzot trešajā rindā stāv jauns vīrietis, kas ģērbies tumša auduma garajos svārkos. To piegriezumā saskatāms paplatinājums no vidukļa uz leju. Pie kakla saskatāma krekla apkakle, kas apsietas ar krāsainu lakatiņu. Kājās viņam ir tumši ādas zābaki, galvā – tumša naģene.

Secinājumi un fotogrāfiju nozīme

Iespējams apgalvot, ka patlaban Mihaila Kuscinska Krustpilī uzņemtās fotogrāfijas ir lielākais zināmais laikabiedru radīto foto liecību kopums no kāda apvidus, kurā būtu fik-sēta tradicionālo apģērba valkāšana 19. gadsimta otrajā pusē. Tādu pagaidām apzinātu fotogrāfiju skaits, kurās būtu dokumentēta latviešu tradicionālā apģērba valkāšana (nevis

19. gadsimta beigās vai 20. gadsimtā fotogrāfēta tradicionālo apģērbu demonstrēšana jau pēc to iziešanas no modes), visā Latvijas teritorijā nerasniedz pat divus desmitus. Tāpēc 30 latviešu zemnieku fotografēšana Krustpils pils pagalmā ir unikāls gadījums. Tā rezultātā tapušas skaitliski reprezentatīvas liecības, kuras sniedz nozīmīgu informāciju latviešu tradicionālā apģērba vēstures izpētē.

Kā jau norādīts ievadā, viens no lielākajiem apģērba vēstures izaicinājumiem ir noskaidrot, kāda bija latviešu tradicionālā apģērba komplektācija, proti, kādi apģērba gabali no muzeju krātuvēs glabātajiem varēja tikt valkāti vienā laikā. Mihaila Kuscinska fotogrāfiju tapšanas laikapstākļi Krustpilī izrādījušies īpaši pateicīgi apģērba vēstures izpētei, jo zemniekiem mugurā ir pilni tērpa komplekti, kas atbilst vidēji vēsam laikam pavasarī, vasarā un rudenī. Ziemā zemnieki būtu tērpušies kažokos un būtu grūtāk saskatīt viņu virsdrēbes zem tiem, savukārt vasaras karstumā viņiem mugurā būtu plāna lina apģērba kārta. Esošās fotogrāfijas sniedz ieskatu tajā, cik daudz apģērba gabalu vienam cilvēkam varēja būt mugurā, kad viņš ir pilnīgi sagērbies. Par vairāku svārku, villaiņu, brunču, zeķu u. c. vilkšanu minēts vēstures avotos no agrākiem gadsimtiem un folkloras tekstos, taču iepriekš nebija zināmas tādas fotogrāfijas, kuras apstiprinātu šo praksi.

Kontekstā ar komplektācijas jautājumiem apģērba vēsturē aktuāla ir apģērba attīstības hronoloģijas noskaidrošana. Tā kā Mihaila Kuscinska fotogrāfijas datētas ar 1866. gadu, tās kalpo kā labs pieturas punkts tam, kā apģērbs bija attīstījies līdz šim brīdim, jo ļauj fiksēt, kādi apģērba gabali jau ir izgājuši no modes, kādi citi jau ir ieviesušies valkāšanā to vietā. Labi redzams, ka no valkāšanas izzudušas tādas 19. gadsimta sākumā zīmējumos dokumentētas (Bremze, Rozenberga, Ziņģīte 2003, 110, 5., 7. att.) sieviešu apģērba daļas kā vainagi un izšūtās villaines, vairs netiek valkāti krekli ar stāvām apkaklēm un krāsainā diega izšuvumu, tāpat krekli ar sarkanā diega izšuvumu. Pārejas procesā ir vīriešu galvassegu nomaīņa no platmalēm uz naģenēm,

krekla kakla izgriezuma aizdares veids no sasprausta ar metāla saktiņu uz apsietu ar lakatiņu. Tāpat Mihaila Kuscinska fotogrāfijas ļauj pārlicināties, ka dažādu cilvēku garderobē jaunumi neieviesās vienlaicīgi, kā arī ne visi jaunumi ienāca katra cilvēka apģērbā.

Jāuzsver, ka Mihaila Kuscinska fotogrāfijas sniedz ziņas par to, kā izskatījās tādas apģērba daļas, kas līdz muzeju krātuvēm nav nonākušas. Līdz šim tikai zīmējumos no dažādām Latvijas vietām bijis iespējams redzēt, kā izskatījušies apdrukāta kokvilnas auduma priekšauti. Lielajā grupas fotogrāfijā centrā sēdošajai sievietei ir šāds priekšauts, turklāt redzams, ka tas valkāts kopā ar svītrainiem brunčiem, garajiem svārkiem un baltu villaini. Visām sievietēm galvā redzami dažādi krāsainas apdruckas lakati, savukārt četrām ir lielie, ar bārkstīm rotātie un ap pleciem sedzami apdrukāta auduma lakati. Latvijas Nacionālajā vēstures muzejā glabājas tikai viens šāds lielais kokvilnas lakats, tas ražots Maskavā, bet saglabājies no Ukru pagasta Zemgalē (CVVM 172634).

Tā kā Mihails Kuscinskis Krustpilī fotografējis 30 latviešus, iespējams meklēt atbildes uz bieži sabiedrībā izskanējušo jautājumu par to, vai visi gērbās vienādi, respektīvi, izdarīt secinājumus par to, cik atšķirīgs ir cilvēku apģērbs vienas kopienas ietvaros. Fotogrāfijās redzams, ka divu pilnīgi identisku apģērba komplektu nav, taču vīriešu apģērbā vērojamas lielākas līdzības nekā sieviešu apģērbā. Kaut arī modes tendences ir nojaušamas, redzams, ka sievietes valkā gan svītrainus, gan rūtainus brunčus, izvēlas siet priekšautu vai nesiet, likt ap pleciem baltu villaini, apdrukāta auduma lakatu vai abus. Katrai sievietei galvā siets atšķirīgas apdruckas lakats. Savukārt, piemēram, kreklu un vīriešu zābaku izskats šķiet stipri līdzīgs.

Visbeidzot jāatzīmē, ka Mihaila Kuscinska fotogrāfijas ļauj atbildēt arī uz jautājumu, kā bija komplektēts sieviešu apģērbs vēsākā laikā ārpus telpām jeb kas tika valkāts starp kreklu un villaini. Daudzviet Latvijā nav saglabājušās liecības par ņeburiem vai jakām, tāpēc pēdējos 100 gados sieviešu apģērbs Krustpils apvidū, kā arī daudzviet Latgalē, Sēlijā un citur

pārsvārā komplektēts tikai ar kreklu, brunčiem un villaini. Tomēr fotogrāfijās redzams, ka visām sievietēm mugurā ir vismaz vieni garie svārki, kas pilda jakas funkciju līdzīgi kā vīriešu apģērbā garie svārki pilda vēlākās žaketes funkciju.

Vairāki no šiem novērojumiem un fotogrāfiju analīzes gaitā izdarītajiem secinājumiem ir būtisks papildinājums ne tikai Krustpils apkārtnes, bet visas Latvijas austrumu puses latviešu tradicionālā apģērba vēstures izpētē. Balstoties uz tiem, būs iespējams pārskatīt arī citus neskaidrus jautājumus saistībā ar apģērba attīstības hronoloģiju un komplektēšanu.

Saīsinājumi

CVVM – Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājums

VUB F – Viļņas Universitātes bibliotēkas Fotogrāfiju arhīvs

Viļņas Universitātes bibliotēkas Fotogrāfiju arhīvā Mihaila Kuscinska fotogrāfijas nelielā izšķirtspējā pieejamas: <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/en/michail-kustinski>

Literatūra

Bremze, Z., Rozenberga, V., Ziņģīte, I., 2003. *Latviešu tautas tērpi. Zemgale, Augšzeme, Latgale = Latvian National Costumes*. III sēj. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs.

Grīnberga, L., 1998. Baltijas pagastu amata zīmes. *Doma. Rakstu krājums*, 3, 11–22.

Kalashnikova, N., red., 2008. *Slaviane Evropi i narodi Rossii. K 140-letiiu pervoi etnograficheskoj vystavki 1867 goda*. Sankt-Peterburg: Rossiiskii etnograficheski muzei.

Karlsona, A., 2013. *Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā*. Rīga: Zinātne.

Lobachevskaia, O., 2014. Nasledie osnovopolozhnika belorusskoi kraevedcheskoi fotografii M. F. Kuscinskogo (1829–1905) v sobranii otdela rukopisei biblioteki Vil'niussskogo universiteta. *Bibliotheca Litwana III: Sugražinta praeitis*. 152–165.

Manteuffel, G., 1869. *Polnisch-Livland: mit lithographirten Karten, Originalphotographien, Holzschnitten und anderen Beilagen*. Riga: A. Kymmell.

Sementovskii, A., 1872. *Etnograficheski obzor Vitebskoi gubernii*. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. Khana.

Slava, M., 1973. Zemnieku apģērbs Latgalē (18. gs. beigās – 20. gs.). *Arheoloģija un etnogrāfija*, 10. Rīga: Zinātne, 157–188.

Svenne, O., 1923. *Vecā un jaunā Latgale un viņas īpatnības*. Rīga: A. Ozoliņš.

Worth, R., 2018. *Clothing and Landscape in Victorian England. Working-class Dress and Rural Life*. London, New York: Bloomsbury Visual Arts.

Pateicības

Raksts sagatavots LU Latvijas vēstures institūta bāzes finansējuma projektā “Latvijas teritorija kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskarsmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām” (ZD2015/AZ85).

Autore pateicas Auksei Noreikaitei un Sanitai Kozuliņai par informatīvām norādēm, Ilutai Bērziņai un Laimai Kostricai par sniegtajām konsultācijām raksta sagatavošanas procesā, kā arī Viļņas Universitātes bibliotēkai par atļauju publicēt Mihaila Kuscinska fotogrāfijas.

PHOTOGRAPHS BY MIKHAIL KUSTSINSKII – UNIQUE EVIDENCE OF LATVIAN PEASANT DRESS IN KRUSTPILS AREA IN 1866

Ieva Pīgozne

The Institute of Latvian History of the University of Latvia

The article is dedicated to the photographs of Mikhail Kustsinskii in the collection of the Vilnius University Library, which show the peasants of Krustpils area in 1866. The photographs have been taken for the Russian Ethnographic Exhibition and represent a valuable source of information on the history of Latvian traditional dress. As only a few pieces of clothing from different places and times remain in the museum's archives, the photos contribute to establishing the sets of clothing worn at the time. As can be observed, women no longer wore crowns and embroidered shawls but coloured scarves and white shawls instead. Men were increasingly wearing caps. There are more variations in women's clothing, while men's clothing shows a greater number of similarities.

Keywords: photographs, Mikhail Kustsinskii, Krustpils, peasant dress, Latvian traditional dress, Russian Ethnographic Exhibition.

Summary

The digitization and open access to the collections of many memory institutions in recent years has enabled learning about the existence of previously unknown sources. In the history of traditional clothing of Latvian peasants in the 19th century, the recent years have seen a large increase in the number of new iconographic sources. The article is dedicated to several hitherto unknown and partially known photographs from the Krustpils area. These photographs provide plentiful information about peasant dress in the 1860s, expanding and clarifying the existing knowledge about the development of clothing in Latgale or Latvian-inhabited areas in Vitebsk Governorate.

In 1865, it was decided to organize the Russian Ethnographic Exhibition to show the diversity of the population of the Russian Empire. The exhibition, which took place in Moscow in 1867, featured about 2000 photographs and drawings, including at least

140 of the peoples living on the shores of the Barents and Baltic Seas. One of the authors of the photos was Mikhail Kustsinskii (1829–1905). He was a well-known archaeologist, local historian, and photographer of the second half of the 19th century in Belarus. He was actively involved in the preparations for the Russian Ethnographic Exhibition and responded to the invitation to submit photographs. Each photograph has been glued onto a paper base on which an explanatory annotation is written, thus, it has been possible to identify the depicted people.

The photographs taken by Mikhail Kustsinskii in Krustpils are the largest known collection of contemporary photographic evidence from one area in the territory of Latvia where the wearing of traditional clothing has been recorded in the second half of the 19th century. Photographing 30 Latvian peasants in the yard of Krustpils Castle is a unique case. As a result, numerically representative testimonies have been created, which provide important information for

the study of the history of Latvian traditional clothing.

Some of the main challenges in the history of Latvian clothing are to find out what were the sets of Latvian traditional clothing, what items of clothing from the museum collections could be worn simultaneously, how many items of clothing could be worn by one person when fully dressed. Wearing several coats, shawls, skirts, socks, etc. is mentioned in historical sources from earlier centuries and in folklore texts, but there were no previously known photographs that would confirm this practice.

In the context of assembling issues, it is important to establish the chronological development of clothing. As Mikhail Kustsinskii's photographs were taken in 1866, they serve as a good point of reference for the way clothing evolved thus far, as it allows us to record which garments had already gone out of fashion and which had already replaced them. Such items of women's clothing documented at the beginning of the 19th century, as crowns and embroidered shawls, disappeared from circulation, shirts with stiff collars and coloured thread embroidery were no longer worn, nor the shirts with red thread embroidery. There was a change in men's headgear – from hats to caps, fastening at the neckline of a shirt was transformed from being connected by a metal clip to being tied with a kerchief. Also, Mikhail Kustsinskii's photos provide evidence that new garments did not enter everybody's wardrobe at the same time, nor were all the new elements accepted by everyone.

Mikhail Kustsinskii's photographs show items of clothing that have not reached the museum collection. Until now, it was only

possible to see the appearance of printed cotton aprons in drawings. In the photo of the big group, the woman sitting in the centre has such an apron, and it is worn with a striped skirt, a coat, and a white shawl. All women have scarves of different colours on their heads, while four wear large scarves decorated with fringes and printed floral ornaments on their shoulders.

As Mikhail Kustsinskii has photographed 30 Latvians in Krustpils, it is possible to draw conclusions about the differences in people's clothing within a single community. The photos reveal that there are no two completely identical sets of clothes, and that there are more similarities in men's dress than in women's dress. Although fashion trends are noticeable, women wear both striped and checkered skirts, they may choose to wear an apron, a white woollen shawl, a printed scarf or both. Every woman has a different headscarf. On the other hand, everybody's shirts and men's boots look very similar.

Mikhail Kustsinskii's photographs also answer the question of how women's clothing was assembled in the cool weather outdoors, or what was worn between a shirt and a shawl. The photos show that all women wear at least one coat that serves as a jacket, like a coat for men.

Several of these observations and the conclusions made during the analysis of the photographs are an important addition not only to the study of the history of Latvian traditional clothing in the vicinity of Krustpils, but to the entire eastern part of Latvia. Based on them, it will be possible to review other problematic issues related to the chronological development and assembling of clothing.

List of illustrations

Fig. 1. The original title of the photograph is "Peasants – old-believers of the Dünaburg county" F46-780. It is glued to a cardboard base with a handwritten annotation. Annotations are written in a similar way for the other photographs.

Fig. 2. The original title of the photograph is "Village and parish elders of Baron Korff" VUB F46-782.

Fig. 3. The original title of the photograph is "Peasants from the Ungernhof parish in Dünaburg county" VUB F46-776.

Fig. 4. The original title of the portrait is "Peasant of Kreutzburg area" VUB F46-778.

Fig. 5. The original title of the photograph is "Peasant Lutheran of the Kreutzburg parish in the Dünaburg county" VUB F46-777.

Fig. 6. The original title of the portrait is "Peasant Lutheran of the Kreutzburg parish in the Dünaburg county" VUB F46-779.

Fig. 7. The original title of the photograph is "Peasants of Baron Korff's Kreutzburg manor" VUB F46-781.

Arheoloģija un etnogrāfija, XXXII

LU Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulvāris 5-132, Rīga
www.apgads.lu.lv